ПОВЕРНЕННЯ

Солдати, яких повернули вітчизні, прагнуть знайти шлях до нового життя

ВСТУП

Залишки другого взводу лежать у розстріляному окопі в тилу фронту та дрімають.

– Дивні гранати, – раптом каже Юпп.

– Чому? – питає Фердинанд Козоле й піднімає голову.

– Ти тільки послухай! – відповідає йому Юпп.

Козоле приставляє руку до вуха та слухає. Ми також вслухаємось у ніч. Але не чуємо нічого, крім приглушених артилерійських пострілів і пронизливого відлуння вибухів гранат. Справа долинає лише скрип машин і час від часу чийсь крик. Але це ми чуємо вже не вперше, тож немає сенсу зайвий раз говорити щось.

Козоле скептично дивиться на Юппа.

– Якраз замовкло, – зніяковіло виправдовується той.

Козоле знову критично оглядає його. Та оскільки на Юппа

це ніяк не впливає, він відвертається і бубонить:

– Це в тебе у животі бурчить від голоду, от і все. Краще лягай спати, буде більше користі.

Він руками формує собі із землі щось схоже на підпору для голови й обережно вкладається так, щоб ноги не зіслизнули у воду.

– Важко повірити, що вдома чекає дружина й двоспальне ліжко, – бурмоче він уже із заплющеними очима.

– Завжди знайдеться охочий полежати біля неї, – відгукується зі свого кутка Юпп.

Козоле розплющує одне око й кидає на Юппа пронизливий погляд. Схоже на те, що він збирається встати. Але він тільки говорить:

– Я б тобі не радив, ти, сич рейнський!

І відразу ж чується його гучне хропіння.

Юпп знаком кличе мене до себе. Я лізу через чоботи Адоль-фа Бетке й сідаю поряд із Юппом.

Боязко глянувши на хропуна, він із гіркотою зауважує:

– У таких, як він, немає жодного уявлення про освіту, запевняю тебе.

До війни Юпп служив у Кельні писарчуком у якогось адвоката. І хоч він уже три роки як солдат, але все ще доволі вразливий і чомусь прагне, щоб тут, на фронті, його вважали освіченою людиною. Що саме це означає, він, звичайно, і сам не знає, але з усього почутого ним раніше у нього чомусь міцно засіло в голові саме слово "освіченість", і він чіпляється за нього, як потопельник за соломинку. Втім, тут у кожного є щось схоже: в одного – дружина, у другого – своя справа, у третього – чоботи, у Валентина Лаера – шнапс, а у Тьядена – бажання ще хоч раз у житті наїстися великих бобів із салом.

Козоле, почувши слово "освіченість", відразу ж дратується. Воно чомусь асоціюється у нього з накрохмаленим комірцем, і цього йому вже достатньо. Навіть тепер воно зачіпає його. Не перериваючи свого хропіння, він лаконічно висловлюється:

– Козел смердючий, писарська душа!

Юпп лише похитує високо піднятою головою, зберігаючи філософський спокій. Ми ще трохи сидимо мовчки, тісно притулившись один до одного, щоб зігрітися. Ніч сира й холодна, повз нас пропливають хмари, і час від часу починає накрапати дощ. Тоді ми витягуємо з-під себе плащ-намети, які зазвичай служать нам підстилками, і ховаємося під ними з головою.

Горизонт світлішає від спалахів артилерійського вогню. Це затишне видовище, і здається, там не так холодно, як тут. Наче кольорові та сріблясті квіти, вистрілюють угору ракети й шугають вище за хмари. Величезний червоний місяць пливе в тумані над руїнами ферми.

– Це правда, що нас відпустять додому? – шепоче Юпп. – Як ти думаєш?

Я знизую плечима:

– Не знаю. Обіцяють.

Юпп голосно зітхає:

– Тепла кімната, диван, а ввечері виходиш погуляти. Ти можеш собі таке уявити?

– Коли я востаннє був у відпустці, я приміряв свій цивільний костюм, – замислено кажу я. – Але він тепер замалий на мене. Доведеться придбати новий. Як дивно звучать тут слова: цивільний костюм, диван,

вечір. Чудернацькі речі спадають на думку – так буває, коли кава занадто сильно відгонить іржавою бляхою посудини, в якій її варили, і тоді ти ковтаєш цю каву, а потім відразу ж випльовуєш гарячою.

Юпп замріяно колупається в носі:

– Ти тільки подумай: вітрини… кав'ярні… жінки…

– Ох, хлопче, спершу виберися з цього лайна, і це вже буде добре, – кажу я і дмухаю на змерзлі руки.

– Твоя правда.

Юпп натягує плащ-намет на свої худі згорблені плечі:

– Що ти збираєшся робити, коли повернешся звідси?

Я сміюся:

– Я? Доведеться, мабуть, повернутися до школи. І мені, і Віллі, й Альбертові, і навіть он тому, Людвіґу.

І я показую назад, де перед розбитим бліндажем лежить під двома шинелями темна фігура.

– От чорт! Але ви, звичайно ж, не будете цього робити? – каже Юпп.

– Звідки я знаю? Може, нас змусять, – відповідаю і дратуюся, сам не знаючи від чого.

Тіло під шинелями ворушиться. З'являється бліде худорляве обличчя; хворий тихо стогне. Це мій шкільний товариш, лейтенант Людвіґ Бреєр, командир нашого взводу. Ось уже кілька тижнів він

страждає на кривавий пронос. У нього точно дизентерія, але в лазарет Людвіґ нізащо не хоче. Він вважає за краще залишатися з нами, бо всі чекають, що от-от укладуть мирний договір, і тоді ми відразу ж візьмемо Людвіґа з собою. Лазарети переповнені, на хворих там ніхто насправді не звертає уваги, і потрапити на таке ліжко означає опинитися однією ногою в могилі. Коли навкруги тебе помирають люди й ти серед них один – це заражає: не встигнеш озирнутися, як і ти стаєш одним із мерців. Макс Вайль, наш санітар, дістав для Бреєра щось на зразок рідкого гіпсу: Бреєр їсть гіпс, щоб зацементувати кишки та зміцнити їх таким чином. Але попри все йому доводиться разів двадцять-тридцять на день знімати штани.

Ось і зараз йому закортіло в туалет. Я допомагаю йому пройти за ріг, і він опускається навпочіпки.

Юпп махає мені рукою:

– Чуєш? Ось знову.

– Що?

– Так ті самі снаряди.

Козоле ворушиться і позіхає. Потім встає, багатозначно поглядає на свій важкий кулак, коситься на Юппа й заявляє:

– Слухай, якщо ти нас знову розігруєш, то приготуй про всяк випадок мішок з-під картоплі, щоб відправити в ньому додому власні кістки.

Ми прислухаємося. Шипіння і свист снарядів, які описують невидимі кола, переривається якимось дивним звуком, хрипким, протяжним і таким незвичним, таким новим, що в мене мурашки бігають по спині.

– Газові бомби! – кричить Віллі Гомеєр і схоплюється на рівні ноги.

Ми всі миттю прокидаємося і напружено вслухаємося.

Весслінґ показує на небо:

– Ось що це! Дикі гуси!

На тлі сумовитих сірих хмар вимальовується темна смуга, клин. Вершина його наближається до місяця, перерізає червоний диск, – чітко вимальовуються чорні тіні, кут, утворений безліччю крил, цілий караван, що летить із диким гортанним клекотом і потроху губиться у далині.

– Відлітають, – бурчить Віллі. – Ех, чорт! От якби нам можна було так утекти, раз-два махнув крилами і – бувайте здорові!

Генріх Весслінґ дивиться услід гусям.

– Отже, скоро зима, – повільно говорить він.

Весслінґ – селянин, він знає такі речі.

Людвіґ Бреєр, знесилений і сумний, притулився до насипу й ледь чутно бурмоче:

– Уперше бачу…

Але більше за всіх раптом пожвавлюється Козоле. Він просить Весслінґа ще раз пояснити все детально й цікавиться насамперед розмірами диких гусей: чи вони такі самі завбільшки, як угодовані свійські гуси.

– Приблизно такі самі, – відповідає Весслінґ.

– Ах ти чорт! – У Козоле від збудження трусяться щелепи. – Отже, зараз над нами пролітають п'ятнадцять або й двадцять чудових печень!

Знову низько над нашими головами шурхотять крила, знову чути хрипкий горловий клекіт, ніби удар яструба в тім'я, – і ось уже шурхіт крил зливається з протяжними криками птахів і дедалі міцнішими поривами вітру, наполегливо наштовхуючи на одну невідступну думку – про життя на волі.

Лунає звук пострілу. Козоле опускає гвинтівку й напружено вдивляється в небо. Він цілився в саму середину клину. Поруч із Козоле стоїть Тьяден, готовий, як гончак, зірватися з місця, якщо почне падати котрась із гусок. Але зграя неушкодженою летить далі.

– Шкода, – каже Адольф Бетке. – Це був би перший вартий поваги постріл за всю цю вошиву війну.

Козоле з досадою жбурляє гвинтівку:

– Ех, якби в мене було хоч трохи дробу!

Він занурюється в меланхолійні мрії про те, що він міг би зробити тоді, і машинально жує.

– Так, так, – каже Юпп, дивлячись на нього, – з яблучним пюре і смаженою картопелькою було б смачно, правда?

Козоле дивиться на нього з ненавистю:

– Замовкни, писарчук нещасний!

– Даремно ти не пішов у авіацію, Козоле. Тепер ти б їх сіткою половив, – засміявся Юпп.

– Придурок! – обриває його Козоле і кидається додолу, знову намагаючись заснути.

Це і справді найкраще з можливих занять. Дощ посилюється. Ми сідаємо спиною до спини й накриваємося плащ-наметами. Ми схожі на темні купки землі у своєму окопі. Земля, шинелі, а між ними – трохи життя.

Різкий шепіт будить мене:

– Вперед, вперед!..

– Що трапилося? – запитую я спросоння.

– Нас посилають на передову, – бурчить Козоле, поспішно збираючи свої речі.

– Але ж ми щойно звідти, – здивовано кажу я.

– А чорт їх розбере, – лається Весслінґ. – Війна ж начебто скінчилася.

– Швидше! Вперед!

Нас підганяє особисто командир роти Геель. Він нетерпляче бігає туди-сюди в окопі. Людвіґ Бреєр уже на ногах.

– Нічого не вдієш, треба йти… – каже він покірно й запасається ручними гранатами.

Адольф Бетке дивиться на нього.

– Ти повинен залишитися тут, Людвіґу, – говорить він. – Не можна з таким проносом на передову.

Бреєр заперечно мотає головою.

Ремені поскрипують, гвинтівки клацають, і від землі знову раптом піднімається гнилий запах смерті. Нам здавалося, що ми вже назавжди позбулися його: думка про мир злетіла в наших душах високо, немов ракета, і хоча ми ще не встигли повірити в неї, осмислити її, але й однієї надії вистачило, щоб ті кілька хвилин, за які хтось розповів нам добру новину, змінили нас більше, ніж попередні двадцять місяців. Один рік війни нашаровувався на інший, один рік безнадії додавався до попереднього, і коли ми підраховували ці місяці та роки, ми не знали, що дивує нас більше: те, що все це тривало аж так довго, чи що минуло зовсім небагато часу. А відтоді, як ми знаємо, що мир буде от-от укладено, кожна година здається нам в тисячу разів важчою, а кожна хвилина під обстрілом здається нестерпнішою і тягнеться чи не довше, ніж уся війна.

Вітер муркотить у залишках бруствера, і хмари квапливо пропливають повз місяць, час від часу закриваючи його собою, і тоді западають сутінки. Ми йдемо один за одним, купка тіней, жалюгідний другий взвод, у якому вціліло лише кілька людей, уся рота за чисельністю теж скидається більше на взвод, зате ці люди пройшли крізь вогонь і воду. Серед нас є навіть три старих солдати, які пішли на фронт у чотирнадцятому році: Ветке, Весслінґ і Козоле. Вони знають усе і коли розповідають іноді про перші місяці маневрової війни, то здається, що це було ще в часи стародавніх воєн германських племен.

На позиціях кожен із нас ховається у якийсь кут, у якусь яму. Поки що досить тихо. Сигнальні ракети, кулемети, щури. Націлившись, Віллі спритним ударом ноги високо підкидає щура й лопатою розсікає його в повітрі.

Поодинокі постріли. Праворуч чути віддалений гуркіт ручних гранат.

– Сподіваюся, тут так і буде тихо, – каже Весслінґ.

– Бракувало тільки наостанок отримати кулю, – хитає головою Віллі.

– Кому не щастить, той може зламати палець, колупаючись у носі, – бурмоче Валентин.

Людвіґ лежить на плащ-наметі. Йому справді не слід було йти з нами. Макс Вайль дає йому кілька таблеток. Валентин вмовляє його випити горілки. Леддергозе намагається розповісти непристойний анекдот. Ніхто не слухає. Ми лежимо й лежимо. Час минає.

Аж раптом я здригаюся і підхоплююся. Ветке теж підводиться. Навіть Тьяден оживає. Вироблений за роки досвіду інстинкт попереджає нас про щось – ще ніхто не знає про що, але всі впевнені – сталося щось надзвичайне. Обережно витягаємо шиї, прислухаємося, очі стають схожими на вузькі щілини, вдивляємось у морок. Ніхто вже не спить, усі наші відчуття максимально напружені, кожним своїм м'язом ми готові зустріти невідоме, прийдешнє, в якому бачимо тільки одне – небезпеку. Тихо шарудять ручні гранати; це пробирається вперед Віллі, який із нас усіх найкраще кидає гранати. Ми, як коти, всім тілом припали до землі. Поруч зі мною – Людвіґ Бреєр. У напружених рисах його обличчя немає і сліду хвороби. У нього таке ж застигле, мертве обличчя, як і в усіх тут – обличчя людини в окопі. Божевільна напруга заморозила всіх – підсвідомість підказує нам про наближення чогось надзвичайного задовго до того, як наші відчуття зможуть визначити, що ж це насправді таке.

Туман колишеться і дмухає нам в обличчя. І раптом я усвідомлюю, що саме викликало у нас таку тривогу: стало тихо. Зовсім тихо. Ні кулеметів, ні стрілянини, ні розривів, ні посвисту гранат – нічого, зовсім нічого, жодного пострілу, жодного крику. Тихо, просто тихо.

Ми дивимося один на одного, нічого не розуміючи. Відтоді, як ми на фронті, вперше стало так тихо. Ми неспокійно озираємося, прислухаємося і принюхуємося, ми хочемо знати, що ж це означає.

Може, газова атака? Але вітер дме в інший бік, він відігнав би газ. Готується напад? Але тоді тиша тільки передчасно видала б ці наміри. Що ж трапилося? Граната в моїй руці стає мокрою – я спітнів від тривоги. Здається, нерви не витримають, розірвуться від напруги. П'ять хвилин, десять хвилин…

– Це триває вже п'ятнадцять хвилин! – вигукує Валентин Лаер.

У тумані голос його звучить глухо, ніби долинає з могили. Але й далі нічого не відбувається – не починається атака, не вистрибують з імли чиїсь раптові темні тіні. Пальці розтискаються і стискаються ще сильніше. Ні, це неможливо більше терпіти! Ми так звикли до шуму фронту, що тепер, коли шум більше не тисне на нас, з'являється відчуття, ніби ми зараз вибухнемо, злетимо над землею, як повітряні кулі…

– Слухайте, так це ж і є мир, хлопці! – каже Віллі, і слова його справляють вибуховий ефект.

Обличчя спокійнішають, рухи стають позбавленими мети й невпевненими. Мир? Ми дивимося один на одного з недовірою. Мир? Я випускаю з рук гранату. Мир? Людвіґ знову повільно лягає на свій плащ-намет. Мир? У Бетке такі очі, ніби зараз його обличчя розколеться навпіл. Мир? Весслінґ стоїть нерухомо, як дерево, і коли повертає до нас голову, здається, що він зараз зробить крок і продовжуватиме йти, поки не прийде додому.

І раптом – ми мало не проґавили це у своєму сум'ятті – тиші як не бувало: знову глухо гримлять постріли, і звідкись із-далеку строчить кулемет, наче дятел стукає по дереву. Ми заспокоюємось і майже радіємо, чуючи ці звичні звуки смерті.

День проходить спокійно. Вночі ми повинні відійти назад, як бувало вже не раз. Але ворог не просто йде за нами – він нападає. Ми не

встигаємо озирнутися, як опиняємося під сильним обстрілом. У темряві за нами вирують червоні фонтани. У нас поки ще тихо. Віллі й Тьяден випадково знаходять банку м'ясних консервів і відразу ж усе з'їдають. Усі решта лежать і чекають. Довгі місяці війни притупили їхні почуття, і коли не потрібно захищатися, вони перебувають у стані майже повної байдужості.

Ротний залазить до нас.

– У вас є все необхідне? – намагається він перекричати шум.

– Патронів замало! – кричить у відповідь Бетке. Геель знизує плечима й дає Бетке цигарку через плече. Бетке, не озираючись, кивком дякує йому.

– Треба якось упоратися! – кричить Геель і стрибає в сусідній окоп.

Він знає, що ми впораємося. Кожен із цих старих солдатів міг би командувати ротою не гірше за нього самого.

Стемніло. Обстріл дістався й до нас. Нам не вистачає прикриття. Руками й лопатами ми копаємо в окопах заглиблення для голови. Так, притиснувшись до землі, лежимо: Альберт Троске і Адольф Бетке – біля мене. За двадцять метрів від нас розривається снаряд. Коли він наближається з характерним тонким свистом, ми широко розтуляємо роти, щоб урятувати барабанні перетинки, але однаково ми вже наполовину оглухли, земля і грязюка летять нам в очі, і від клятого порохового й сірчаного диму дере в горлі. Уламки сиплються дощем. У когось таки влучило: в наш окоп біля самої голови Бетке разом із розпеченим осколком падає чиясь долоня.

Геель стрибає до нас. У спалахах розривів видно з-під шолома його побіліле від люті обличчя.

– Брандт, – задихається він. – Пряме влучення. Розірвало на шматки!

Знову вирує, тріщить, реве, сиплеться дощ із бруду та заліза, повітря гуркоче, земля гуде. Але ось завіса піднімається, відступає назад, і тієї ж миті з землі виростають люди, обпалені, чорні, з гранатами в руках, насторожі, напоготові.

– Повільно відступати! – кричить Геель.

Атака ліворуч від нас. Боротьба розгорається навколо однієї нашої вогневої точки в окопі. Тріщить кулемет. Спалахують блискавки ручних гранат. Раптом кулемет замовкає: заклинило. Вогневу точку відразу ж атакують з флангу. Ще кілька хвилин – і вона буде відрізана. Геель це бачить.

– Чорт! – Він стрибає через насип. – Вперед!

Боєприпаси летять слідом; миттю Віллі, Бетке й Геель лягають на відстані кидка та шпурляють гранати; ось Геель знову схоплюється на ноги, – у такі хвилини він наче втрачає розум і перетворюється на справжнього диявола. Але цього разу все вдається. Ті, хто заліг в окопі, сміливішають, кулемет знову строчить, зв'язок відновлюється, і ми всі разом біжимо назад, до бетонного бліндажа. Усе відбулося так швидко, що американці навіть не помітили, як спорожнів окоп. Над колишньою вогневою точкою все ще спалахують блискавки.

Стає тихіше. Я турбуюся про Аюдвіґа. Але він тут. Підповзає Бетке.

– Весслінґ?

– Що з Весслінґом? Де Весслінґ?

І в повітрі під глухий гуркіт далекобійної артилерії повисає крик: "Весслінґ! Весслінґ!"

З'являється Геель:

– Що трапилося?

– Весслінґа немає.

Він лежав поруч із Тьяденом, але після відступу Тьяден його вже не бачив.

– Де? – питає Козоле.

Тьяден показує.

– Чорт! – Козоле дивиться на Бетке, Бетке – на Козоле. Обидва знають, що це, ймовірно, наш останній бій. Ні хвилини не вагаються.

– Ходімо! – гарчить Бетке.

– Пішли! – сопе Козоле.

Вони зникають у темряві. Геель стрибає за ними.

Людвіґ готує всіх: якщо їх атакуватимуть, ми відразу ж кинемося на допомогу. Наразі все спокійно. Раптом блиснули вибухи гранат. Між ними – револьверні постріли. Ми негайно кидаємося в пітьму. Людвіґ попереду. Але ось назустріч нам виринають спітнілі обличчя: Бетке і Козоле волочать когось на плащ-наметі.

Геель? Це Весслінґ стогне. Геель? Стійте, він стріляв. Геель незабаром повертається.

– З бандою в окопі покінчено! – кричить він. – Тих двох – револьвером.

Він пильно дивиться на Весслінґа:

– Ти що?

Весслінґ не відповідає.

о

Його живіт розпоротий, як туша в м'ясній крамничці. Неможливо розгледіти, наскільки глибока рана. Ми нашвидкуруч перев'язуємо його. Весслінґ стогне, просить води. Йому не дають. Пораненим у живіт пити не можна. Потім він просить, щоб його накрили. Його морозить – він втратив багато крові.

Вісник приносить наказ: продовжувати відступ. Поки немає нош, ми тягнемо Весслінґа на плащ-наметі, причепивши його на рушницю, щоб зручніше було вхопитися. Навпомацки, обережно ступаємо один за одним. Світає. У кущах розливається срібло туману. Ми виходимо із зони бою. Усе нібито закінчено, але раптом нас наздоганяє тихим дзижчанням снаряд і з тріском вибухає поруч. Людвіґ Бреєр мовчки закочує рукав. Він поранений у руку. Вайль накладає йому пов'язку. Ми відступаємо. Відступаємо.

Повітря м'яке, наче вино. Це не листопад, це березень. Небо блідо-блакитне і ясне. У придорожніх калюжах відбивається сонце. Ми йдемо тополиною алеєю. Дерева стоять по обидва боки шосе, високі та майже неушкоджені. Тільки подекуди бракує одного або двох. Місцевість ця залишалася в тилу й тому не так спустошена, як ті кілометри, які ми віддавали день за днем, метр за метром. Промені сонця падають на бурий плащ-намет, і поки ми рухаємося жовтолистими алеями, над нами постійно пропливають і опускаються на землю поодинокі листки; деякі залишаються лежати на плащі-наметі.

Польовий лазарет переповнений. Багато поранених лежать просто неба. Весслінґа теж доводиться поки що залишити у дворі.

Група поранених із білими пов'язками на руках готується до евакуації. Лазарет розформовують. Лікар бігає по дворі й оглядає новоприбулих. Солдата, у якого висить вивернута в колінному суглобі нога, він каже негайно занести в операційну. Весслінґа тільки перев'язують і залишають у дворі.

Він прокинувся від забуття і дивиться услід лікареві:

– Чому він пішов?

– Зараз повернеться, – кажу я.

– Але ж мене повинні занести в приміщення, мені слід негайно зробити операцію. – Він раптом починає страшенно хвилюватися і нервово обмацує свої бинти. – Це потрібно відразу ж зашити.

Ми намагаємося його заспокоїти. Від страху він весь позеленів і вкрився холодним потом:

– Адольфе, біжи навздогін, поверни його.

Бетке секунду вагається. Але Весслінґ не зводить із нього очей, і Адольф не може не послухатися, хоча й знає, що це марно. Я бачу, як він розмовляє із лікарем. Весслінґ тягнеться за ним поглядом; страшно дивитися, як він намагається повернути голову.

Бетке повертається так, щоб Весслінґ його не бачив, хитає головою, показує на пальцях – один, і беззвучно ворушить губами:

– Одна година.

Ми намагаємося виглядати бадьорими. Але хто може обдурити вмирущого селянина! Коли Бетке говорить Весслінґу, що його будуть оперувати пізніше, рана, мовляв, повинна трохи затягнутися, – йому вже все ясно. Він мовчить, потім ледь чутно хрипить:

– Вам добре говорити… ви всі цілі та неушкоджені… повернетеся додому… А я… чотири роки – і раптом таке… чотири роки – і таке…

– Тебе зараз візьмуть в операційну, Генріху, – втішає його Бетке.

Весслінґ махає рукою:

– Облиш.

З цієї хвилини він майже нічого більше не говорить. І навіть не просить, щоб його внесли до приміщення, – хоче залишитися на волі. Лазарет розташований на пагорбі. Звідси видно алею, якою ми піднімалися. Вона вся кольорово-золотиста. Земля затихла, м'яка, захищена, видно навіть ріллю – маленькі темні квадратики під самим лазаретом. Коли вітер відносить геть запахи крові та гною, можна вдихати терпкий аромат полів. Далечінь голуба, і все здається навдивовижу мирним, адже фронту звідси не видно. Фронт залишився праворуч.

Весслінґ затих. Він оглядає все пильним поглядом. В очах – зосередженість і ясність. Весслінґ – селянин: природа йому ближча та зрозуміліша, ніж нам. Він знає, що прийшла його пора піти й не хоче втрачати марно жодної миті. Він дивиться, дивиться. З кожною хвилиною він стає дедалі блідішим. Нарешті ворушиться й шепоче:

– Ернсте…

Я нахиляюся до його губ.

– Витягни мої речі, – каже він.

– Ще встигнемо, Генріху.

– Ні, не встигнемо. Давай.

Я розкладаю перед ним його речі. Потертий поліетиленовий гаманець, ніж, годинник, гроші – все звичайне. Самотньо лежить у гаманці фотографія його дружини.

– Покажи, – говорить він.

Я виймаю фотографію і тримаю її так, щоб він міг бачити. Відкрите смагляве обличчя. Весслінґ довго дивиться. Помовчавши, шепоче:

– І вже більше нічого цього не буде, – губи його тремтять. Він відводить очі.

– Візьми з собою, – шепоче він. Я не знаю, що він має на увазі, але не хочу розпитувати та кладу фотографію в кишеню. – Віддай це їй, – він дивиться на мене якимось особливим, широко відкритим поглядом, щось бурмоче, хитає головою і стогне. Я з усіх сил намагаюся ще хоч що-небудь вловити, але він тільки хрипить, витягується, дихає важче й рідше, з перервами, задихається, потім ще раз зітхає глибоко й повно, і раптом очі його ніби сліпнуть. Він мертвий.

Наступного ранку ми востаннє лежимо на передовій. Пострілів майже не чути. Війна закінчилася. Через годину ми вирушаємо. Нам ніколи більше не доведеться повертатися сюди. Якщо ми підемо, то підемо назавжди.

Ми руйнуємо все, що ще можна зруйнувати. Жалюгідні залишки. Кілька окопів. Потім приходить наказ про відступ.

Це особлива мить. Ми стоїмо один біля одного й дивимося вдалину. Легкі клуби туману стеляться по землі. Ясно видно лінії вирв і окопів. Правда, це лише останні лінії, запасні позиції, але все ж і це – зона вогню. Як часто йшли ми ось цим підземним ходом на передову, і як часто лише деякі поверталися назад. Перед нами сірий сумний пейзаж, вдалині залишки лісу, кілька пеньків, руїни села, серед них якимось дивом уціліла кам'яна стіна.

– Ось так, – задумливо говорить Бетке. – Ось тут ми просиділи чотири роки.

– Так, так, чорт забирай! – підхоплює Козоле. – І ось як просто все закінчилося.

– Ох, хлопці! – Віллі Гомеєр притулився до насипу. – Дивно все це, правда?

Ми стоїмо та вдивляємося вдалечінь. Ферма, залишки лісу, пагорби, лінії на обрії – все це було страшним і важким життям. А тепер, щойно ми повернемося і підемо, все це просто залишиться позаду, і з кожним нашим кроком буде все більше й більше занурюватися в небуття, а через годину зникне, немов ніколи й не існувало. Хто може збагнути це!

Ось ми стоїмо тут; ми повинні сміятися і кричати від радості, а в нас якесь мляве відчуття в животі: ніби ми понаїдалися віників і ось-ось почнемо блювати.

Ніхто не знає, що слід казати. Людвіґ Бреєр утомлено притулився до краю окопу й піднімає руку, ніби перед ним людина, якій він хоче помахати на прощання.

З'являється Геель:

– Що, не можете розлучитися? Так, тепер починається найгидкіше.

Леддергозе здивовано дивиться на нього:

– Чому найгидкіше, якщо мир?

– Якраз це і є найгидкіше, – каже Геель і йде далі, і в нього таке^обличчя, ніби він щойно поховав матір.

– Йому не вистачає ордена "За заслуги", – каже Леддергозе.

– Замовкни, – обриває його Альберт Троске.

– Ну, ходімо! – каже Бетке, але не рушає з місця.

– Декого ми залишили тут, – каже Людвіґ.

– Так, чимало народу – Брандт, Мюллер, Кач, Гайє, Бой-мер, Бертінк.

– Зандкуль, Майндерс, обидваТербрюґґени – Гутой Бернгард.

– Припиніть уже.

Багато наших лежить тут, але досі ми цього так не відчували. Адже ми були разом: вони в засипаних, а ми – у відкритих ямах, розділені лише кількома жменями землі. Вони просто трохи випередили нас, бо з кожним днем їх ставало більше, а нас менше, і часом ми вже не знали, серед них ми вже чи ще ні. Але іноді вибухи снарядів знову піднімали їх до нас, високо злітали уламки кісток, залишки уніформ, зотлілі, мокрі, вже землисті голови, які сильний вогонь повертав із підземних окопів на полі битви. Нам це зовсім не здавалося страшним: ми були занадто близько від них. Але тепер ми повертаємося назад у життя, а вони мусять залишитися тут.

Людвіґ, який втратив на цій ділянці двоюрідного брата, сякається в руку, повертається і йде геть. Ми повільно рушаємо слідом за ним. Ще кілька разів зупиняємося й озираємося. І раптом відчуваємо, що ось це пекло, цей пошматований шматок траншейної землі проник нам в саме нутро, що він, проклятий, остогидлий нам до блювоти, став нам майже рідним, як по-дур-ному це не звучить, рідним, як болісна, страшна батьківщина, з якою ми пов'язані навіки.

Ми відмахуємося від безглуздої думки, але чи то втрачені тут роки, чи товариші, які тут полягли, чи незліченні страждання, якими вкрита ця земля, – але в наших кістках тепер навіки оселилася туга, від якої хочеться вити.

Ми вирушаємо в дорогу.

ЧАСТИНА І

І

Дороги ведуть через ліси й поля, села закутані в сіру імлу, дерева шурхотять, а листя падає, падає.

По дорогах тягнуться сірі колони, крокують один за одним солдати у вилинялих брудних шинелях. Під сталевими шоломами оброслі щетиною обличчя; вони виснажені голодом і нуждою, вихудлі та зморщені, зі слідами пережитого жаху, відваги та смерті. Мовчки йдуть колони; як уже не раз крокували вони різними дорогами, сиділи в товарних вагонах, визирали з окопів, лежали у вирвах; мовчки, без зайвих слів, так само йдуть вони тепер і цією дорогою, прямують до батьківщини, до миру. Без зайвих слів. Бородаті та вже немолоді, а також тендітні та юні, яким немає ще й двадцяти років, усі вони друзі, незалежно від того, чим відрізняються. Поруч із ними – молодші офіцери, ще напівдіти, але вони вже не раз водили своїх підлеглих у нічні бої й атаки. А позаду них – армія мерців. Так ідуть вони вперед, крок за кроком, хворі, напівживі

від голоду, без спорядження, їхні ряди поріділи, і в очах у них недовіра – невже таки вдалося врятуватися від пекла. Вони повертаються назад – до життя.

Наша рота просувається повільно, бо ми втомилися, а до того ж серед нас поранені. Через це ми відстаємо. Місцевість горбиста, і коли дорога йде вгору, нам видно з одного боку залишки наших військ, які відступають, а з іншого – густі, нескінченні ряди за нами. Це американці. Широкою рікою рухаються між деревами їхні колони, і над головами пробігають неспокійні відблиски зброї. А навколо – тихі поля, і дерева в осінньому вбранні спокійно та байдуже піднімають свої верхівки над стрімким потоком.

Ніч ми провели в невеликому селі. За будинками, в яких нас розквартирували, тече струмок, обсаджений вербами. Уздовж струмка в'ється вузька стежка. Один за одним, розтягнувшись довгою вервечкою, ми прямуємо нею. Козоле – попереду. Поряд із ним біжить, обнюхуючи його хлібний мішок, пес Вовк, улюбленець нашої роти.

Раптом, на перехресті, де стежка переходить у шосе, Фердинанд відстрибує назад:

– Обережно!

Мить – і наші рушниці уже напоготові, а ми розсипалися в різні боки. Козоле, готовий відкрити вогонь, заліг у придорожньому рові. Юпп і Троске, озираючись, причаїлися за кущем бузини, Віллі Гомеєр стрімко зриває з пояса ручні гранати, і навіть наші поранені приготувалися до бою.

По шосе ідуть американці. Вони розмовляють і сміються. Це наздогнав нас їхній передовий загін. Адольф Ветке єдиний серед нас залишився стояти на місці. Він спокійно виходить із сховку на дорогу. Козоле підводиться. Усі інші теж схаменулися, зніяковіло й

присоромлено поправлять на собі пояси й ремені гвинтівок, – уже кілька днів, як війна скінчилася.

Побачивши нас, американці здивовано зупиняються. їхня розмова обривається. Вони повільно наближаються до нас. Ми задкуємо до якогось сараю, щоб мати прикритий тил, і вичікуємо. Поранених беремо в середину.

З хвилину триває мовчання, потім від групи американців відділяється довготелесий хлопець і махає нам:

– Привіт, друзі!

Адольф Ветке теж піднімає руку:

– Привіт!

Напруга спадає. Американці підходять впритул. Ще мить, і вони оточують нас. Досі ми бачили їх так близько лише полоненими або мертвими.

Триває доволі дивна мить. Ми мовчки дивимося на американців. Вони стоять півколом, оточивши нас, усі як один високі, міцні; відразу видно, що їжі в них завжди було вдосталь. Усі молоді – ніхто з них за віком і близько не ровесник навіть Адольфа Бетке чи Фердинанда Козоле, а вони ж у нас ще далеко не найстарші. Але немає серед них і таких юних, як Альберт Троске або Карл Брьоґер, а вони ж у нас навіть не наймолодші.

На американцях нові уніформи та плащі, їхні черевики зроблені зі шкіри, яка не промокає, і підібрані за розмірами, зброя хорошої якості, ранці повні бойових припасів. У всіх свіжий, бадьорий вигляд.

У порівнянні з ними ми схожі на справжню банду розбійників. Наша форма вицвіла від багаторічного бруду, від дощів у Арденнах, від вапняку в Шампані, від боліт у Фландрії; шинелі пошматовані уламками снарядів і шрапнеллю, зашиті незграбними стібками, стали зашкарублими від глини, а нерідко й від засохлої крові; чоботи розтоптані, зброя давно відслужила своє, бойові припаси закінчуються. Усі ми однаково брудні, однаково здичавілі, однаково виснажені. Паровим пресом пройшла по нас війна.

Підтягуються дедалі нові й нові частини. Кругом повно цікавих.

Ми все ще стоїмо в кутку, збившись навколо наших поранених, – не тому, що боїмося, а тому, що ми нероздільні. Американці штовхають один одного, показуючи на наші старі, зношені речі. Один із них пропонує Бреєру шматок білого хліба, але той не бере, хоча в очах у нього голод.

Раптом хтось із приглушеним скриком показує на пов'язки наших поранених. Пов'язки з гофрованого паперу, скріплені мотузками. Це привертає загальну увагу. Американці відходять і шепочуться між собою. їхні добродушні обличчя висловлюють співчуття, – вони бачать, що в нас навіть марлі немає.

Американець, який першим звернувся до нас, кладе руку на плече Бетке.

– Німці – хороший солдат, молодець солдат, – каже він.

Його товариші завзято підтакують.

Ми не відповідаємо, бо наразі не готові відповідати. Останні тижні були особливо важкими. Нас знову та знову кидали під постріли, і ми даремно втрачали людей, але ми ні про що не питали, ми йшли в бій, як усі попередні роки, і в нашій роті з двохсот чоловік залишилося тільки

тридцять два. Ми завершили війну, також ні про що не роздумуючи й нічого не відчуваючи, крім одного: ми виконали все, що було на нас покладено.

Але тепер, під співчутливими поглядами американців, ми починаємо розуміти, наскільки все це було під кінець безглуздо. Вигляд їхніх нескінченних прекрасно озброєних колон показує нам, як безнадійно було чинити опір настільки очевидній перевазі в людях і в техніці.

Ми кусаємо губи й дивимось один на одного. Бетке скидає з плеча руку американця, Козоле дивиться прямо перед собою, Людвіґ Бреер випростується; ми міцніше стискаємо гвинтівки, м'язи наші напружуються, погляди суворішають, ми не опускаємо очей, ми дивимося на дорогу, якою прийшли, і обличчя у нас від хвилювання нерухоміють, нас обпікає думка про те, що ми вчинили, чого натерпілися, що залишилося позаду.

Ми не знаємо, що з нами відбувається, але якби зараз хто-небудь зронив хоча б одне різке слово, воно, – хотіли б ми того чи ні, – зірвало би нас із місця, ми кинулись би вперед і жорстоко, не переводячи подиху, шалено, з відчаєм у душі, билися б знову. Билися б попри все.

Кремезний сержант із розпаленим обличчям протискується до нас. Він засипає Козоле, який стоїть до нього найближче, потоком німецьких слів. Фердинанд здригається, настільки це несподівано.

– Так він же говорить по-нашому, – здивовано звертається він до Бетке, – що ти про це скажеш?

Американець говорить навіть краще та чіткіше, ніж Козоле. Він розповідає, що до війни жив у Дрездені й там у нього було багато друзів.

– У Дрездені? – перепитує Козоле, чимраз більше і більше дивуючись. – І я там прожив два роки.

Сержант посміхається, ніби це якась нагорода. Він називає вулицю, на якій жив.

– Туди менш ніж п'ять хвилин пішки від мене, – схвильовано каже Фердинанд. – І як це ми жодного разу не зустрілися! Ви, може, знаєте вдову Поль на Иоганісґассе? Така товста брюнетка. Це моя господиня, я жив у неї на квартирі.

І хоча вдову сержант не знає, але він знайомий із радником Цандером, якого у свою чергу не може згадати Козоле. Але обидва дружно згадують Ельбу й замок і дивляться один на одного, широко посміхаючись, як старі друзі. Фердинанд плескає сержанта по плечу:

– Це ж треба, він говорить по-німецьки, як справжній німець, та ще й у Дрездені жив! І навіщо ж ми з тобою воювали?

Сержант сміється і теж не знає, навіщо вони воювали. Він витягує пачку цигарок і простягає їх Козоле. Козоле жадібно хапає подарунок, – за хорошу сигарету всі ми готові душу віддати. Наші власні зробленій кращому випадку з букового листя і сіна. Зазвичай же, як стверджує Валентин Лаер, ми куримо водорості з сушеним кінським гноєм, а Валентин на цьому знається.

Козоле з насолодою видихає дим. Ми жадібно принюхуємося. Лаер блідне. Ніздрі його тремтять.

– Дай затягнутися! – благає він Фердинанда. Але не встигає він взяти сигарету в Козоле, як один із американців простягає йому пачку "Вірджинії". Валентин недовірливо дивиться на нього, бере тютюн і нюхає. Обличчя його світлішає. Він неохоче повертає пачку. Але

американець махає руками заперечно й показує на кашкет Валентина з кокардою. Кашкет стирчить із його похідного мішка.

Валентин не розуміє.

– Він хоче поміняти тютюн на кокарду, – пояснює сержант із Дрездена.

Лаер ще більше дивується. Як? Поміняти першосортний тютюн на бляшану кокарду? З глузду з'їхав чоловік, не інакше.

Валентин не розлучився б тепер із пачкою, навіть якби за неї його тут же зробили унтер-офіцером або навіть лейтенантом. Він негайно простягає американцеві не тільки кокарду, а й кашкет, і тремтячими руками жадібно набиває першу люльку.

Тепер нарешті нам усе зрозуміло: американці хочуть мінятися. Одразу видно, що вони воюють недавно. Вони ще збирають усілякі сувеніри: погони, кокарди, пряжки, ордени, ґудзики військового зразка. А ми натомість запасаємося милом, цигарками, шоколадом та консервами. За нашу собаку вони пропонують нам, крім речей, ще й пригорщу монет, але тут нас нічим не спокусиш, – з Вовком ми нізащо не розлучимося.

І пораненим нашим теж пощастило. Одному американцеві, у якого стільки золота в роті, що паща його блищить, наче цілий завод мідних виробів, страшенно хочеться отримати просочені кров'ю клаптики пов'язок: повернувшись на батьківщину, він зможе довести, що наші пов'язки насправді були з паперу. Натомість він пропонує чудовий кекс і – що найважливіше – купу перев'язувального матеріалу. Надзвичайно задоволений, він дбайливо укладає в гаманець брудні клаптики, особливо шматки від пов'язки Людвіґа Бреєра, адже це кров лейтенанта! На клапті Людвіґ мав написати олівцем назву місцевості, своє ім'я і номер військової частини; нехай в Америці кожен бачить, що

тут ніхто нікого не обманював. Людвіґ спочатку не хотів, але Вайль його вмовив: бо перев'язувальних матеріалів нам украй бракує. А крім того, для Бреєра з його дизентерію кекс – справжній порятунок.

Але найкмітливішим виявляється Артур Леддергозе. Він притягує на місце обміну ящик із "залізними хрестами", знайдений ним у якійсь покинутій польовій канцелярії. Американець, такий же пом'ятий, як і сам Леддергозе, із таким же лимонно-жовтим обличчям, хоче отримати відразу весь ящик. Але Леддергозе лише мружиться і дивиться на нього довгим скептичним поглядом. Американець спокійно витримує погляд і прикидається простачком. Обидва раптом стають схожими один на одного, як рідні брати. Війну та смерть тут несподівано перемагає щось таке, що витримало все, – дух зиску.

Супротивник Леддергозе швидко усвідомлює, що тут нічого не вдієш: Артур не дасть себе надурити – торгівля вроздріб для нього значно вигідніша. Він міняється доти, доки скринька не порожніє. Біля нього поступово виростає купа речей, серед них навіть масло, шовк, яйця та білизна, тож під кінець Леддергозе на вигнутих колесом ногах нагадує бакалійника в крамниці.

Ми рушаємо в дорогу. Американці галасливо проводжають нас і махають услід. Особливо старається сержант. Козоле теж зворушений, наскільки це можливо для старого служаки. Він бурмоче щось на прощання і махає рукою; жест його, правда, швидше схожий на загрозливий. Він звертається до Бетке:

– Нормальні хлопці, правда?

Адольф киває. Ми мовчки крокуємо далі. Фердинанд опустив голову. Він розмірковує. Це з ним нечасто трапляється, але вже коли щось застрягне у нього в голові, він жує це довго й наполегливо. Сержанта з Дрездена він ніяк не може забути.

У селах народ витріщається на нас. У сторожці стрілочника у вікні стоять квіти. Повногруда жінка у блакитній сукні годує дитину. Собаки гавкають нам услід; Вовк відгавкується. На узбіччі дороги півень наскакує на курку. Ми бездумно покурюємо.

Крокуємо, крокуємо. Зона польових лазаретів. Зона інтендантських канцелярій. Великий парк із платанами. Під деревами ноші, поранені. Листя падають і вкривають їх багрянцем і золотом.

Лазарет для отруєних газом. Тут важкопоранені, яких не можна евакуювати. Сині, воскові, зелені обличчя, мертві, роз'їдені кислотою очі, хриплять і задихаються вмирущі в агонії. Усі прагнуть геть звідси, бояться потрапити в полон. Ніби не все одно, де вмирати.

Ми намагаємося втішити їх, запевняємо, що в американців краще годують. Але вони й слухати не хочуть. Знову та знову кричать нам і просять взяти з собою.

їхні благання жахливі. У ясному повітрі, просто неба бліді обличчя здаються примарними. Найстрашніше виглядають бороди. Вони стирчать якось самі по собі, жорсткі, уперті, буйна щетина на щоках, чорний мох висмоктує з них дедалі більше соків, і чимраз сильніше западають щоки.

Деякі з важкопоранених, як діти, простягають до нас схудлі, безкровні руки.

– Візьміть мене з собою, друзі, – благають нещасні, – візьміть із собою!

Довкола очей у них уже запали глибокі потойбічні тіні, з яких, немов потопельці, визирають зіниці. Інші лежать мовчки; вони тільки дивляться нам услід, поки ми не зникаємо з поля зору.

Поступово їхні голоси стають дедалі слабкішими. Повільно бредемо ми дорогами. Ми обвішані купою речей: хочеться і додому дещо принести. Хмари заволокли небо. Надвечір сонце проривається крізь них, і берізки, вже майже безлисті, віддзеркалюються у придорожніх калюжах. Легкий блакитний серпанок повис у гіллі.

Увесь час, поки я крокую, опустивши голову, з ранцем на плечах, бачу, як у чистих дощових калюжах з обох боків від дороги віддзеркалюються світлі шовкові дерева, і це відображення у випадковому дзеркалі яскравіше за дійсність. Ось лежить, обрамлений темною землею, шматок неба з деревами, а за ним – глибина й чистота, аж мене раптом охоплює хвилювання. Уперше за довгий час я знову відчуваю красу, ось це відображення в дощовій калюжі просто красиве, красиве й чисте – і від хвилювання в мене частіше б'ється серце, на мить я забуваю про все на світі та вперше по-справжньому відчуваю – мир; бачу – мир; відчуваю всіма фібрами душі – мир! З мене ніби звалюється тягар, який досі гнітив мене; і щось невідоме, нове з'являється натомість – чайка, біла чайка, мир, тремтливий горизонт, тремтливе очікування, перший погляд, передчуття, надія, щось розростається і наближається – мир!

Я здригаюся й озираюся – там, позаду, на ношах, усе ще лежать мої товариші і продовжують волати про допомогу. Настав мир, а вони все одно повинні померти. Але я тремчу від радості й не соромлюся цього. Дивно, дуже дивно.

Можливо, війни трапляються знову та знову лише тому, що одні ніколи не можуть до кінця відчути страждання інших.

II

Пополудні ми сидимо в саду якоїсь пивоварні. Командир нашої роти, обер-лейтенант Геель, виходить із фабричної контори та збирає нас. Є

наказ обрати уповноважених від солдатів. Ми вражені. Ніколи нічого подібного не бувало.

У саду з'являється Макс Вайль. Він розмахує газетою і кричить:

– У Берліні революція!

Геель обертається.

– Дурниці, – говорить він різко. – У Берліні просто заворушення.

Але Вайль ще не договорив:

– Кайзер утік до Голландії.

Ми дивимося на нього, широко розплющивши очі. Вайль, здається, здурів. Геель червоніє і кричить:

– Брешеш, негіднику!

Вайль простягає йому газету. Геель мне її та розлючено дивиться на Вайля. Він ненавидить його, бо Вайль – єврей, спокійний і врівноважений чоловік, який вічно сидить де-небудь у кутку, схилившись над книгою, а сам Геель любить помахати кулаками.

– Усе це дурниці! – сичить він, вирячившись на Вайля так, немов хоче проковтнути його.

Макс розстібає куртку й дістає з нагрудної кишені другу газету – екстрений випуск. Геель кидає оком на текст, вириває папір із рук Вайля, рве на дрібні шматочки і йде до себе. Вайль підбирає шматки, складає їх і читає нам останні новини. Ми сидимо як очманілі. Ніхто нічого не розуміє.

– Пишуть, що він хотів уникнути громадянської війни, – каже Вайль.

– Дурниця! – вигукує Козоле. – Посміли б ми раніше навіть вимовити таке. Ех, чорт! За кого тільки кров проливали?!

– Юпп, ущипни мене; може, мені все це сниться, – похитуючи головою, каже Бетке. Юпп киває. – Отже, – продовжує Бетке, – це правда. Але я однаково нічого не розумію. Якби хто-небудь із нас зробив таке, його відразу б розстріляли.

– Про Весслінґа та Шрьодера краще не думати, – каже Козоле, стискаючи кулаки, – по-іншому мене просто розірве від люті. Як згадаю цього Шрьодера – пташеня жовтороте, ще зовсім дитина – а його розплющило в пляцок. А тепер той, за кого він помирав, просто втік! Виродок проклятий! – Він стукає каблуком по пивній бочці.

Віллі Гомеєр зневажливо махає рукою.

– Поговоримо краще про щось інше, – пропонує він. – Ця людина для мене більше не існує.

Вайль повідомляє, що в багатьох ротах утворено ради солдатських депутатів. Офіцерам більше не підкоряються, з них зривають погони.

Він пропонує утворити в нас таку саму раду, але не знаходить підтримки. Ми не хочемо нічого більше організовувати. Ми хочемо додому. А додому ми потрапимо й так.

Врешті-решт ми все-таки обираємо трьох уповноважених: Адольфа Бетке, Макса Вайля і Людвіґа Бреєра.

Вайль вимагає, щоб Людвіґ зняв погони.

– У тебе не всі вдома, – втомлено каже Людвіґ і пальцем стукає собі по лобі.

Бетке відсуває Вайля убік.

– Людвіґ – свій хлопець, – коротко говорить він.

Бреєр прийшов у нашу частину добровольцем і вже на фронті став лейтенантом. Він звертається на "ти" не тільки до нас – до Троске, Гомеєра, Брьоґера й до мене (це зрозуміло, ми ж колишні однокласники), а й до старших солдатів, коли поблизу немає нікого з офіцерів. І за це його дуже поважають.

– Ну, а Геель? – Впирається Вайль.

Це нам зрозуміліше. Геель частенько чіплявся до Вайля, тож не дивно, що Вайлю хочеться тепер насолодитися своїм тріумфом. Але нам це байдуже. Геель бував, щоправда, різким, але він завжди рвався в бій, ніби Блюхер, і проявляв мужність. Солдат такі речі цінує.

– А ти піди поговори з ним, – пропонує Бетке.

– Та не забудь захопити з собою бинтів і вати! – кричить навздогін Тьяден.

Але все відбувається інакше. Геель саме виходить із контори, коли Вайль збирається туди увійти. У руках у Гееля кілька друкованих аркушів. Він показує на них Максові:

– Все правильно, – каже він.

Вайль починає свою промову. Коли він доходить до погонів, Геель здригається. Ми впевнені, що скандал ось-ось вибухне, але ротний, на наш подив, каже:

– Ви маєте рацію.

Він підходить до Людвіґа й кладе йому руку на плече:

– Вам, Бреєре, мабуть, це не дуже зрозуміло. Солдатська шинель – тепер це все, що залишилося, все решта безслідно зникло.

Ніхто з нас не промовив ні слова. Це вже не той Геель, якого ми знаємо, який вночі виходив до патрульних з однією тільки палицею і вважався у нас куленепробивним. Людина, яка стоїть перед нами, ледь тримається на ногах і з останніх сил примушує себе говорити.

Пізно ввечері, коли я вже сплю, мене будить шепіт.

– Ти здурів, – чую я голос Козоле.

– Запевняю тебе, – каже Віллі. – Піди сам подивися.

Вони миттю підхоплюються і мчать у двір. Я – за ними.

У конторі горить світло. Видно все, що там робиться. Геель сидить біля столу. Перед ним – його форма. Погонів немає. Геель у солдатській куртці. Він обхопив голову руками і – ні, це зовсім неймовірно – я роблю крок уперед, щоб переконатися: Геель плаче!

– Це ж треба! – шепоче Тьяден.

– Іди геть! – каже Бетке і дає Тьядену стусана. Збентежені, ми навшпиньках повертаємося назад.

Наступного ранку дізнаємося, що якийсь майор у сусідньому полку, почувши про втечу кайзера, застрелився.

Приходить Геель. У нього сіре, вимучене безсонням обличчя. Він тихо віддає необхідні накази і йде. У всіх неспокійно на душі. У нас забрали останнє, що нас тримало. Ми втратили ґрунт під ногами.

– Відчуваєш себе так, ніби тебе і справді зрадили, – похмуро каже Козоле.

Сьогодні ми не ті, що вчора. Похмурі, шикуємося в колони і знову рушаємо в дорогу. Програна війна, покинута армія. Залізо монотонно побрязкує на кожному кроці: все марно, все – марно.

Тільки Леддергозе веселий, як дрізд. Він продає консерви та цукор зі своїх американських запасів.

Увечері наступного дня ми дістаємося до німецького кордону. Тільки тепер, коли навколо не чути французької мови, ми починаємо вірити, що мир і справді настав. У глибині душі ми досі постійно боялися раптового наказу повертати назад і знову йти в окопи: до чогось хорошого солдати завжди ставляться з недовірою, та воно й правильніше від самого початку розраховувати на гірше. Але ось потроху нас охоплює тихе хвилювання.

Ми заходимо у велике село. Через вулицю перекинуто кілька зів'ялих квіткових гірлянд. Мабуть, тут проходило стільки військ, що для залишків армії вже не мало сенсу старатися. Тож нам доводиться задовольнятися двома-трьома змоклими під дощем і прикрашеними обшарпаними вінками з дубового листя плакатами з вицвілим написом на зеленому папері: "Ласкаво просимо!" Люди так звикли до постійного потоку військ через село, що мало хто дивиться нам услід. А для нас усе нове, ми зголодніли за добрим словом, за привітним поглядом, хоча й стверджуємо, що нам плювати на такі ніжності. Принаймні дівчата

могли б зупинитися і привітно помахати нам руками! Тьяден і Юпп намагаються гукнути то одну, то іншу, але марно. Напевно, ми занадто брудні. Врешті обидва замовкають.

Тільки діти йдуть за нами. Вони чіпляються за наші руки та біжать поруч. Ми годуємо їх шоколадом, маленькими шматочками, – нам хочеться, ясна річ, принести трохи солодкого й додому.

Адольф Ветке тримає на руках маленьку дівчинку. Вона тягне його за вуса, як за віжки, Адольф кривляється, дівчинка заливається реготом і плескає його рученятами по обличчю. Адольф затримує ручку й показує мені, яка вона крихітна.

Він більше не кривляється, і дівчинка починає плакати. Адольф намагається її заспокоїти, але вона плаче все дужче й дужче, і він спускає її на землю.

– Здається, ми перетворилися на пугала для дітей, – бурчить Козоле.

– Нічого дивного. Окопне рило кого хочеш злякає, – каже Віллі.

– Від нас пахне кров'ю, у цьому вся справа, – каже Люд-віґ Бреєр.

– Ось відмиємося, – мріє Юпп, – тоді, напевно, і дівчата стануть ласкавішими.

– Ах, якби достатньо було тільки помитися, – замислено відгукується Аюдвіґ.

Засмучені, ми рухаємося далі. Після стількох років війни ми не так уявляли собі повернення на батьківщину. Думали, нас чекатимуть, а тепер бачимо: тут кожен, як і раніше, зайнятий собою. Життя пішло вперед і триває далі, а ми ніби вже й зайві. Село – це, звичайно, ще не

вся Німеччина, але лють підступає до самого горла й у душу закрадається неприємне передчуття.

Котяться повз нас вози, візники покрикують, люди розсіяно поглядають на нас і поспішають далі, зайняті своїми думками й турботами. Б'є годинник на дзвіниці, і сирий вітер дихає нам в обличчя. І тільки якась старенька в хустці з довгими кінцями бігає туди-сюди вздовж колони й боязко розпитує всіх про якогось Ергарда Шмідта.

Для постою нам відводять величезний сарай. Але хоч ми й відмахали десятки кілометрів, спати нікому не хочеться. Ми вирушаємо до шинку.

Там панує пожвавлення. Є каламутне вино, уже цьогорічне, неймовірно смачне. Воно добряче кидається в ноги. Тим приємніше сидіти тут. Хмари тютюнового диму пливуть під низькою стелею, вино пахне землею і сонцем. Ми дістаємо наші консерви, м'ясо накладаємо на товсті скибки хліба, встромляємо ножі біля себе в широкі дощані столи та починаємо їсти. Гасова лампа, як мати, обігріває нас своїм світлом.

Вечір завжди прикрашає дійсність. Не в окопах, ясна річ, а в мирному житті. Сьогодні вдень ми входили в це село розлючені, зате тепер ми оживаємо. Маленький оркестр у кутку швидко поповнюється нашими хлопцями. Серед нас є не тільки піаністи й віртуози гри на губній гармоніці, але навіть один справжній музикант, баварець, який грає на бас-гітарі. До них приєднується Віллі Гомеєр, який спорудив собі якусь диявольську скрипку. Крім того, він озброївся кришками від білизняних баків і блискуче замінює ними литаври, тарілки та трикутники.

Але найбільш незвичне, і від цього п'янієш більше, ніж від вина, – це дівчата. Вони інші, ніж удень: вони сміються, вони доступні. Чи це не ті самі? Дівчат ми давно не бачили.

Спершу ми спраглі й водночас несміливі, ми не довіряємо собі – на фронті ми розучилися поводитися з жінками. Але ось Фердинанд Козоле підхоплює одну міцну дівчину з потужним бюстом, який служить йому зручною опорою. Його приклад наслідують інші.

Солодке важке вино приємно дзвенить у голові, дівчата літають по залу, грає музика, а ми зібралися в кутку навколо Адольфа Ветке.

– Хлопці, – каже він, – завтра або післязавтра ми будемо вдома. Е-ех, хлопці, дружина, мабуть, зачекалася, адже вже цілих десять місяців минуло.

Я перехиляюся через стіл і розмовляю з Валентином Лаером; він холодно та зверхньо оглядає дівчат. Поруч із ним сидить блондинка, але він удає, що не помічає її. Коли я нахиляюся над столом, щось у моїй куртці стукає об стіл. Я обмацую кишеню. Це годинник Весслінґа. Як давно це було!

Юпп підчепив найтовстішу дівчину. Він танцює з нею, зігнувшись, наче знак питання. Його величезна лапа зручно вмостилася на кремезному стегні дівчини і грає на ньому, як на роялі. Вона вологим ротом сміється йому просто в обличчя, і Юпп з кожною хвилиною сміливішає. Нарешті зникає разом зі своєю дамою за дверима.

Через кілька хвилин я виходжу в сад і шукаю тихе місце. Знаходжу одне, але там уже стоїть спітнілий унтер-офіцер із якоюсь дівчиною. Я блукаю по всьому саду й щойно збираюся прилаштуватися в іншому місці, як чую за спиною жахливий тріск. Обертаюся і бачу, як Юпп зі своєю товстезною кралею борюкаються на землі. Вони зламали стіл і разом із ним перекинулися. Побачивши мене, дівчина пирскає зо сміху й показує язик. Юпп шипить від злості. Я поспіхом тікаю в кущі й наступаю комусь на руку. Диявольська ніч!

– Ти що, осліп, вислюк нещасний? – гарчить чийсь бас.

– А я звідки знаю, що ти розлігся тут, баран чортів, – огризаюся я з досадою. Нарешті знаходжу спокійне місце.

Прохолодний вітерець приємно освіжає після чаду шинку, я оглядаю темні схили дахів, крони дерев, насолоджуюсь тишею та ідилічним дзюрчанням власної сечі. Підходить Альберт і стає поруч. Світить місяць. Цівки нашої сечі поблискують, як чисте срібло.

– Як добре, скажи, Ернсте? – звертається до мене Альберт.

Я мовчки киваю. Ми ще довго стоїмо й дивимося на місяць.

– Подумай тільки, Альберте, весь цей жах уже позаду!

– Так, Ернсте!

За нами чується хрускіт і тріскотіння. З кущів долинає приглушено-радісне пищання дівчат. Ніч як гроза, заряджена життям, яке нестримно й гаряче проривається назовні й запалюється одне об одне.

Хтось стогне в саду. У відповідь лунає смішок. Із сінника спускаються дві тіні. На сходах стоять двоє. Чоловік, ніби скажений, заривається обличчям у спідницю дівчини й щось белькоче. Вона хрипко сміється, і сміх її немов щіткою дряпає по нервах. Мурашки пробігають у мене по спині. Як це близько одне до іншого: вчора й сьогодні, смерть і життя.

З темряви саду з'являється Тьяден. Він обливається потом, а обличчя його сяє від радості.

– Як же добре, хлопці, – каже він, застібаючи куртку. – Знову відчуваєш, що живий.

Ми обходимо будинок і натикаємося на Віллі Гомеєра. Він розвів на капустяних грядках велике багаття і кинув у нього кілька повних жмень картоплі, свої трофеї. Мирно й замріяно сидить він на самоті перед вогнем і чекає, поки спечеться картопля. Біля нього кілька відкритих коробок американських м'ясних консервів. Собака лежить поруч і уважно стежить за ним.

Язики полум'я відсвічують міддю на рудому волоссі Віллі. Знизу, з лугів, піднімається туман. Мерехтять зорі. Ми сідаємо до нього й дістаємо з вогню картоплини. Лушпиння обгоріло, зате м'якоть золотисто-жовта й пахуча. Ми хапаємо м'ясо обома руками та їмо його, мотаючи головами з боку в бік, немов граємо на губній гармоніці. Відгвинчуємо від фляжок алюмінієві корки й наливаємо горілку.

Яка смачна картопля! Чи правда, що земля крутиться? Де ми? Може, ми знову юні хлопці й сидимо на полі, а цілий день вибирали з землі, яка так інтенсивно пахне, картоплю, відчуваючи за своїми спинами червонощоких дівчат у вицвілих блакитних сукнях і з кошиками в руках? О, багаття нашої юності! Білі клуби диму тяглися над полем, потріскувало полум'я, а кругом – тиша. Картопля достигала останньою, до того часу вже все було зібрано, залишалася лише земля, чисте повітря, гіркий білий чудовий дим, остання осінь. Гіркий дим, гіркий запах осені, багаття нашої юності – клуби диму пливуть, пливуть і тануть. Обличчя товаришів, ми всі в дорозі, війна закінчилася, так дивно розтануло все, і ось – знову багаття, і печена в попелі картопля, і знову осінь, і знову життя.

– Ох, Віллі, Віллі…

– Що, непогано я придумав? – питає він, піднімаючи очі. В обох руках у нього повно м'яса й картоплі.

Ах ти, голова бараняча, адже я зовсім не про те.

Багаття догоріло. Віллі обтирає руки об штани і складає ножик. У селі тихо, тільки гавкають собаки. Не чути ні вибуху снарядів, ні деренчання артилерійських возів, ні навіть обережного поскрипування санітарних машин. Цієї ночі помре набагато менше людей, ніж будь-якої ночі за всі ці чотири роки.

Ми повертаємося до шинку. Веселощі вже притихли. Валентин скинув куртку й зробив кілька стійок на руках. Дівчата плескають у долоні, але Валентин незадоволений. Він із сумом говорить Козоле:

– Колись, Фердинанде, я був непоганим акробатом. Ну, а тепер і в ярмарковий цирк хтозна чи взяли б! "Акробат Валентіні" – це був атракціон! А зараз кому я потрібен зі своїм ревматизмом? Кістки вже не ті.

– Та ти радій, що вони цілі, – каже Козоле і стукає кулаком по столі. – Віллі, музику!

Гомеєр з готовністю починає бити в барабан і бубни. Настрій знову покращується. Я питаю Юппа, як йому сподобалася товстенька. Він зневажливо махає рукою.

– Ну і ну! – кажу я, ошелешений. – Швидко це в тебе.

Юпп скривився:

– Розумієш, я думав, що вона мене любить. А вона? Стала вимагати гроші. А до того ж я собі коліно розбив об цей чортів стіл, ще й так сильно, що ледь ходжу.

Людвіґ Бреєр сидить біля столу блідий і мовчазний. Власне кажучи, йому давно слід було б спати, але він чомусь не хоче йти звідси. Рука його заживає добре, і з дизентерією теж набагато легше. Але він, як і раніше, замкнутий і невеселий.

– Людвіґу, – каже Тьяден захмелілим голосом, – іди в сад. Це від усього допомагає.

Людвіґ заперечно мотає головою і раптом сильно блідне. Я підсідаю до нього.

– Ти хіба не радий, Людвіґу, що ми скоро будемо вдома? – питаю я.

Він встає і йде. Я більше не розумію його. Трохи згодом виходжу за ним у сад. Він сам. Я більше його ні про що не питаю. Ми мовчки повертаємося назад.

У дверях стикаємося з Леддергозе. Він збирається втекти в товаристві товстулі. Юпп зловтішно посміхається:

– Зараз вона його здивує!

– Не вона його, а він її, – каже Віллі. – Невже ти віриш у те, що з Артура можна витиснути хоч копійку?

Вино ллється по столі, лампа чадить, спідниці дівчат розвіваються. Якась тепла втома заколисує мене, предмети набувають розпливчастих обрисів, як це іноді буває зі світловими ракетами в тумані; голова повільно опускається на стіл. Ніч, як чарівний експрес, м'яко мчить нас на батьківщину: скоро ми будемо вдома.

III

Востаннє ми шикуємося на подвір'ї казарми. Дехто з нашої роти живе поблизу. Цих відпускають. Решті пропонується на свій страх і ризик добиратися далі. Потяги ходять настільки нерегулярно, що групами нас перевозити не можуть. Настав час розлучатися.

Просторий сірий двір занадто великий для нас. Його замітає похмурий листопадовий вітер, що пахне розлукою і смертю. Ми вишикувалися між їдальнею і будкою вартового. Більше місця нам не потрібно. Широкий порожній простір будить важкі спогади. Там, у глибині, невидимі, стоять численні ряди мерців.

Геель обходить роту. За ним безшелесним строєм ідуть тіні його попередників. Першим – Бертінк, з його горла струменить кров, у нього відірване підборіддя і сумні очі; півтора року він був ротним командиром, учитель, одружений, четверо дітей; за ним – Мьоллер, із зеленим землистим обличчям, дев'ятнадцять років, отруєний газами через три дні після того як прийняв командування; наступний – Редеккер, лісничий, через два тижні після Мьоллера підірвався на снаряді й був живцем заритий у землю. А там – уже блідіші, віддаленіші, Бюттнер, капітан, убитий під час атаки пострілом у серце з кулемета; ще далі – майже безіменні примари, настільки вони вже далекі – усі решта: сім ротних командирів за два роки. І понад п'ятсот солдатів. У дворі казарми стоять тридцять двоє.

Геель намагається сказати на прощання кілька слів. Але у нього нічого не виходить, і він замовкає. Немає у людській мові слів, які були б варті того, аби прозвучати в цьому напівпорожньому дворі казарми, де мовчки стоять поріділі ряди уцілілих солдатів, згадують полеглих товаришів і мерзнуть у своїх подертих і стоптаних чоботях.

Геель обходить всіх по черзі й кожному потискає руку. Підійшовши до Макса Вайля, він, підібгавши губи, каже:

– Ну от, Вайлю, ви й дочекалися свого часу.

– Що ж, він не буде таким кривавим, – спокійно відповідає Макс.

– І не таким героїчним, – додає Геель.

– Це не найважливіше в житті, – каже Вайль.

– Але найпрекрасніше, – відповідає Геель. – Бо що ж тоді ще буває прекрасним?

Вайль хвилину мовчить. Потім каже:

– Те, що сьогодні, можливо, звучить дико: добро й любов. У цьому теж є свій героїзм, пане обер-лейтенанте.

– Ні, – швидко відповідає Геель, наче він уже не раз про це думав, і чоло його натужно морщиться. – Ні, тут одне тільки мучеництво, а це зовсім інше. Героїзм починається там, де розум не дає собі ради: коли життя більше не цінуєш надто високо. Героїзм тримається на безглуздості, сп'янінні, на ризиках – запам'ятайте це. Але не на роздумах. Роздуми – це ваша стихія. "Чому? Навіщо? Для чого?" Хто ставить такі питання, той нічого не знає про героїзм.

Він говорить із таким запалом, ніби намагається переконати самого себе. Його висохле обличчя нервово сіпається. За кілька днів він якось відразу постарів, став буркотуном. Але так само швидко змінився і Вайль: раніше він тримався непомітно, і у нас ніхто його не розумів, а тепер він відразу висунувся і день у день тримається все рішучіше. Ніхто й не припускав, що він уміє так говорити. Що більше нервується Геель, то спокійнішим стає Макс. Тихо, але твердо він вимовляє:

– Платити стражданнями мільйонів за героїзм небагатьох – занадто дорога ціна.

– Занадто дорога… ціна… платити… Ось ваші слова. Подивимося, чого ви досягнете з ними.

Вайль оглядає солдатську куртку, яку все ще не зняв Геель:

– А чого ви домоглися своїми?

Геель червоніє.

– Спогадів, – кидає він різко. – Хоча б спогадів про такі речі, які за гроші не купиш.

Вайль замовкає.

– Так! Спогадів! – каже він, обводячи поглядом порожній двір і наші поріділі ряди. – І страшної відповідальності.

Ми мало що зрозуміли з усієї цієї розмови. Нам холодно, і ми не дуже схильні до розмов. Словами світ не зміниш.

Наші ряди розпадаються. Починається прощання. Мій сусід Мюллер поправляє ранець на плечах, затискає під пахвою вузлик з продуктами й простягає мені руку:

– Ну, прощавай, Ернсте!

– Прощавай, Феліксе.

Він іде далі й прощається з Віллі, Альбертом, Козоле.

Підходить Герхардт Поль, наш ротний заспівувач. Під час походів він завжди співав партію верхнього тенора. Його смагляве обличчя з великою бородавкою виглядає розчулено: він щойно попрощався з Карлом Брьоґером, своїм незмінним партнером для гри у скат. Прощання виявилося нелегким.

– Прощавай, Ернсте!

– Прощавай, Герхардте!

Він пішов.

Ведекамп простягає мені руку. Він у нас майстрував хрести для братських могил.

– Ну, Ернсте, до побачення. Так і не довелося зробити для тебе хреста. А шкода: я б зробив тобі гарний – з червоного дерева. Я навіть приберіг для цієї мети чудову кришку від рояля.

– Може, ще знадобиться, – відповідаю я. – Коли настане час, пошлю тобі листівку.

Він сміється:

– Будь обережним, хлопче. Війна ще не закінчена.

І він швидко дріботить геть зі своїми перекошеними плечима.

Перша група зникає за воротами казарми. Пішли Шеффлер, Фассбендер, маленький Луке і Ауґуст Бекман. За ними йдуть інші. Ми всі збуджені. Важко звикнути до думки, що вони пішли назавжди. Досі існувало тільки три можливості покинути роту: смерть, поранення та відрядження. Тепер до них приєдналася ще одна – мир.

Усе це дивно. Ми так звикли до вирв і окопів, що раптом відчуваємо недовіру до тиші полів і лісів, куди ми зараз розійдемося, так, ніби тиша – це лише приманка, щоб затягнути нас на по-зрадницьки заміновану ділянку. А наші товариші пішли туди так безтурботно, самі, без гвинтівок, без гранат. Хочеться побігти за ними, хочеться повернути їх, крикнути: "Куди ви йдете самі, без нас, ми повинні бути разом, нам не можна розлучатися, адже неможливо жити інакше!"

У голові ніби крутяться жорна. Занадто довго ми були солдатами. Вітер листопада завиває на порожньому дворі казарми. Дедалі більше наших товаришів ідуть геть. Ще трохи – і кожен із нас знову буде сам-один.

Решті нашої роти додому в один бік, і ми їдемо разом. Розташовуємось на вокзалі, щоб чекати на якийсь поїзд. Вокзал перетворився на справжній військовий табір, завалений скриньками, торбинками, ранцями і плащ-наметами.

За сім годин проходять тільки два потяги. Виноградними гронами висять люди на сходинках вагонів. Удень ми відвойовуємо собі місце ближче до рейок. До вечора просуваємося вперед і займаємо найкращу позицію. Ми спимо стоячи.

Наступний поїзд приходить наступного дня опівдні. Це товарний потяг, він везе сліпих коней із фронту. Вивернуті білки тварин вкриті синюватими й багряними прожилками. Коні стоять нерухомо, витягнувши шиї, і тільки в тремтячих ніздрях жевріє життя.

По обіді вивішують оголошення, що поїздів сьогодні більше не буде. Ніхто не рушає з місця. Солдат не вірить оголошенням. І справді: незабаром з'являється поїзд. З першого погляду зрозуміло, що він нам підходить – вагони заповнені максимум наполовину.

Вокзальні склепіння тремтять від гуркоту: нашвидку зібравши пожитки, шаленим потоком ринули із залу очікування ще не розформовані частини і врізалися в гущавину натовпу на пероні. Усе це сплітається в якийсь страхітливий клубок.

Поїзд повільно підходить. Одне вікно відчинене. Ми підкидаємо Альберта Троске, найлегшого з нас, і він, як мавпа, на ходу залазить у вагон. Тієї ж миті люди обліплюють двері. Вікна здебільшого зачинені. Але ось задзвеніли шибки під рушничними прикладами тих, хто за будь-

яку ціну, хоча б і з пораненими руками й ногами, вирішив потрапити в поїзд. Кидаючи ковдри поверх осколків, вони беруть поїзд на абордаж.

Вагони зупиняються. Промчавши коридорами вагонів, Альберт ривком опускає перед нами вікно. Тьяден із собакою залазять першими, за ними, за допомогою Віллі – Бетке і Козо-ле. Усі троє негайно ж кидаються до дверей, щоб блокувати купе з обох боків. Пожитки наші летять слідом. У той же момент до вагона вдираються Людвіґ і Леддергозе, за ними – Валентин, потім ми з Карлом Брьоґером; останнім стрибає Віллі, попередньо добряче попрацювавши ліктями й кулаками.

– Усі тут? – кричить Козоле біля дверей. Ззовні відчайдушно намагаються відчинити двері.

– Усі! – відповідає Віллі.

Бетке, Козоле і Тьяден кидаються на свої місця, наче їх вистрелили з пістолета, люди стрімким потоком вриваються у вагон, залазять на місця для багажу, заповнюють кожен сантиметр.

Паротяг теж атакують. На буферах уже сидять. На дахах вагонів – повнісінько пасажирів.

– Злазьте! Вам там позносить голови! – кричить машиніст.

– Замовкни! Без тебе знаємо! – лунає у відповідь.

У туалет втиснулося п'ятеро осіб. Один сів у вікні, звісивши зад назовні.

Поїзд рушає. Дехто, не втримавшись, падає. Двоє потрапляють під колеса. їх забирають. На їхні місця негайно ж стрибають інші. На підніжках теж люди. Штовханина не припиняється і після того, як потяг рушає.

Хтось чіпляється за ручку дверей. Двері відчиняються, і людина повисає в повітрі, вчепившись за раму вікна. Віллі вихиляється, хапає його ззаду за комір і втягує всередину.

Уночі в нашому вагоні трапляються перші втрати. Поїзд проходив крізь низький тунель. Кілька людей на даху були розчавлені та зметені додолу. їхні сусіди бачили катастрофу, але не могли зупинити поїзд. Солдат, який влаштувався у вікні вбиральні, заснув і вивалився на ходу. Щоб уникнути нових жертв, дахи обладнали дерев'яними підпорами і прив'язаними мотузками багнетами. Крім того, встановили вартових: їхнє завдання – попереджати про небезпеку.

Ми спимо, спимо без кінця, лежачи, стоячи, сидячи, присівши навпочіпки, спершись на ранці та вузлики. Поїзд гуркоче. Будинки, дерева, сади; люди махають нам руками; колони, червоні прапори, патрулі на вокзалах, крик, екстрені випуски газет, революція. Ні, спочатку дайте нам виспатися, а потім уже все інше. Тільки тепер по-справжньому відчуваєш, як страшно втомився за всі ці роки.

Вечір. Горить каганець. Поїзд повільно тягнеться. Часто й зовсім зупиняється через неполадки локомотива.

Погойдуються ранці. Димлять люльки. Собака мирно спить у мене на колінах. Адольф Бетке пересідає ближче до мене та гладить її.

– Ну от, Ернсте! – помовчавши, каже він. – Незабаром доведеться нам розлучитися.

Я киваю. Дивно, але я абсолютно не уявляю собі, як буду жити без Адольфа, без його пильних очей і спокійного голосу. Він виховував мене й Альберта, коли ми прийшли на фронт недосвідченими новобранцями, і я думаю, що, якби не він, я навряд чи залишився б живим.

– Ми повинні з тобою зустрітися знову, Адольфе. Повинні взагалі часто зустрічатися, – кажу я.

Я отримую удар підбором чобота по лобі. Над нами в багажній сітці сидить Тьяден і старанно перераховує свої гроші: він просто з вокзалу збирається в бордель. Щоб завчасно налаштуватися відповідним чином, ділиться досвідом із кількома солдатами. Ніхто не сприймає це як свинство: його слухають вже хоча б тому, що мова йде не про війну.

Сапер, у якого не вистачає двох пальців, розповідає з гордістю, що його дружина народила на сьомому місяці й попри це дитина важила цілих три кілограми. Леддергозе сміється з нього, бо такого, мовляв, не буває. Сапер не розуміє і на пальцях рахує місяці між своєю відпусткою вдома та народженням дитини.

– Сім, – каже він. – Отже, все правильно.

Леддергозе гикає, двозначна посмішка перекривлює його лимонно-жовте обличчя:

– Значить, хтось замість тебе постарався.

Сапер пильно дивиться на нього.

– Що? Ти що таке кажеш? – затинаючись, промовляє він.

– Що ж тут незрозумілого? – гугнявить, потягуючись, Артур.

Сапера кидає в піт. Він знову та знову рахує. Губи в нього тремтять. Біля вікна корчиться від сміху бородатий товстун:

– Ну й дурень же ти. Ох і дурень.

Бетке встає.

– Замовкни, товстомордий! – каже він.

– Чому? – питає бородань.

– Тому що замовкни. І ти теж, Артуре.

Сапер зблід.

– Що ж мені тепер робити? – безпорадно бурмоче він і вихиляється з вікна.

– Найкраще, – задумливо пророкає Юпп, – одружуватися, коли діти вже зовсім дорослі. Тоді така історія ніколи не станеться.

За вікнами прослизає вечір. Темними стадами лягли на горизонті ліси, поля слабо мерехтять у тьмяному світлі, що падає з вікон поїзда. Нам залишилося лише дві години їзди. Бетке встає і впорядковує свій ранець. Він живе в селі, за кілька зупинок до міста, і йому треба виходити раніше, ніж нам.

Поїзд зупиняється. Адольф потискує нам руки. Спотикається на маленькому пероні й озирається, щоб за одну мить його погляд міг увібрати в себе увесь довколишній краєвид, як висохле поле – дощову вологу. Потім він повертається до нас, але вже нічого не чує. Людвіґ Бреєр, хоч у нього й сильні болі, стоїть біля вікна.

– Іди вже, Адольфе, не стій, – говорить він. – Дружина чекає.

Бетке, підвівши голову, дивиться на нас:

– Нічого, Людвіґу. Встигну.

Його зі страшною силою тягне повернутися і піти, це видно, але Адольф залишається собою – і до останньої секунди не відходить від нас. Зате, ледь рушає поїзд, як він швидко повертається і великими кроками іде геть.

– Ми незабаром відвідаємо тебе! – кричу я йому навздогін.

Нам видно, як він іде полем. Він ще довго махає нам рукою.

Пролітають повз клуби паровозного диму. Удалині світиться кілька червонуватих вогників.

Поїзд робить велику петлю. Ось уже Адольф зовсім маленький – чорна цятка, крихітний чоловічок, один серед широкого простору темної рівнини, над якою потужним куполом розкинулося передгрозове сірчано-жовте на горизноті вечірнє небо. Я не знаю чому, – Адольфа це прямо не стосується, – але мене охоплює тривога, коли я бачу людину, яка самотньо бреде під величезним куполом неба по безкрайній рівнині у вечірній імлі.

Аж ось насуваються дерева, і сутінки густішають, і нічого вже немає – тільки рух, і небо, і ліси.

У купе стає гамірно. Тут кути, виступи, запахи, тепло, простір і межі; тут темні, обвітрені обличчя з блискучими плямами очей, тут смердить землею, потом, кров'ю і солдатською шинеллю, а там, за вікнами, під вагою поїзда зникає кудись, залишається позаду цілий світ, – він віддаляється все більше, світ вирв і окопів, світ темряви й жахів; він уже завбільшки як вихор за вікнами, вихор, який не може нас наздогнати.

Хтось починає пісню. Її підхоплюють. Незабаром співає все наше купе, сусіднє також, весь вагон, весь поїзд. Ми співаємо дедалі голосніше, наполегливіше, чола червоніють, жили набрякають, ми

співаємо всі солдатські пісні, які знаємо, ми встаємо й дивимося один на одного, очі блищать, колеса відбивають ритм, ми співаємо і співаємо.

Я затиснутий між Людвіґом та Козоле і крізь куртку відчуваю тепло їхніх тіл. Я ворушу руками, повертаю голову, м'язи напружуються, якесь тремтіння піднялося від колін до живота і, немов шипучка, кидається в легені, в губи, в очі, так що купе розпливається в тумані, я весь тремчу, як телеграфний стовп у бурю, тисячі дротів дзвенять, відкриваються тисячі шляхів. Я повільно опускаю руку на руку Людвіґа, мені здається, я зараз обпалю її своїм дотиком. Але коли Людвіґ піднімає на мене очі, втомлений і блідий, як завжди, я не здатен висловити всього того, що в мені відбувається, і можу лише насилу, затинаючись, вимовити:

– Маєш цигарку, Людвіґу?

Він дає мені сигарету. Поїзд мчить, а ми все співаємо, співаємо. Та ось до нашого співу домішується якесь наполегливіше туркотіння, ніж стукіт коліс, і ось під час однієї з пауз щось із відчайдушним тріском розколюється і довго перекочується рівниною. Хмари згустилися – почалася гроза. Блискавки спалахують, як близький гарматний вогонь. Козоле стоїть біля вікна й хитає головою:

– Це ж треба. Така гроза о цій порі, – говорить він, перехилившись із вікна. Раптом він скрикує: – Швидше! Швидше! Ось воно!

Ми кидаємося до вікон. У світлі блискавок на горизонті встромляються у небо тонкі шпилі міських веж. З кожним новим ударом грому вони занурюються в морок, із кожною новою блискавкою вони чимраз ближче і ближче.

Очі в нас горять від збудження. Раптово, немов гігантське дерево, виростає між нами, над нами, всередині нас очікування.

Козоле збирає свої речі.

– Ох, братці, де ж нам через рік доведеться сидіти? – каже він, розправляючи плечі.

– На дупі, – нервово відрізає Юпп.

Але ніхто не сміється. Місто наскочило на нас, воно притягує нас до себе. Ось воно розкинулося і швидко дихає у сліпучому світлі блискавок, широкою хвилею насувається на нас, а ми наближаємося до нього – поїзд солдатів, поїзд повернення на батьківщину, повернення з небуття, поїзд найнеймовірніших очікувань. Усе ближче та ближче, ми мчимо, стіни кидаються нам назустріч, зараз ми зіткнемося, блискавки пролітають повз нас, гримить грім. Але ось уже обабіч вагона високо піниться шумом і криками вокзал, грозова злива зривається з неба, платформа блищить від води, і, не пам'ятаючи себе, ми кидаємося у все це сум'яття.

Зі мною з вагона вискакує собака. Він тулиться до мене, і під дощем ми разом спускаємося по сходинках.

ЧАСТИНА II

I

Як вода, вилита з відра на бруківку, бризками розлітаємося ми врізнобіч. Швидким маршем рушили вниз по Гайнріх-штрасе Козоле з Брьоґером і Троске. З такою ж поспішністю ми з Людвіґом повертаємо на Бангофсаллеє. Леддергозе, не прощаючись, помчав від нас геть разом зі своїм лотком барахла. Тьяден квапливо розпитує Віллі, як швидше дістатися до борделю, і тільки Юпп та Валентин нікуди не поспішають. Ніхто їх не чекає, і вони ліниво прямують наразі в зал очікування, щоб дізнатися про можливість поїсти. Пізніше вони збираються в казарму.

З дерев на Бангофсаллеє падають дощові краплі; низько та швидко пливуть небом хмари. Назустріч нам рухається кілька солдатів останнього призову. На руках у них червоні пов'язки.

– Геть погони! – кричить один із них і кидається до Люд-віґа.

– Заткнися, жовторотий! – зупиняю його я, відштовхуючи вбік.

Ззаду напирають інші, і нас оточують. Людвіґ, спокійно поглянувши на солдатика перед собою, іде далі. Той поступається йому дорогою. Але звідкись з'являються два матроси й кидаються на Людвіґа.

– Ви що, не бачите, собаки, що це поранений? – ричу я і скидаю ранець, щоб звільнити руки.

Але Людвіґ уже лежить на землі, поранена рука робить його майже беззахисним. Матроси рвуть на ньому кітель, топчуть Людвіґа ногами.

– Лейтенант! – лунає пронизливий жіночий вереск. – Бий його, кровопивцю! Затопчіть його на смерть!

Я кидаюся виручати Людвіґа, але удар в обличчя мало не збиває мене з ніг.

– Сатана! – вивертається у мене зі стогоном, і я з усіх сил копаю супротивника чоботом у живіт. Охнувши, він валиться набік. Мене миттєво оточують троє інших. Собака кидається на одного з них. Але його товаришам таки вдається мене повалити.

– Гостріть ножі та вимкніть світло, – верещить жінка.

Крізь ліс ніг довкола себе я бачу, як Людвіґ вільною лівою рукою душить матроса, якого йому вдалося звалити ударом ноги під коліна.

Він міцно тримає його, хоча йому добряче дістається з усіх боків. Хтось лупить мене по голові пряжкою ременя, а другий дає кулаком в зуби. Правда, Вовк тут же хапає його зубами за коліно, але встати нам ніяк не вдається, – вони знову та знову валять нас додолу і збираються, здається, розтоптати на порох. Розлючений, я намагаюся дістати револьвер. Цієї миті один із моїх супротивників, як сніп, валиться на бруківку. Слідом за ним непритомно падають другий, третій. Це, звичайно, робота Віллі. Кого ж іще.

Він примчав сюди щодуху, ранець скинув по дорозі й ось тепер захищає нас. Своїми велетенськими кулаками хапає їх по двоє за комір і стукає головами один об одного. Вони валяться на бруківку непритомні, бо, коли Віллі злий, він перетворюється на справжній паровий молот. Ми врятовані, і я стаю на ноги, але супротивники встигають утекти. Мені ще вдається жбурнути одному ранцем у спину, потім я нахиляюся над Людвіґом.

А Віллі кинувся навздогін. Він наздогнав обох матросів, які напали на Людвіґа. Один із них уже лежить у стічному жолобі та стогне, весь посинілий, а над ним люто гарчить наш Вовк; за другим Віллі ще женеться, його руде волосся схоже на якийсь вогненний вихор. Перев'язку Людвіґа зірвано. З рани сочиться кров. Обличчя вимазане, на лобі синець від удару чоботом. Він витирає обличчя і повільно піднімається.

– Тобі сильно дісталося? – питаю я.

Смертельно блідий, він заперечно хитає головою.

Віллі тим часом наздогнав матроса й мішком волочить його по землі.

– Ви, кляті свині, – хрипить він, – всю війну просиділи на своїх кораблях, гріючись на сонечку, не чули жодного пострілу, а тепер

насмілюєтеся роззявляти пащу й нападати на фронтовиків! Я вам покажу! На коліна, ти, смердюча скотино! Проси в нього пробачення!

Він із таким лютим виглядом підштовхує матроса до Людвіґа, що справді стає страшно.

– Я тебе на шматки порву! На коліна! – шипить він.

Матрос скиглить.

– Облиш, Віллі, – каже Людвіґ, збираючи свої речі.

– Що? – розгублено перепитує Віллі. – Ти здурів? Після того, як вони чобітьми топтали твою хвору руку?

Людвіґ, не озираючись, вже йде своєю дорогою.

– Відпусти ти його на всі чотири сторони.

Віллі остаточно збитий з пантелику. Якусь мить він дивиться на Людвіґа, нічого не розуміючи, а потім, хитаючи головою, відпускає матроса.

– Ну що ж, біжи, якщо так! – каже він. Але не може відмовити собі в задоволенні, і тієї секунди, коли жертва збирається дременути, дає їй такого стусана, що матрос, двічі перевернувшись, робить подвійне сальто.

Ми йдемо далі. Віллі свариться: коли він злий, він не може мовчати. Але Людвіґ мовчить.

Раптом ми бачимо, як із-за рогу Бірштрасе на нас знову суне загін утікачів. Вони привели підкріплення. Віллі знімає гвинтівку.

– Зарядити – і на запобіжник! – командує він, і очі його звужуються.

Аюдвіґ витягує револьвер, і я теж беру в руки рушницю. Досі вся історія була звичайною бійкою, тепер же справа, здається, стає серйозною. Другого нападу на себе ми не допустимо.

Розсипавшись ланцюгом на три кроки один від одного, щоб не бути суцільною мішенню, ми йдемо в наступ. Собака відразу ж зрозуміла, що відбувається. Вона гарчить і повзе поруч із нами по стічній канаві, – на фронті вона навчилася крастися під прикриттям.

– Ближче ніж на двадцять метрів не підходьте: будемо стріляти! – грізно кричить Віллі.

Супротивники розгубилися. Ми продовжуємо рухатися вперед. На нас спрямовані дула гвинтівок. Віллі з шумом відкидає запобіжник і знімає з пояса ручну гранату, свій недоторканний запас.

– Я рахую до трьох.

Від ворожого загону раптом відділяється вже немолодий чоловік в унтер-офіцерській формі, але без погонів. Вийшовши вперед, він кричить нам:

– Ми з вами товариші чи ні?

Від несподіванки Віллі закашлявся.

– Чорт забирай, а ми вам про що весь час говоримо, боягузи нещасні! – огризається Віллі. – Хто перший напав на пораненого?

Унтер-офіцер вражений.

– Це правда, хлопці? – запитує він своїх.

– Він відмовився зняти погони, – відповідає йому хтось.

Унтер-офіцер розлючено махає рукою і знову повертається до нас:

– Вони не повинні були цього робити. Але ви, здається, навіть не знаєте, що в нас тут відбувається. Звідки ви?

– З фронту. Звідки ще? – хмикає Віллі.

– А куди йдете?

– Туди, де ви просиділи всю війну, – додому.

– Друже, – каже унтер-офіцер, піднімаючи свій порожній рукав, – це я не вдома втратив.

– Тим ганебніше тобі дружити з цими олов'яними солдатиками, – байдуже відгукується Віллі.

Унтер-офіцер підходить ближче.

– У нас революція, – твердо заявляє він, – і хто не з нами, той проти нас.

Віллі сміється:

– Хороша революція, єдина мета якої – зривати погони! Якщо це все, чого ви домагаєтеся… – Віллі презирливо спльовує.

– Ні, далеко не все! – каже однорукий і швидко підходить до Віллі впритул. – Ми вимагаємо: кінець війни, кінець цькування, край

убивствам! Ми більше не хочемо бути військовими машинами! Ми знову хочемо стати людьми!

Віллі опускає руку з гранатою.

– Тоді це був логічний початок, – каже він, показуючи на розтерзану пов'язку Людвіґа. Потім робить два стрибки й опиняється біля нападників. – Марш по домівках, молокососи! – гаркає він услід відступаючому загону. – Ви хочете стати людьми? Але ж ви навіть ще не солдати. Страшно дивитися, як ви гвинтівку тримаєте. Ось-ось руки собі переламаєте.

Натовп розсіюється. Віллі повертається і на весь свій величезний зріст випростується перед унтер-офіцером.

– Так, а тепер я скажу дещо й тобі. Ми теж по горло ситі всією цією мерзотою. Треба покласти край – це ясно. Але тільки не таким чином. Якщо ми вирішимо щось робити, то тільки з власної волі, а командувати собою поки ще нікому не дамо! Ну, а тепер розплющ очі як слід! – Двома рухами він зриває з себе погони: – Я роблю це тому, що я так хочу, а не тому, що ви мені звеліли! Це моя особиста справа. Ну, а він, – Віллі показує на Людвіґа, – наш лейтенант, погони на ньому залишаться, і горе тому, хто скаже хоч одне криве слово з цього приводу.

Однорукий киває. На його обличчі вимальовується хвилювання.

– Адже я теж був на фронті, – із зусиллям говорить він. – Я знаю, чим це пахне. Ось… – хвилюючись, він простягає свій обрубок. – Двадцята піхотна дивізія. Верден.

– Ми теж там воювали, – лаконічно відповідає Віллі. – Ну, значить, прощавай!

Він надягає ранець і піднімає гвинтівку. Ми рушаємо в дорогу. Коли Людвіґ проходить повз унтер-офіцера з червоною нарукавною пов'язкою, той бере під козирок, і нам ясно, що він хоче цим сказати: віддаю честь не мундиру й не війні, а товаришеві – фронтовику.

Віллі живе найближче. Розчулено киває він у бік маленького будиночка:

– Привіт тобі, стара руїно! Час уже і в запас, на відпочинок!

Ми зупиняємося, збираючись прощатися. Але Віллі протестує.

– Спершу відпровадимо додому Людвіґа, – заявляє він войовничо. – Картопляний салат і матусині нотації від мене не втечуть.

Дорогою ми ще раз зупиняємося і намагаємося відчистити одяг, не хочеться, аби домашні бачили, що ми билися. Я витираю Людвіґу обличчя, перемотую йому пов'язку так, щоб приховати вимазані кров'ю місця, а то мати його може злякатися. Потім йому однаково* доведеться піти в лазарет.

Без нових перешкод доводимо Людвіґа до будинку. Вигляд у нього все ще не надто здоровий.

– Плюнь на всю цю історію, – кажу я і простягаю йому руку.

Віллі обіймає його своєю величезною лапою за плечі:

– З усіма може трапитися, старий. Якби не твоя рана, ти б зробив із них гуляш.

Людвіґ, мовчки кивнувши нам, відчиняє вхідні двері. Ми чекаємо, поки він піднімається сходами. Він уже майже нагорі, коли раптом Віллі вигукує:

– Іншим разом, Людвіґу, бий відразу ногою, – напучує він, задерши голову догори, – копай ногами й нізащо не підпускай до себе! – І, задоволений, спостерігає, як зачиняються двері.

– Дорого б я дав, щоб довідатися, чому він такий пригнічений останнім часом, – кажу я.

Віллі чухає потилицю.

– Усе через пронос, – відповідає Віллі. – Інакше він би… Пам'ятаєш, як він збив танк під Біксшотом? Один! А це непросто, брате!

Віллі поправляє наплічник на спині:

– Ну, Ернсте, бувай здоровий! Піду подивлюся, як жилося сімейству Гомеєр останні півроку. Я думаю, десь годину всі будуть зворушені, а потім почнеться педагогіка. Моя матуся – о брате! З неї вийшов би справжній фельдфебель! У старенької золоте серце, хоч і в гранітній оправі!

Я залишаюся один, і світ відразу змінюється. У вухах шумить, немов під камінням бруківки тече річка, і я нічого навколо себе не чую та не бачу, поки не доходжу до нашого будинку. Повільно піднімаюся сходами. Над нашими дверима напис: "Ласкаво просимо", а збоку стирчить букет квітів. Рідні побачили мене здалеку, і всі вийшли зустрічати. Мати стоїть попереду, на сходовому майданчику, за нею сестри. У відчинені двері видно нашу їдальню, накритий стіл. Усе дуже урочисто.

– Що це за дурниці? – кажу я. – Квіти та все інше. Навіщо? Не так уже й важливо, що… Чому ти плачеш, мамо? Я ж тут, і війна скінчилася. Навіщо ж плакати?

І тільки потім відчуваю, що сам ковтаю солоні сльози.

II

Ми повечеряли дерунами з ковбасою і яйцями – чудова страва! Яєць я майже два роки не їв, не кажучи вже про деруни.

Ситі та задоволені, сидимо навколо великого столу в нашій їдальні й попиваємо каву з жолудів, присмачену сахарином. Горить лампа, співає канарка, навіть піч натоплена. Вовк лежить під столом і спить. Так добре, що краще не буває.

– Ну, Ернсте, розкажи, де ти побував, що пережив? – питає батько.

– Що пережив? – повторюю я, подумавши. – По суті, нічого такого. Просто весь час воювали. Що ж там було переживати?

Як не ламаю голову, нічого путнього не спадає на думку. Про фронтові справи з цивільними, звісно, говорити не будеш, а іншого я нічого не знаю.

– У вас тут напевно набагато більше новин, – кажу я на своє виправдання.

О так, новин чимало. Сестри розповідають, як вони їздили в село роздобувати продукти для сьогоднішньої вечері. Двічі у них все відбирали жандарми на вокзалі. На третій раз вони зашили яйця в підкладку пальто, картоплю сховали в сумки, підвішені під спідницями, а ковбасу заткнули за блузки. Так і проскочили.

Я слухаю їх не дуже уважно. Вони виросли відтоді, як я бачив їх востаннє. Можливо, я тоді просто нічого не помічав, але тим сильніше це впадає в очі тепер. Ільзе, ймовірно, вже перевалило за сімнадцять. Як летить час!

– Ти чув, що радник Пляйстер помер? – питає батько.

Я заперечно хитаю головою:

– Ні, не чув. Коли?

– У липні. Числа двадцятого.

На грубці свистить чайник. Я перебираю китиці скатертини. Так, так, у липні, думаю я, у липні; за останні п'ять днів липня ми втратили тридцять шість чоловік. Я насилу міг би назвати тепер імена хоч би трьох із цих тридцяти шести, так багато померло після них.

– А що з ним було? – мляво питаю я, обважнівши від незвичного тепла. – Уламок снаряда чи куля?

– Ну що ти, Ернсте, – дивується батько моєму питанню, – він же не солдат! У нього було запалення легенів.

– Ой, справді! – спохопився я і випростався на своєму стільці. – Буває ще й таке.

Вони розповідають про все, що сталося з часу моєї останньої відпустки. Голодні жінки до напівсмерті побили господаря м'ясної крамниці на розі. Якось, наприкінці серпня, на сім'ю видали по цілих півкілограма риби. У доктора Кнотта вкрали собаку і, мабуть, пустили її на мило. Фройляйн Ментруп народила дитинку. Картопля знову подорожчала. Наступного тижня на бойні, кажуть, будуть продавати

кістки. Молодша донька тітки Ґрети минулого місяця вийшла заміж, і – уяви! – за ротмістра.

У шибку стукає дощ. Я знизую плечима. Як дивно сидіти в кімнаті. Дивно бути вдома.

Сестра раптом замовкає.

– Ти зовсім не слухаєш, Ернсте, – здивовано каже вона.

– Та ні, слухаю, – запевняю я її і щосили намагаюся опанувати себе. – За ротмістра, ну так, вона вийшла заміж за ротмістра.

– Уявляєш, як їй пощастило! – жваво продовжує сестра. – А в неї ж усе обличчя в ластовинні. Що ти на це скажеш?

Що мені сказати? Якщо шрапнель потрапить у голову ротмістра, то ротмістр точно так само випустить дух, як і будь-який інший смертний.

Рідні продовжують базікати, але я ніяк не можу зібрати докупи своїх думок: вони весь час розбрідаються.

Встаю й підходжу до вікна. На мотузці висить пара сірих кальсонів. Вони ліниво погойдуються в сутінках. Непевний присмерк раннього вечора сіруватий. І раптом переді мною, примарно й віддалено, постає інша картина. Похитується на вітрі білизна, самотня губна гармоніка у вечірній час, нічний похід. Трупи негрів у вицвілих блакитних шинелях; губи убитих потріскані, очі налиті кров'ю. Газ. На мить усе це чітко постає переді мною, потім, сколихнувшись, зникає, і знову погойдуються на мотузці кальсони, видніється сірувата імла, і знову я відчуваю за спиною кімнату, рідних, тепло, надійні стіни.

"Усе це вже минуле", – думаю я з полегшенням і швидко відвертаюсь від вікна.

– Що з тобою, Ернсте? – питає батько. – Ти і п'ятнадцять хвилин не можеш всидіти на місці.

– Це, напевно, від утоми, – припускає мати.

– Ні, – кажу я в якомусь сум'ятті й намагаюся розібратися в собі, – ні, не тому. Але я, здається, дійсно не можу довго всидіти на стільці. На фронті в нас не було стільців, ми валялися абиде. Я просто відвик.

– Дивно, – каже батько.

Я знизую плечима. Мати посміхається.

– Ти ще не був у себе в кімнаті? – питає вона.

– Ні, – кажу я і вирушаю до себе.

Відчиняю двері. Від знайомого запаху невидимих у темряві книг у мене б'ється серце. Нетерпляче вмикаю світло. Потім озираюся.

– Усе залишилося як було, – говорить за моєю спиною сестра.

– Так, так, – відповідаю я неуважно, мені хочеться побути на самоті.

Але всі вже тут. Вони стоять у дверях і підбадьорливо поглядають на мене. Я сідаю в крісло й кладу руки на стіл. Який він напрочуд гладкий і прохолодний! Так, усе на старому місці. Ось і прес-пап'є із коричневого мармуру – подарунок Карла Фоґта. Воно стоїть на своєму місці, між компасом і чорнильницею. А Карл Фоґт убитий на Кеммельських висотах.

– Тобі вже не подобається твоя кімната? – питає сестра.

– Ні, чому ж? – нерішуче кажу я. – Але вона якась маленька.

Батько сміється:

– Такою вона була завжди.

– Звичайно, – кажу я, – але чомусь мені здавалося, що вона набагато просторіша.

– Ти так давно не був тут, Ернсте! – каже мати. Я мовчки киваю. – На ліжко, будь ласка, не дивися, я ще не поміняла білизну.

Я обмацую кишеню своєї куртки. Адольф Бетке подарував мені на прощання пачку сигар. Мені хочеться закурити зараз одну з них. Усе навколо стало якимось непевним, ніби паморочиться у голові. Я жадібно вдихаю тютюновий дим, і відразу стає легше.

– Ти куриш сигари? – здивовано й мало не з докором каже батько.

Я не менш здивовано дивлюся на нього:

– Звичайно; вони входили на фронті в наш пайок; ми отримували по три-чотири штуки щодня. Хочеш?

Похитуючи головою, він бере сигару:

– Раніше ти зовсім не курив.

– Так, раніше, – кажу я, мені трохи смішно, що він надає цьому такого значення. Раніше я б, звичайно, не дозволив собі сміятися з батька. Але повага до старших випарувалося в окопах. Там усі були рівні.

Крадькома поглядаю на годинник. Я тут якихось дві години, але мені здається, що відтоді, як я розлучився з Віллі й Людві-ґом, минуло кілька місяців. Найохочіше я б негайно помчав до них, я ще не можу звикнути до думки, що залишуся в сім'ї назавжди, мені все ще ввижається, що завтра або післязавтра ми знову будемо крокувати пліч-о-пліч, клянучи все і вся, покірні долі, згуртовані воєдино.

Нарешті я встаю та приношу з передпокою шинель.

– Ти хіба не проведеш цей вечір із нами? – питає мати.

– Мені потрібно ще з'явитися в казарму, – кажу я. Адже справжню причину вона однаково не зрозуміє.

Вона виходить зі мною на сходи.

– Зачекай, – каже вона, – тут темно, я тобі посвічу.

Від несподіванки я зупиняюся. Посвітити? Для того, щоб зійти цими кількома сходинками? О Господи, через скільки багнистих вирв, через скільки розритих доріг доводилося мені ночами пробиратися під обстрілом і в повній темряві! А тепер, виявляється, мені потрібне світло, щоб зійти сходами! Ох, мамо, мамо! Але я терпляче чекаю, поки вона принесе лампу. Мати світить мені, і мені здається, ніби вона в темряві гладить мене по обличчю.

– Будь обережний, Ернсте, – напучує вона мене, – щоб із тобою в темряві нічого не сталося!

– Що ж зі мною може трапитися, мамо, тут, на батьківщині, коли настав мир? – кажу я і посміхаюся їй.

Вона перегинається через перила. Від абажура на її маленьке, порізане зморшками обличчя падає золотистий відблиск. За нею

колишуться світло й тіні, створюючи ефект неправдоподібності, нереальності того, що відбувається. І раптом щось хвилею піднімається в мені, якесь особливе розчулення стискає мені серце, майже страждання, – немов немає у світі нічого, крім цього обличчя, немов я знову дитина, якій потрібно світити на сходах, хлопчисько, з яким на вулиці може щось трапитись; і мені здається, ніби все, що сталося відтоді, як минуло моє дитинство, – лише сон.

Але світло лампи різко відблискує на пряжці мого ремня. І наступної миті я уже не дитина, на мені солдатська шинель. Швидко, стрибаючи через дві-три сходинки, я збігаю вниз і штовхаю двері, мене жене нетерпіння швидше побачити товаришів.

Перший, до кого я заходжу, – Альберт Троске. У його матері заплакані очі. Сьогодні, видно, так годиться, і нічого страшного в цьому немає. Але й Альберт не схожий на себе: сидить за столом понурий, ніби побитий пес. Поруч із ним – його старший брат. Я давно його не бачив, і знаю лише, що він довго лежав у лазареті. Він погладшав, у нього здорове, рум'яне обличчя.

– Привіт, Гансе! – весело кажу я. – Ти вже здоровий? Ну, як життя? На ногах краще, ніж у ліжку?

Він бурчить у відповідь щось невиразне. Фрау Троске схлипує і виходить із кімнати. Альберт робить мені знак очима. Нічого не розуміючи, озираюся й тільки тепер бачу біля стільця Ганса милиці.

– Ти все ще не одужав? – питаю.

– Одужую потроху, – відповідає Ганс. – Минулого тижня виписався.

Він бере милиці і, спираючись на них, двома стрибками перекидає себе до грубки. У нього ампутовані ступні. На правій нозі – залізний протез, на лівій – штучна нога в черевику.

Я соромлюся своїх дурних питань.

– Пробач, Гансе. Я не знав, – кажу я.

Ганс киває. Він відморозив ноги в Карпатах, це ускладнилося гангреною, і врешті-решт довелося зробити ампутацію.

– Слава Богу, що тільки ступні, не вище. – Фрау Троске принесла подушку й кладе її під ноги Гансові. – Нічого, Гансе, одужаєш як слід і будеш ходити, як усі. – Вона сідає поруч із сином і ніжно гладить йому руки.

– Так, – кажу я, аби хоч щось сказати, – добре, що тільки ступні.

– З мене й цього вистачить, – відповідає Ганс.

Я простягаю йому сигарету. Що робити в такі хвилини? Що не скажи, навіть із найкращими намірами, все здасться грубим. Ми, правда, розмовляємо про щось, натужно, з паузами, але коли хто-небудь із нас, Альберт або я, встає і рухається по кімнаті, Ганс дивиться на наші ноги потемнілим, змученим поглядом, і очі матері прямують туди ж, і обидва, мати й син, невідривно дивляться нам тільки на ноги, супроводжують поглядом туди-сюди: у когось є ноги, а в когось немає.

Напевно, він тепер ні про що інше не може думати, а мати думає тільки про нього. Вона не бачить, що Альберт від цього страждає. За кілька годин перебування вдома він зовсім зажурився.

– Нам ще потрібно сьогодні в казарму, Альберте, – кажу я, підказуючи йому зручний привід вийти. – Ходімо?

– Так, – миттю відгукується він.

На вулиці ми полегшено зітхаємо. Вечірні вогні м'яко відображаються в мокрому асфальті. Ліхтарі блимають на вітрі. Альберт втупився кудись у порожнечу перед собою.

– Я ж нічим не можу йому допомогти, – насилу говорить він, – але коли я з ними, коли я бачу його й матір, мені все здається, ніби я в чомусь винен, я просто соромлюся своїх здорових ніг. Відчуваєш себе негідником від того, що ти цілий і неушко-джений. Хоч би руку мені прострелило, як Людвіґу, тоді б я не почувався так жахливо.

Я намагаюся його втішити. Але він дивиться вбік. Мої слова його не переконують, та мені вони приносять полегшення. Так завжди буває, коли втішаєш.

Ми йдемо до Віллі. У його кімнаті все догори дном. Розібране ліжко стоїть біля стіни. Ліжко необхідно подовжити – на війні Віллі так виріс, що не поміщається на ньому. Усюди розкидані дошки, молотки, пилки. На стільці стоїть величезна миска з картопляним салатом. Віллі в кімнаті немає. Його мати повідомляє нам, що він уже годину сидить на кухні – вирішив зішкребти з себе бруд. Ми чекаємо.

Фрау Гомеєр, стоячи на колінах, порпається в ранці сина. Похитуючи головою, вона витягує звідти брудне дрантя, яке колись було шкарпетками.

– Самі діри, – бурчить вона, докірливо дивлячись на мене й на Альберта.

– Товар воєнного часу, – кажу я, знизуючи плечима.

– Товар воєнного часу? Скажи, будь ласка, який ти розумний! Це була вовна найвищого ґатунку! Я цілий тиждень бігала, поки роздобула їх, а зараз хоч викинь. Тепер таких не дістанеш! – Вона засмучено досліджує жалюгідне лахміття. – Навіть на фронті можна було б урвати

хвилинку й хоч раз на тиждень нашвидку перемінити пару шкарпеток. Востаннє, коли він був удома, я дала йому з собою чотири пари. І лише дві він привіз назад. Та ще в такому вигляді! – Вона проводить рукою по дірках.

Тільки я зібрався було захищати Віллі, як він сам, радісний, із шумом увірвався в кімнату:

– Ось це називається пощастило! Кандидат на суп! Ну, хлопці, у нас сьогодні ввечері буде куряче фрикасе!

У високо піднятій руці Віллі тримає, як прапор, величезного півня. Золотисто-зелене пір'я півнячого хвоста райдужно переливається, гребінь червоніє пурпуром, на дзьобі повисли крапельки крові. Хоч я і ситно поїв, але в мене тече слинка.

Віллі в захваті розмахує півнем. Фрау Гомеєр піднімається з колін і випускає крик:

– Де ти взяв його, Віллі?

Віллі з гордістю рапортує, що він видивився півня за сараєм, зловив, зарізав, і все – за дві хвилини. Він поплескує матір по плечу:

– Цього ми навчилися на фронті. Недарма я часто заміщав кухаря!

Вона дивиться на сина так, ніби він проковтнув бомбу. Потім кличе чоловіка та знеможено стогне:

– Оскаре, подивися, що він накоїв: він зарізав племінного півня Біндінгів!

– До чого тут Біндінг? – дивується Віллі.

– Та це ж півень молочника Біндінга, нашого сусіда! О Боже мій, і як тільки в тебе рука піднялася?

Фрау Гомеєр у розпачі опускається на стілець.

– Я ж не міг випустити з рук таку смачнющу страву! У таких випадках я дію автоматично.

Фрау Гомеєр не може заспокоїтися:

– Тепер почнеться! Біндінг страшенно нервовий!

– За кого ти мене маєш, мамо? – ображено заявляє Віллі. – Невже ти думаєш, що мене бачила хоч одна жива душа? Я тобі що, новачок? Це десятий півень, якого я зловив. Ювілейний півень! Можемо з'їсти його зі спокійним сумлінням: твій Біндінг ні про що не здогадається.

Віллі розчулено дивиться на півня:

– Дивись у мене, щоб був смачним. Ми його зваримо чи засмажимо?

– Невже ти думаєш, що я хоч шматочок з'їм від цього півня? – розлючено кричить фрау Гомеєр. – Негайно віднеси його назад!

– Ну, я ще з глузду не з'їхав, – заперечує Віллі.

– Але ти ж украв його! – стогне мати.

– Украв? – Віллі вибухає реготом. – Ну ти й сказонула! Я його реквізував! Роздобув! Знайшов! А ти – вкрав! Про крадіжку ще можна говорити, коли беруть гроші, а не все те, що йде в їжу. У такому випадку, Ернсте, ми з тобою чимало накрали, правда ж?

– Ну звичайно, Віллі, – кажу я, – півень сам попався тобі в руки. Як той півень командира другої батареї в Штадені.

Пам'ятаєш, як ти тоді на всю роту приготував куряче фрикасе? За рецептом: на одну курку один кінь.

Віллі втішено посміхається і пробує рукою плиту.

– Холодна, – розчаровано тягне він і звертається до матері: – У вас немає вугілля?

Від хвилювання фрау Гомеєр втратила дар мови. Вона може лише похитати головою. Віллі заспокоює її:

– Завтра добудемо й паливо. А на сьогодні достатньо буде цього стільця: йому однаково час у смітник.

Фрау Гомеєр із жахом дивиться на сина. Потім вириває у нього з рук спочатку стілець, потім півня і вирушає до молочника Біндінга.

Віллі щиро обурений.

– Іде він геть, і пісня замовкає, – похмуро декламує він. – Ти щось у всій цій історії розумієш, Ернсте?

Те, що не можна взяти на підпал стілець, хоча на фронті ми спалили одного разу ціле піаніно, щоб зварити гніду в яблуках кобилу, – це я ще якось можу зрозуміти. Мабуть, зрозуміло й те, що тут, удома, не слід потурати мимовільним рухам рук, які хапають все, що погано лежить, хоча на фронті добути їжу вважалося справою везіння, а не моралі. Але що півня, який однаково вже зарізаний, треба повернути власникові, тоді як кожному новобранцеві ясно, що, крім неприємностей, це ні до чого не призведе, – по-моєму, чисте безглуздя.

– Якщо це увійде тут у моду, то ми ще з голоду здохнемо, ось побачиш, – збуджено стверджує Віллі. – Якби ми були серед своїх, ми б через півгодини їли розкішне фрикасе. Я приготував би його під білим соусом.

Погляд його блукає між плитою і дверима.

– Знаєш що, давай втечемо, – пропоную я. – Тут дуже згустилася атмосфера.

Але^в цей момент якраз повертається фрау Гомеєр.

– Його не було вдома, – каже вона, захекавшись, і в хвилюванні збирається продовжувати свою промову, але раптом помічає, що Віллі в шинелі. Це відразу змушує її забути все інше. – Ти що, вже йдеш?

– Так, мамо, ми йдемо в обхід, – говорить він, сміючись.

Вона починає плакати. Віллі зніяковіло поплескує її по плечу:

– Я скоро повернуся! Тепер ми завжди будемо повертатися. І дуже часто. Може, навіть занадто часто.

Плече до плеча, широко крокуючи, йдемо ми по Шлосс-штрасе.

– Може, зайдемо по Людвіґа? – пропоную я.

Віллі заперечно мотає головою:

– Нехай краще спить. Корисніше для нього.

У місті неспокійно. Вантажівки з матросами в кузовах мчать вулицями. Майорять червоні прапори.

Перед ратушею вивантажують цілі купи листівок і тут же роздають їх. Натовп рве їх із рук матросів і жадібно пробігає по рядках. Очі горять. Порив вітру підхоплює пачку прокламацій: покружлявши в повітрі, вони, як зграя білих голубів, опускаються на голі гілки дерев і з шелестом повисають на них.

– Брати, – промовляє біля нас літній чоловік у солдатській шинелі, – брати, нарешті ми заживемо краще. – Губи його тремтять.

– Чорт забирай, тут, здається, щось серйозне планується, – кажу я.

Ми прискорюємо кроки. Що ближче до собору, то більша штовханина. На площі повно народу. Перед театром, піднявшись на сходинки, ораторствує солдат. Крейдяне світло карбідної лампи тремтить на його обличчі. Нам погано чути, що він говорить, – вітер нерівними затяжними поривами з виттям проноситься площею, приносячи з боку собору хвилі органних звуків, у яких тоне високий уривчастий голос солдата.

Неспокійне очікування чогось невідомого нависло над площею. Натовп стоїть суцільною стіною. За рідкісним винятком усі – солдати. Багато хто з дружинами. На мовчазних, замкнутих обличчях той же вираз, що на фронті, коли з-під сталевого шолома очі видивляються ворога. Але зараз у поглядах миготить ще й інше: передчуття майбутнього, невловиме очікування нового життя.

З боку театру чути вигуки. їм відповідає глухий гуркіт.

– Ну, хлопці, здається, буде діло! – захоплено вигукує Віллі.

Ліс піднятих рук. Натовпом пробігає хвиля. Ряди ворушаться. Шикуються в колони. Лунають заклики: "Товариші, вперед!" Рівномірне тупотіння демонстрантів – наче могутнє дихання. Не роздумуючи, ми вливаємося в колону.

Праворуч від нас крокує артилерист. Попереду – сапер. Група за групою. Майже ніхто не знає одне одного. Але це не заважає нам відразу ж зблизитися з тими, хто крокує поруч. Солдатам не потрібно довго знайомитися, вони – товариші, цього достатньо.

– Ходімо, Отто, чого стоїш? – кричить сапер солдату, який відійшов убік.

Той не може наважитися – з ним дружина. Поглянувши на нього, вона бере його під руку. Він ніяково посміхається:

– Пізніше, Франце.

Віллі кривиться:

– Ну от: варто тільки втрутитися спідниці, і дружбі кінець. Згадайте моє слово!

– Дурниці! – каже сапер і простягає Віллі сигарету. – Баби – це півжиття. Тільки на все свій час.

Ми мимоволі крокуємо в ногу. Але це не просто похід солдатських колон. Земля гуде, і блискавкою спалахує над головами божевільна надія, від якої захоплює подих, надія, що цей шлях цей веде просто в царство свободи й справедливості.

Проте вже через кілька сотень метрів процесія зупиняється перед будинком бургомістра. Кілька робітників стукають у парадні двері. Ніхто не відчиняє. На мить за вікнами з'являється бліде жіноче обличчя. Стукіт у двері посилюється, і в вікно летить камінь. За ним – другий. Уламки розбитого скла з дзвоном сиплються в палісадник.

На балконі другого поверху з'являється бургомістр. Крики летять йому назустріч. Він щось намагається пояснити, але його не слухають.

– Марш сюди! – кричать у натовпі.

Бургомістр знизує плечима й киває. Кілька хвилин по тому він крокує на чолі процесії.

Другим витягують із дому начальника продовольчої управи. Потім черга доходить до переляканого лисого суб'єкта, який, за чутками, спекулював маслом. Торговця зерном нам захопити вже не вдається: він вчасно втік, зачувши про наше наближення.

Колони прямують до Шльоссгоф і зупиняються перед окружним військовим управлінням. Один із солдатів швидко вибігає нагору по сходах і зникає за дверима. Ми чекаємо. Усі вікна освітлені.

Нарешті двері відчиняються. Ми з нетерпінням витягуємо шиї. Виходить якийсь чоловік із портфелем. Він витягує з нього кілька листочків і рівним голосом починає читати промову. Ми напружено слухаємо. Віллі приклав обидві долоні до своїх величезних вух. Він на голову вищий за інших, тому йому краще чути, і він повторює нам окремі фрази. Але слова оратора пролітають над нашими головами й летять кудись повз нас. Вони народжуються і вмирають, але нас вони не зачіпають, не захоплюють, не спонукають до дії, вони тільки пролітають у повітрі.

Нас охоплює неспокій. Ми не розуміємо, що відбувається. Ми звикли діяти. Адже це революція! Значить, треба щось робити. Але чоловік нагорі все говорить та говорить. Він закликає до спокою і розсудливості, хоча всі стоять дуже тихо та спокійно.

Нарешті він іде.

– Хто це був? – розчаровано питаю я.

Сусід-артилерист обізнаний краще:

– Голова ради робітничих і солдатських депутатів. У минулому, здається, зубний лікар.

– Гм… – мугикає Віллі й розчаровано крутить навсібіч рудою головою.

– Чортівня якась! А я думав, йдемо до вокзалу, а звідти прямісінько на Берлін.

Вигуки з натовпу стають дедалі голоснішими, наполегливішими. Вимагають виступу бургомістра. Його підштовхують до сходів.

Спокійним голосом бургомістр заявляє, що всі вимоги будуть найуважнішим чином розглянуті. Обидва спекулянти стоять поруч із ним і трусяться. Вони навіть спітніли від страху, хоча їх ніхто не чіпає. На них, правда, покрикують, але ніхто не наважується першим підняти на них руку.

– Ну що ж, – каже Віллі, – хоч бургомістр не боягуз.

– А він звик, – відгукується артилерист, – його кожні два-три дні витягують.

Ми здивовані.

– Часто у вас такі історії відбуваються? – питає Альберт.

Артилерист киває:

– Бачиш, із фронту постійно прибувають нові війська, і всі по черзі вважають, що саме вони повинні навести порядок. На цьому зазвичай справа й закінчується.

– Не розумію, – каже Альберт.

– От і я нічого не розумію, – погоджується артилерист, позіхаючи на всю горлянку. – Я думав, що все це буде інакше. А тепер адью, хлопці, піду я годувати своїх плюскв. Так буде більше користі.

За ним ідуть інші. Площа порожніє. Промовляє другий депутат. Він теж закликає до спокою. Керівники самі про все подбають. Вони вже за роботою, говорить він, вказуючи на освітлені вікна. Найкраще, мовляв, розійтися по домівках.

– Чорт забирай, і це все? – кажу я з досадою.

Ми здаємося собі мало не смішними: заради чого ми потяглися за усіма? Що нам було потрібно?

– Чорт, – каже Віллі розчаровано.

Ми знизуємо плечима й ліниво йдемо далі.

Деякий час ми ще блукаємо вулицями, потім прощаємося. Я відпроваджую Альберта додому й залишаюся сам. Дивне почуття охоплює мене: тепер, коли я сам і поруч немає моїх товаришів, мені починає здаватися, що все навколо раптом захиталося і втратило реальні обриси. Щойно все було міцним і непорушним, і раптом розпливається і постає переді мною в такому новому й незвичному вигляді, що я не знаю, чи не мариться мені все це. Чи справді я тут? Чи справді я вдома?

Ось вулиці, спокійні, одягнені в камінь, з гладкими, блискучими дахами, без дірок і тріщин від розривів снарядів; незаймані, вивищуються в блакитній ночі стіни будинків, темні силуети балконів і шпилів, немов вирізані на густій синяві неба, ніщо не погризене зубами війни, у вікнах усі шибки цілі, і за світлими хмарами завіс живе особливий світ, не той потворний світ смерті, у якому я так довго жив.

Я зупиняюся перед будинком, нижній поверх якого освітлений. Ледве чутно долинають звуки музики. Штори запнуті тільки наполовину. Видно, що відбувається всередині.

Біля рояля сидить жінка й грає. Вона одна. Світло високого торшера падає на білі сторінки нот. Усе інше тане в напівтемряві обставленої різнокольоровими предметами кімнати. Тут тихо й мирно живуть диван і кілька м'яких крісел. На одному з крісел спить собака.

Як зачарований, дивлюсь я на цю картину. І тільки коли жінка встає з-за рояля і легкою безшумною ходою йде до столу, поспішно відступаю. Моє серце шалено б'ється. У сліпучому сяйві ракет над зруйнованими снарядами прифронтовими селами я майже забув, що все це існує, що бувають на світі цілі вулиці мирного життя, яке сховалося за стінами, поміж килимами, теплом і жінками. Мені хочеться відкрити двері, увійти і згорнутися калачиком у м'якому кріслі, хочеться занурити свої руки в тепло, щоб воно залило мене всього з голови до ніг, хочеться говорити без кінця, і в тихих очах жінки розтопити й забути все жорстоке, бурхливе, все минуле, мені хочеться піти від нього, скинути його з себе, як брудний одяг. Світло в кімнаті гасне. Я бреду далі. І ніч раптом наповнюється глухими закличними й неясними голосами, картинами з минулого, питаннями та відповідями.

Я виходжу далеко за місто й видираюся на вершину Клос-терберґа. Унизу лежить посріблене місто. Місяць віддзеркалюється в річці. Вежі немов пливуть у повітрі, і якась незбагненна тиша панує довкола.

Я стою так деякий час, потім іду назад, знову до вулиць, до житла. Удома я безшумно, навпомацки піднімаюся сходами. Мої батьки вже сплять. Я чую їхнє дихання: тихе дихання матері та хрипке – батька. Мені соромно, що я повернувся так пізно.

У своїй кімнаті я запалюю світло. На ліжку постелили сліпуче свіжу білизну. Ковдра відкинута. Я сідаю на ліжко й замислююся. Потім я

відчуваю втому. Машинально витягуюся і хочу накинути на себе ковдру. Але раптом підхоплююся: я зовсім забув, що треба роздягтися. Адже на фронті ми ніколи не роздягалися. Повільно стягую з себе куртку та ставлю в кут чоботи. І раптом помічаю, що в ногах ліжка лежить нічна сорочка. Про такі речі я й зовсім забув. Я вдягаю її. І раптом, коли я, голий, тремтячи від холоду, натягую її на себе, мене охоплює якесь незнайоме почуття. Я мну й обмацую ковдру, я зариваюсь у подушки і притискаю їх до себе, я поринаю в них, у сон, у життя, і відчуваю лише одне: я тут, так, так, я тут!

III

Ми з Альбертом сидимо в кафе Маєра біля вікна. Перед нами на круглому мармуровому столику два горнятка вистиглої кави. Ми сидимо тут уже години три та ніяк не можемо зважитися випити цю гірку бурду. І це ми, звиклі на фронті до всякої гидоти. Але в цих чашках, здається, відвар кам'яного вугілля.

Зайнято всього три столики. За одним якісь спекулянти домовляються про вагон продовольства, за іншим подружжя заглибилося в газети, за третім сидимо ми й ніжимо свої відвиклі від хорошого життя дупи на червоному плюші диванів.

Фіранки брудні, кельнерка позіхає, повітря сперте, і, по суті, хорошого тут мало, але для нас це щось особливе. Ми затишно розташувалися, часу в нас тепер купа, грає музика, і ми дивимося у вікно. Ми довго були позбавлені всього цього.

Ми сидимо дуже довго. Ось уже всі три музиканти складають свої інструменти, а кельнерка нетерпляче кружляє довкола нашого столика. Нарешті ми платимо й виходимо на вечірню вулицю. Як чудово, не поспішаючи, переходити від вітрини до вітрини, ні про що не думати та почуватися незалежною людиною!

На Штубенштрасе ми зупиняємося.

– Може, нам зайти до Беккера? – пропоную я.

– Давай зазирнемо, – погоджується Альберт. – От він здивується!

У крамниці Беккера ми провели частину наших шкільних років. Там можна було купити все, що завгодно: зошити, малярське приладдя, сачки для ловів метеликів, акваріуми, колекції марок, старі книги й розв'язання задач з алгебри. У Беккера ми пропадали годинами, і в нього ми крадькома курили та призначали перші таємні побачення з ученицями міської школи. Беккеру ми довіряли наші таємниці.

Ми заходимо. По кутках кілька школярів швидко ховають у зігнутих долонях розкурені цигарки. Ми посміхаємося і виструнчуємося. Підходить продавчиня і запитує, що нам потрібно.

– Ми хотіли б поговорити особисто з паном Беккером.

Дівчина зволікає.

– Можу я замінити його?

– Ні, фройляйн, – заперечую я, – ви не можете його замінити. Скажіть про нас, будь ласка, панові Беккеру.

Вона йде. Ми з Альбертом переглядаємось і, задоволені своєю вигадкою, чекаємо, поклавши руки в кишені. Оце буде зустріч!

На дверях контори дзвенить добре знайомий дзвіночок. Виходить Беккер – худорлявий, сивенький і неохайний, як завжди. Хвилинку він, примруживши, дивиться на нас, потім впізнає.

– Ви тільки подивіться! – вигукує він. – Біркгольц і Трос-ке! Отже, повернулися?

– Так, – жваво відгукуємося ми, очікуючи, що зараз усе почнеться.

– От і чудово! А що вам потрібно? Сигарети?

Ми збентежені. Ми, власне, нічого не збиралися купувати, нам це й на думку не спадало.

– Так, – кажу я нарешті, – десяток сигарет.

Беккер відраховує нам сигарети.

– Ну, до скорого побачення, – киває він нам і тут же збирається зникнути за дверима контори.

З хвилину ще ми не рушаємо з місця. Він обертається.

– Щось забули? – питає він уже зі сходів.

– Ні, ні, – відповідаємо ми й виходимо з магазину.

– Що ти на це скажеш? – питаю я Альберта на вулиці. – Він, очевидно, думає, що ми їздили прогулятися.

Альберт із досадою махає рукою:

– Цивільний, що ти хочеш.

Ми довго блукаємо містом. Пізно ввечері до нас приєднується Віллі, і ми всією компанією йдемо в казарми.

Дорогою Віллі раптом відскакує вбік. Я теж злякано здригаюся. Знайомий звук прорізає повітря, ніби десь поряд летить снаряд. За мить ми зніяковіло переглядаємось і сміємося. Це всього лише трамвай заверещав на повороті.

Юпп та Валентин самотньо сидять у великому порожньому приміщенні. Тьяден взагалі ще не показувався. Не повертався із борделю. Обидва радісно вітають нас: тепер можна зіграти партію в скат.

За той короткий час, поки ми не бачилися, Юпп встиг стати членом солдатської ради. Він просто сам проголосив себе ним, тому що в казармі жахливий розгардіяш і ніхто нічого до пуття не знає. На перший час Юпп таким чином влаштувався, бо на свою попередню цивільну посаду йому повернутися не вдалося. Адвокат, у якого він працював у Кельні, написав йому, що нова канцеляристка чудово працює, а до того ж обходиться дешевше, крім того, Юпп на фронті, без сумніву, дещо відстав від канцелярських справ. Пан адвокат надзвичайно про це шкодує, але часи нині суворі. Він шле панові Юппу свої найкращі вітання.

– От зараза! – меланхолійно говорить Юпп. – Усі ці роки я мріяв тільки про одне – як би опинитися подалі від армії, а тепер ось радієш, що тебе не женуть геть. Ну, пропадати так пропадати – ставлю вісімнадцять!

У Віллі в руках вигідна комбінація карт.

– Двадцять! – відповідаю я за нього. – Ну, а ти, Валентине?

Валентин знизує плечима:

– Двадцять чотири!

На сорока Юпп пасує. У цю хвилину з'являється Карл Брьоґер.

– Захотілося подивитися, як ви живете, – говорить він.

– І ти вирішив, що ми, звичайно ж, тут, – посміхається Віллі, зручніше вмощуючись на лаві. – Знаєш, що не кажи, а для солдата казарма – справжня батьківщина. Сорок один!

– Сорок шість! – азартно кидає Валентин.

– Сорок вісім! – гримить Віллі у відповідь.

– Чорт забирай! Гра стає серйозною. Ми присуваємося ближче. Віллі, прихилившись до стінки шафи, захоплено показує нам чотирьох валетів. Валентин, однак, зловісно посміхається: його шанси ще більші – у нього нічого немає в прикупі.

Як тут затишно! На столі блимає недогарок свічки. У напівтемряві біліють солдатські ліжка. Ми величезними скибками поглинаємо сир, який роздобув Юпп. Юпп ріже його клинковим багнетом і по черзі дає кожному.

– П'ятдесят! – скаженіє Валентин.

Тут двері відчиняються навстіж, і в кімнату вривається Тьяден.

– Зе… Зе… – заїкається він. Від страшного хвилювання на нього напала гикавка. Ми водимо його з високо піднятими руками по кімнаті.

– Що, дівчата обібрали? – співчутливо питає Віллі.

Тьяден заперечливо хитає головою:

Зе • зе • • •

– Струнко! – гомандує Віллі.

Тьяден виструнчується, гикавка зникає.

– Зеліґ. Я знайшов Зеліґа, – тріумфально вимовляє нарешті Тьяден.

– Слухай! – гаркає Віллі. – Якщо ти брешеш, я викину тебе через вікно.

Зеліґ був нашим ротним фельдфебелем. Скотина найвищого розряду. За два місяці до революції його, на жаль, кудись перевели, і ми ніяк не могли напасти на його слід. Тьяден каже, що він став власником шинку "Король Вільгельм" і що в нього чудове пиво.

– Вперед! – кричу я, і ми всією юрбою кидаємося до виходу.

– Стійте, хлопці! Без Фердинанда не можна. У нього із Зе-ліґом давні порахунки за Шрьодера, – каже Віллі.

Біля будинку Козоле ми починаємо свистіти й галасувати доти, поки він, незадоволений, в одній нічній сорочці, не висувається у вікно.

– Що це ви придумали серед ночі? – бурчить він. – Забули, що я одружений?

– Це нікуди не втече, – крикнув Віллі. – Біжи швидше донизу, ми знайшли Зеліґа.

Фердинанд пожвавлюється.

– Не брешете? – питає він.

– Чесне слово! – підтверджує Тьяден.

– Зараз вийду! – каже Козоле. – Але ви пошкодуєте, якщо розігруєте мене.

Через п'ять хвилин він уже з нами, і ми розповідаємо йому все по порядку. Потім біжимо далі.

Коли ми звертаємо на Гакенштрасе, Віллі від збудження налітає на перехожого й збиває його з ніг.

– Слон! – кричить перехожий, лежачи на землі.

Віллі миттю повертається і грізно виростає перед ним.

– Пробачте, ви, здається, щось сказали? – питає він, козирнувши.

Перехожий схоплюється і, задерши голову, дивиться на Віллі.

– Не пригадую, – розлючено бурмоче він.

– Ваше щастя, – каже Віллі. – Обзиватися можна лише тим, хто наділений відповідною статурою, а ви, здається, не з таких.

Ми проходимо через маленький палісадник і зупиняємося перед шинком "Король Вільгельм". Але напис на вивісці вже замазано фарбою. Тепер шинок називається "Едельвейс". Віллі береться за ручку дверей.

– Секунду! – Козоле хапає його за руку. – Слухай, Віллі, – говорить він урочисто, – якщо буде бійка, битиму я. Га-разд?

– Домовилися! – і Віллі відчиняє двері.

Галас, чад і світло вириваються нам назустріч. Стукають одна об одну склянки. Оркестріон гримить марш із "Веселої вдови". На стійці виблискують крани. Регіт стоїть над мийкою, в якій дві дівчини миють склянки. Дівчат оточує натовп чоловіків. Усі навперебій жартують. Вода переливається через край. У ній віддзеркалюються фрагменти облич. Якийсь артилерист замовляє всім горілку й плескає дівчину по сідницях.

– Ого, Ліно, а товар ще довоєнний! – хрипить він у захваті.

Ми пропихаємося вперед.

– Факт, хлопці: він тут, – каже Віллі.

У сорочці з підкоченими рукавами й розстебнутим коміром, спітнілий, із вологою, почервонілою від натуги шиєю, господар цідить за стійкою пиво. Темними золотистими струменями ллється воно під його здоровенними кулачищами в склянки. Ось він підняв очі й побачив нас. Широка усмішка повзе в нього по обличчю.

– Кого я бачу! Що вам налити: темного чи світлого?

– Світлого, пане фельдфебелю, – нахабно відповідає Тьяден.

Господар перераховує нас очима.

– Сім, – каже Віллі.

– Сім, – повторює господар, кидаючи погляд на Фердинанда. – Шість і сьомий – Козоле.

Фердинанд протискується до стійки. Спираючись кулаками об край стійки, питає:

– Послухай, Зеліґу, у тебе й ром є?

Господар продовжує вовтузитися за стійкою:

– Само собою, є і ром.

Козоле дивиться на нього спідлоба:

– Ти ж любиш випити рому, правда?

Господар наповнює кілька чарок по вінця:

– Звичайно люблю.

– А ти пам'ятаєш, коли ти востаннє напився рому?

– Ні.

– Зате я пам'ятаю! – розлючено каже Козоле біля прилавка, наче бик перед парканом. – А прізвище Шрьодер тобі знайоме?

– Шрьодерів на світі багато, – недбало кидає господар.

Терпіння Козоле вичерпується. Він готовий кинутися на Зе-

ліґа, але Віллі міцно хапає його за плече і насильно садить.

– Спочатку вип'ємо. – Він повертається до стійки. – Сім разів світле пиво, – замовляє він.

Козоле мовчить. Ми сідаємо за столик. Сам господар подає нам півлітрові кухлі з пивом.

– Пийте на здоров'я! – каже він.

– Ваше здоров'я! – кидає у відповідь Тьяден, і ми п'ємо. Він відкидається на спинку стільця. – Ну, що я вам казав? – звертається він до нас.

Фердинанд дивиться услід господареві, який повертається до стійки.

– О Боже, як тільки згадаю, як від цього козла тхнуло ромом, коли ми ховали Шрьодера. – Він скрегоче зубами й на півслові обриває речення.

– Тільки не розм'якати! – каже Тьяден.

Але слова Козоле ніби зірвали завісу, яка досі тихо погойдувалася над минулим, і до шинку вповзла сіра примара порожнечі. Вікна розпливаються, зі щілин у підлозі піднімаються тіні, в прокуреному повітрі ширяють видіння.

Козоле і Зеліґ завжди недолюблювали один одного. Але смертельними ворогами вони стали лише в серпні вісімнадцятого року. Ми сиділи тоді в поритому снарядами окопі другого ешелону й цілу ніч копали братську могилу. Глибоко рити не можна було, бо дуже близько до поверхні підходили ґрунтові води. Під кінець ми працювали, стоячи по коліна в рідкому багні.

Бетке, Весслінґ і Козоле вирівнювали стінки. Усі інші підбирали трупи, складали їх довгими рядами в очікуванні, поки буде готова могила. Альберт Троске, унтер-офіцер нашого взводу, знімав із убитих розпізнавальні знаки, якщо вони збереглися, і збирав уцілілі солдатські книжки.

У деяких мерців були вже почорнілі, напівзотлілі обличчя, – адже в дощові місяці розкладання йшло дуже швидко. Зате запах не був таким дошкульним, як улітку. Чимало трупів, наскрізь просочені вологою, розпухли від води, наче губки. Один лежав із широко розкинутими руками. Коли його підняли, то виявилося, що під клаптями шинелі майже нічого не було – так його пошматувало. Не було й розпізнавального знака. Тільки по латці на штанях ми впізнали єфрейтора Глазера. Він був дуже легкий: від нього залишилося менше половини.

Відірвані й порозкидувані навсібіч руки, ноги, голови ми збирали в спеціальний плащ-намет. Коли ми принесли Глазера, Бетке заявив:

– Досить. Більше не влізе.

Ми притягли кілька мішків вапна. Юпп взяв пласку лопату й став посипати вапном дно ями. Незабаром прийшов із хрестами Макс Вайль. На наш подив, виплив із темряви й фельдфебель

Зеліґ. Ми чули, що йому доручили прочитати молитву, оскільки поблизу не знайшлося священика, а обидва наші офіцера хворіли. Через це Зеліґ був у поганому гуморі; незважаючи на свою солідну комплекцію, він боявся дивитися на кров. Крім того, страждав курячою сліпотою і вночі майже нічого не бачив. Він так нервувався через це все, що не помітив краю могили та злетів униз. Тьяден розреготався й приглушеним голосом крикнув:

– Засипати його, засипати!

Сталося так, що саме Козоле працював на цьому місці. Зеліґ гепнувся йому просто на голову. Це був вантаж приблизно в один центнер. Фердинанд сильно матюкався. Упізнавши фельдфебеля, він, як досвідчений фронтовик, дозволив собі не прикусити язика: як-не-як, уже ішов тисяча дев'ятсот вісімнадцятий. Фельдфебель піднявся і, впізнавши

Козоле, свого давнього ворога, розлютився ще більше і з криком накинувся на нього. Фердинанд у боргу не залишився. Бетке, який працював тут же, спробував їх розборонити. Але фельдфебель плювався від люті, а Козоле, відчуваючи себе невинно постраждалим, не давав йому спуску. На допомогу Козоле в яму стрибнув Віллі. Страшний рев долинав із глибини могили.

– Спокійно! – вимовив раптом чийсь голос. І хоча голос був дуже тихий, шум миттєво припинився. Зеліґ із сопінням почав дертися з могили. Весь білий від вапняного пилу, він був схожий на товстощокого херувима, облитого цукровою глазур'ю. Козоле і Бетке теж піднялися нагору.

Біля могили, спираючись на палицю, стояв Людвіґ Бреєр. До цього він, укритий двома шинелями, лежав близько бліндажа: саме цими днями в нього був перший важкий напад дизентерії.

– Що тут у вас? – запитав він. Троє почали навперебій пояснювати. Але Людвіґ лише втомлено відмахнувся: – А, не має значення.

Фельдфебель стверджував, що Козоле штовхнув його в груди. Козоле знову скипів.

– Спокійно! – повторив Людвіґ.

Запала мовчанка.

– Ти всі розпізнавальні знаки зібрав, Альберте? – запитав він.

– Усі, – відповів Троске й додав упівголоса, щоб Козоле його не чув: – І Шрьодер там.

Десь хвилину вони дивилися один на одного. Потім Людвіґ сказав:

– Отже, він не потрапив у полон. Де він лежить?

Альберт повів його вздовж ряду. Ми з Брьоґером ішли за ними, адже Шрьодер був нашим шкільним товаришем. Троске зупинився перед одним із трупів. Голова вбитого була прикрита мішком. Бреєр нахилився. Альберт намагався стримати його.

– Не треба відкривати, Людвіґу! – попросив він.

Бреєр обернувся.

– Треба, Альберте, – спокійно сказав він, – треба.

Верхню половину тіла неможливо було впізнати. Воно було

сплющене, як у камбали. Обличчя – немов обстругана дошка; на місці рота – чорний перекошений отвір із оголеним оскалом зубів. Бреєр мовчки опустив мішок.

– А він знає? – запитав Людвіґ, кивнувши в бік Козоле.

Альберт заперечно хитнув головою.

– Треба постаратися, щоб Зеліґ забрався звідси, інакше буде біда, – сказав він.

Шрьодер дружив із Козоле. Ми, правда, цієї дружби не розуміли, тому що Шрьодер був занадто ніжним і кволим – ще справжня дитина, цілковита протилежність Козоле, але Козоле оберігав його, як мати.

Позаду нас хтось засопів. Виявилося, що Зеліґ весь час ішов за нами й тепер, витріщивши очі, стояв поруч.

– Такого я ще не бачив, – бурмотів він, затинаючись. – Як же це сталося?

Ніхто не відповів. Шрьодер ще тиждень тому мав отримати відпустку, але Зеліґ зробив усе, щоб завадити цьому. Він ненавидів і Шрьодера, і Козоле. І ось Шрьодер убитий.

Ми пішли геть: ми не могли бачити Зеліґа цієї хвилини. Людвіґ знову заліз під свої шинелі. Залишився тільки Альберт.

Зеліґ втупився в тіло Шрьодера. З-за хмар з'явився місяць і освітив труп. Подавшись уперед усім своїм жирним корпусом, фельдфебель дивився на землисті обличчя, на яких застиг невловимий вираз німого жаху, але, здавалося, ця німота кричить.

Альберт сказав холодно:

– Прочитайте молитву й чимшвидше йдіть геть. Так буде найкраще.

Фельдфебель витер чоло.

– Не можу, – пробелькотів він.

Жах охопив його. Ми знали, що це таке. Можна було тижнями не відчувати ні найменшого страху, і раптом абсолютно несподівано страх хапав людину за горло. Позеленілий Зеліґ, похитуючись, пішов геть.

– Він, видно, думав, що тут перекидаються цукерками, – сухо промовив Тьяден.

Дощ полив сильніше, і ми почали втрачати терпіння. Зеліґ не повертався. Нарешті ми витягли Людвіґа Бреєра з-під його шинелей. Тихим голосом він прочитав "Отче наш".

Ми подавали мерців до могили. Вайль допомагав піднімати їх. Я бачив, як він тремтів.

– За вас помстяться, помстяться знову та знову, – шепотів він майже беззвучно.

Я подивився на нього з подивом.

– Що з тобою? – запитав я його. – Це ж не перші, кого ти ховаєш. Так тобі за багатьох доведеться мстити.

Він замовк.

Коли ми поклали перші ряди, Юпп та Валентин притягли в плащ-наметі ще когось.

– Цей ще живий, – сказав Юпп і відкрив обличчя пораненого.

Козоле глянув на нього.

– Довго не протягне, – визначив він. – Почекаємо, поки відійде.

Людина на плащ-наметі переривчасто дихала. При кожному зітханні по підборіддю стікала кров.

– Може, віднести його? – запитав Юпп.

– Тоді він відразу ж помре, – сказав Альберт, показуючи на кров.

Ми поклали пораненого осторонь. Макс Вайль залишився при ньому, а ми знову взялися за роботу. Тепер мені допомагав Валентин. Ми опустили Глазера.

– Ох, бідолаха, у нього ж дружина, – бурмотів Валентин.

– Обережніше: наступний Шрьодер! – крикнув Юпп, опускаючи плащ-намет.

– Тихо! – цитьнув на нього Брьоґер.

Козоле ще тримав труп у руках.

– Хто? – перепитав він.

– Шрьодер, – повторив Юпп, вважаючи, що Фердинанд уже все знає.

– Що ти мелеш, дурню? Шрьодер у полоні! – розізлився Козоле.

– Це правда, Фердинанде, – підтвердив Альберт Трос-ке, який стояв поруч.

Ми затамували подих. Не кажучи ні слова, Козоле повернув нам Шрьодера наверх і сам виліз за ним. Кишеньковим ліхтарем він освітив тіло. Низько нахилившись над рештками обличчя, він шукав знайомі риси.

– Слава Богу, що фельдфебель забрався геть, – шепнув Карл.

Ми застигли в очікуванні. Козоле випростався.

– Лопату! – коротко кинув він.

Я подав йому лопату. Ми чекали нападу, чекали вбивства. Але Козоле почав копати. Він рив для Шрьодера окрему могилу й нікого не підпускав до неї. Потім сам опустив у неї тіло. Про Зе-ліґа він у ту хвилину не думав: надто великим було його горе.

На світанку обидві могили були готові. Тим часом помер поранений, і ми поклали його поруч із іншими. Утрамбувавши землю, поставили хрести. Козоле взяв один хрест для могили Шрьодера, написав чорнильним олівцем на ньому ім'я покійного й надів на хрест шолом.

Підійшов Людвіґ. Ми оголили голови. Він вдруге прочитав "Отче наш". Альберт, блідий, стояв поруч із ним. Альберт зі Шрьодером сиділи в школі за однією партою. Але найгірше з усіх виглядав Козоле: обличчя його абсолютно посіріло й витягнулося. Він не зронив ані слова.

Ми постояли ще трохи. Дощ усе лив. Нам принесли каву. Ми сіли й почали їсти.

Вранці з сусіднього окопу раптом виповз Зеліґ. Ми вважали, що він давно кудись заховався. Від нього здалеку тхнуло ромом. Тільки тепер він зібрався до могили. Побачивши його, Козоле закричав. На щастя, Віллі опинився неподалік. Він кинувся до Фердинанда й обома руками обхопив його. Але цього було недостатньо, і нам довелося вчотирьох щосили тримати Фердинанда, готового вирватися і задушити фельдфебеля. Цілу годину ми боролися з Козоле, поки, нарешті, він не схаменувся, зрозумівши, що зробив би собі тільки гірше, піддавшись пориву. Та він присягнувся над могилою Шрьодера, що рано чи пізно поквитається із Зеліґом.

І ось Зеліґ стоїть за стійкою, а Козоле сидить на відстані п'яти метрів від нього, і обидва вже більше не солдати.

Знову заграв оркестріон, втретє гримить марш із "Веселої вдови".

– Господарю, давай ще по чарці горілки всім! – кричить Тьяден, і його свинячі оченята світяться.

– Зараз, – відгукується Зеліґ і подає нам горілку. – Ваше здоров'я, друзі!

Козоле поглядає на нього з-під насуплених брів.

– Ти нам не друг! – кидає він.

Зеліґ запихає пляшку під пахву.

– Ну що ж, ні – то ні, – відповідає він і повертається до себе за стійку.

Валентин залпом перекидає чарку.

– Пий, Фердинанде! Це єдине достойне заняття! – каже він.

Віллі замовляє ще по одній. Тьяден уже наполовину п'яний.

– Ну що, Зеліґу, старий ротний павуче, тепер ти вже не зможеш засадити нас у каталажку! – кричить він. – Випий із нами. – І він плескає свого колишнього начальника по плечу, та так, що той мало не захлинається горілкою. Рік тому Тьяден потрапив би за таке під військово-польовий суд або в божевільню.

Похитуючи головою, Козоле переводить погляд від стійки до своєї чарки і знову до стійки, на товстого послужливого чоловіка біля пивних кранів.

– Послухай, Ернсте, я його не впізнаю. Це якийсь зовсім інший чоловік, – каже він мені.

Мені теж так здається. Я теж не впізнаю його. У моєму уявленні він так зрісся з військовою формою і своїм неодмінним записником, що я насилу міг би уявити його собі в сорочці, а тим паче господарем шинку. Тепер він п'є з нами за компанію і дозволяє Тьядену, на якого він на фронті звертав уваги не більше, ніж на вошу, плескати себе по плечу та звертатися на "ти". Як змінився світ!

Віллі штовхає в бік Козоле, підбадьорюючи:

– Ну?

– Чесне слово, Віллі, не знаю, – знічено відповідає той, – дати йому в рило чи ні? Мені якось все по-іншому уявлялося. Ти подивися тільки, як він нам догоджає, цей глист! Тут всяку охоту втратиш.

А Тьяден все замовляє і замовляє. Йому дає величезне задоволення ганяти своє колишнє начальство від стійки до столика й назад.

о

Зеліґ уже теж чимало випив. Його схоже на бульдога обличчя почервоніло, частково від алкоголю, частково від радості за жваву торгівлю.

– Давайте знову дружити, – пропонує він, – ставлю пляшку довоєнного рому.

– Пляшку чого? – питає Козоле і випрямляється.

– Рому. У мене в шафі ще збереглася одна така пляшечка, – спокійнісінько каже Зеліґ і йде по ром. Козоле дивиться йому вслід із таким виглядом, ніби йому дали обухом по голові.

– Знаєш, Фердинанде, він, здається, все забув, інакше не став би так ризикувати, – каже Віллі.

Зеліґ повертається і наповнює чарки. Козоле сичить йому в обличчя:

– А пам'ятаєш, як ти цмулив ром із переляку? Тобі б у морзі нічним сторожем працювати!

Зеліґ примирливо махає рукою.

– Усе це травою поросло, – говорить він. – Ніби ніколи й не було.

Фердинанд знову замовкає. Якби Зеліґ відповів різко, неминуче вибухнув би скандал. Але ця незвична податливість збиває Козоле з пантелику й він втрачає рішучість.

Тьяден роздуває ніздрі, та й ми всі з насолодою принюхуємося: ром непоганий.

Козоле перекидає свою чарку на стіл:

– Не потрібні мені твої частування.

– От дурень, – кричить Тьяден, – краще б мені віддав! – пальцями він намагається врятувати все, що ще можна врятувати. Результат нікчемний.

Шинок поступово порожніє.

– Все, – каже Зеліґ, опускаючи жалюзі.

Ми встаємо.

– Ну що, Фердинанде? – питаю я.

Козоле мотає головою. Він усе ще вагається. Ні, цей кельнер – не справжній Зеліґ.

Господар відчиняє нам двері:

– Моє шанування, панове! Добраніч! Гарних снів!

– Панове! – підсміюється Тьяден. – Раніше він говорив: "Свині".

Козоле вже переступив поріг, але, випадково глянувши вниз, бачить ноги Зеліґа, ще взуті в давно знайомі нам гамаші. Штани на ньому теж ще військові – з кантами. Зверху – він господар шинку, а знизу – все ще фельдфебель. Це вирішує справу.

Одним рухом Фердинанд обертається. Зеліґ відстрибує. Козоле стрибає слідом за ним.

– Послухай-но, ти пам'ятаєш Шрьодера? – кричить він. – Шрьодера, Шрьодера! Знайоме тобі це ім'я, собако? Ось тобі за Шрьодера! Привіт із братської могили!

Він б'є Зеліґа. Той хитається, але втримується на ногах і, відскочивши за стійку, хапає дерев'яний молоток. Він б'є ним Козоле по плечу та в обличчя. Але Козоле так розізлився, що не ухиляється від ударів. Схопивши Зеліґа за комір, він так товче його головою об стійку, що навкруги тільки дзвенить, і відкриває всі крани до одного.

– На, пий, ромова бочко! Вдавись, захлебнися у своєму п'яному болоті.

Пиво тече Зеліґові за комір, ллється за сорочку, в штани, які незабаром здуваються, наче повітряна куля. Зеліґ кричить від люті – таке пиво тепер важко роздобути. Йому вдається дотягнутися до полиці зверху та вхопити склянку. Цією склянкою він б'є Козоле знизу в підборіддя.

– Неправильний хід, – заявляє Віллі. Він стоїть біля дверей і з цікавістю стежить за бійкою. – Треба було вдарити його головою, а потім стукнути під коліна.

Ніхто з нас не втручається. Це справа одного Козоле. Навіть якби його побили до напівсмерті, нам не можна допомагати йому. Ми тут тільки для того, щоб утримати тих, кому заманулося б стати на бік Зеліґа. Але охочих немає, бо Тьяден у двох словах розтлумачив усім, у чому справа.

Обличчя Фердинанда в крові, він звіріє і швидко розправляється з Зеліґом. Ударом в груди збиває його з ніг, перекочується через нього та стукає головою об підлогу.

Після цього ми йдемо. Ліна, бліда як полотно, стоїть біля свого господаря, з горла якого виривається хрип.

– Найкраще негайно відвезти його в лікарню, – радить Віллі на прощання. – Тижнів два-три, і все буде в порядку. Здоровий, не розсиплеться!

На вулиці Козоле полегшено зітхає і посміхається, як дитина, – нарешті йому вдалося помститися за Шрьодера!

– Це було добре, – каже він, обтираючи з обличчя кров і потискуючи всім нам руки. – Ну, а тепер біжу до дружини, а то вона ще подумає, ніби я вплутався у справжню бійку.

Біля площі Ринок ми прощаємося. Юпп та Валентин вирушають у казарму. їхні чоботи гучно стукають по залитій місячним світлом бруківці.

– Я б із задоволенням пішов із ними, – каже раптом Альберт.

– Розумію тебе, – каже Віллі; він, мабуть, не забув ще історії з півнем. – Люди тут стали якісь дріб'язкові, правда?

Я киваю.

– А нам, здається, скоро знову доведеться сісти на шкільну лаву, – кажу я.

Ми зупиняємось і регочемо. Тьяден аж тримається за боки. З реготом наздоганяємо Валентина та Юппа.

Віллі чухає потилицю:

– Думаєте, нам там зрадіють? З нами тепер не так-то легко мати справу.

– Звичайно, ми всім подобалися значно більше, коли були героями та десь там, далеко-далеко, – говорить Карл.

– Мені страшенно цікаво, у що виллється ця комедія, – каже Віллі.

– Такі, як ми тепер, пройшли вогонь і воду.

Він піднімає ногу: лунає оглушливий тріск.

– Гази в радіусі тридцяти з половиною кілометрів, – констатує він із задоволенням.

IV

Коли розформовували роту, зброю нам залишили. Наказано було здати її за місцем проживання. І ось ми з'явилися в казарму здавати наші гвинтівки. Одночасно ми отримуємо розрахунок: по п'ятдесят марок за звільнення і по п'ятнадцять добових на людину. Крім того, нам повинні видати шинель, пару взуття, білизну, гімнастерку й штани.

Отримувати барахло треба під самим дахом. Піднімаємося. Каптенармус недбалим жестом пропонує нам:

– Вибирайте собі щось!

Швидко обійшовши приміщення, Віллі побіжно оглядає порозвішуваний одяг.

– Послухай-но, – говорить він каптенармусові батьківським тоном, – дуритимеш новобранців. Це барахло з часів Ноєвого ковчега. Покажи щось новіше!

– У мене немає, – огризається інтендантський холуй.

– Так, – каже Віллі, не зводячи з нього очей, і повільно витягає з кишені алюмінієвий портсигар. – Куриш?

Каптенармус трясе лисою головою.

– Може, жуєш? – Віллі опускає руку в кишеню куртки.

– Ні.

– Ну, гаразд. Але горілку хоч п'єш? – Віллі обмацує горбик у себе на грудях. Він усе передбачив.

– Теж ні! – флегматично відповідає інтендантський щур.

– Тоді мені нічого іншого не залишається, як дати тобі кілька разів у морду, – дружньо заявляє Віллі. – Май на увазі, що без новенької уніформи ми звідси не вийдемо.

На щастя, з'являється Юпп. Як солдатський депутат, він тепер велике цабе. Юпп підморгує каптенармусові:

– Це земляки, Генріху. Свої хлопці, одне слово – піхота. Покажи-но їм салон!

Каптенармус повеселішав:

– Чого ж ви відразу не сказали?

Ми йдемо за ним до іншого приміщення. Там розвішані по стінах нові мундири й шинелі. Миттю скидаємо з себе зношене ганчір'я та одягаємо все нове. Віллі заявляє, що йому необхідні дві шинелі, бо солдатчина довела його до недокрів'я. Каптенармус вагається, але Юпп бере його під руку і, відвівши убік, заводить розмову про суми, що призначаються на постачання.

Каптенармус заспокоюється. Крізь пальці дивиться він на Віллі та Тьядена, які також суттєво погладшали.

– Ну, гаразд, – бурчить він. – Мені-бо що? Деякі й зовсім не беруть форму: у них грошей скільки завгодно. Головне, щоб у мене в документах усе сходилося.

Ми розписуємося, що отримали все належне.

– Ти, здається, щось говорив про куриво? – звертається каптенармус до Віллі.

Віллі, оторопівши, витягує портсигар.

– І про жувальний тютюн? – продовжує той.

Віллі лізе в кишеню куртки.

– Але горілку ж не п'єш? – перепитує він.

– Чому ж? П'ю, – незворушно відповідає каптенармус. – Мені навіть лікарі прописали. Я, бачиш, теж слабую на недокрів'я. Залиши свою пляшечку.

– Одну хвилинку, зараз. – Віллі робить здоровенний ковток, щоб врятувати хоч щось. Потім вручає здивованій інтендантській блосі пляшку, яка щойно була повною. Тепер у ній залишилося менше половини.

Юпп проводжає нас до воріт казарми.

– А знаєте, хлопці, хто приїхав? – питає він. – Макс Вайль! Тепер він у раді солдатських депутатів!

– Найбільш відповідне для нього заняття, – каже Козо-ле. – Теплі тут у вас місця, правда?

– Та як тобі сказати, – відповідає Юпп. – Наразі ми з Валентином влаштовані. Між іншим, якщо вам щось знадобиться, безкоштовні проїзні квитки чи щось таке, приходьте. Я можу влаштувати.

– До речі, дай мені квиток, – прошу я. – Тоді я днями з'їжджу до Адольфа.

Він витягує книжку з бланками й відриває аркуш:

– Заповни сам. Поїдеш, ясна річ, другим класом.

– Так точно!

На вулиці Віллі розстібає шинель. Під нею – друга.

– Краще хай буде мені, ніж якомусь спекулянту, – добродушно говорить він. – Хіба за півдесятка уламків, які в мені сидять, я не маю права на зайву шинель?

Ми йдемо по головній вулиці. Козоле каже, що сьогодні після обіду збирається лагодити свій голубник. До війни він розводив поштових голубів і чорно-білих турманів. Тепер хоче знову цим зайнятися. На фронті він завжди мріяв про голубів.

– Ну, а ще що ти збираєшся робити? – питаю я.

– Шукати роботу, – коротко відповідає він. – Адже я, братику мій, одружений. Тепер тільки й знай, що добувай гроші.

З боку Марийської церкви раптом затріщали постріли. Ми насторожує мося.

– Армійські револьвери і гвинтівка зразка дев'яносто восьмого року, – оголошує Віллі тоном знавця. – Якщо не помиляюся, револьверів два.

– Щоб там не трапилося, – сміється Тьяден, розмахуючи отриманими черевиками, – у порівнянні з Фландрією – це мирне щебетання пташок.

Віллі зупиняється перед магазином чоловічого одягу. У вітрині виставлено костюм із паперового матеріалу навпіл із кропив'яним волокном. Але Віллі цікавиться не костюмом. Він як зачарований дивиться на вицвілі модні картинки, розкладені за костюмом. Захоплено вказує він на зображення елегантного пана з гострою борідкою, приреченого на вічну бесіду з мисливцем.

– А знаєте, хлопці, що це таке?

– Рушниця, – каже Козоле, дивлячись на мисливця.

– Дурень, – нетерпляче обриває його Віллі, – бачиш фрак? Розумієш, це хвіст, як у ластівки? Наймодніший зараз крій! І знаєте, що мені спало на думку? Я віддам цю шинель перешити на ось таку штуку. Розпороти, пофарбувати в чорний колір, перешити, викинути хлястики, словом – шик!

Щомиті він дедалі більше захоплюється своєю ідеєю. Але Карл охолоджує його запал.

– А штани в смужку в тебе є? – питає він.

Віллі спантеличений. Але тільки на мить.

– Поцуплю у свого старого з шафи, – вирішує він. – А на додачу ще його білий весільний жилет, і тоді подивимося, що ви скажете про красеня Віллі! – він обводить усіх нас по черзі сяючими від захоплення очима. – Ех, заживемо ми тепер, хлопці!

Удома я віддаю матері половину отриманих у казармі грошей.

– Людвіґ Бреєр прийшов, він чекає у твоїй кімнаті, – каже мати.

– Він, виявляється, лейтенант, – батько здивований.

– Так, – відповідаю я. – А ти хіба не знав?

Людвіґ сьогодні виглядає значно краще. Його дизентерія проходить. Він посміхається мені:

– Я хотів узяти в тебе кілька книг, Ернсте.

– Будь ласка! Вибирай будь-яку, – кажу я.

– А тобі вони хіба не потрібні?

Я заперечно хитаю головою:

– Поки що ні. Учора я спробував читати. Але, знаєш, почуваюся якось дивно – не можу як слід зосередитися: після двох-трьох сторінок починаю думати про щось інше. У голові ніби щільний туман. Ти що хочеш? Белетристику?

– Ні, – каже Людвіґ.

Він вибирає кілька книг. Я переглядаю назви.

– Що це ти, Людвіґу, такі важкі речі береш? – питаю я. – Навіщо тобі це?

Він ніяково посміхається і якось несміливо каже:

– На фронті, Ернсте, я багато думав, але ніяк не міг додуматися до суті речей. А тепер, коли війна позаду, мені хочеться дізнатися силу-силенну всякої всячини: чому це могло статися і як відбуваються з людьми такі штуки. Тут багато питань. І в самих собі треба розібратися. Адже раніше ми думали про життя зовсім по-іншому. Багато, багато хотілося б знати, Ернсте.

Показуючи на відібрані ним книги, я питаю:

– І ти сподіваєшся тут знайти відповідь?

– Спробую. Я тепер читаю з ранку до ночі.

Аюдвіґ сидить у мене недовго. Після того, як він іде геть, я замислююся. Що я зробив за весь цей час? Присоромлений, відкриваю

першу-ліпшу книгу. Але незабаром рука з книгою опускається і я спрямовую у вікно нерухомий погляд. Так я можу сидіти годинами, дивлячись у порожнечу. Раніше такого зі мною не траплялося. Я завжди знав, що мені потрібно робити.

Заходить мати.

– Ернсте, ти ж підеш сьогодні ввечері до дядька Карла? – питає вона.

– Піду. Гаразд! – відповідаю я, трохи роздратований.

– Він нерідко посилав нам продукти, – обережно каже вона.

Я киваю. Там, за вікнами, сутеніє. У гілках каштана залягли

блакитні тіні. Я повертаю голову.

– Ви часто ходили влітку до тополиної алеї, мамо? – жваво питаю я. – Там, мабуть, добре.

– Ні, Ернсте, за весь рік жодного разу не зібралися.

– Чому ж, мамо? – дивуюся я. – Адже раніше ви щонеділі туди їздили.

– Ми, Ернсте, взагалі більше не гуляли, – тихо каже вона. – Після прогулянок дуже хочеться їсти, а не було чого.

– Он воно як, – кажу я. – А в дядька Карла всього було вдосталь, так?

– Він нам іноді дещо посилав, Ернсте.

Мені раптом стає сумно.

– Навіщо все це було потрібно, мамо? – кажу я.

Вона мовчки гладить мене по руці:

– Для чогось, Ернсте, було потрібно. Господь Бог має знати.

Дядько Карл – наш багатий родич. У нього є власна вілла, і під час війни він служив у військовому казначействі.

Вовк супроводжує мене. Я змушений залишити його на вулиці: тітка не любить собак. Дзвоню.

Двері відчиняє елегантний чоловік у фраку. Розгублено вклоняюся. Лише потім мені спадає на думку, що це, певно, лакей. Про такі речі я за час солдатчини зовсім забув.

Людина у фраку міряє мене поглядом з ніг до голови, наче він щонайменше підполковник у цивільному. Я посміхаюся, але моя посмішка залишається без відповіді. Коли я стягую з себе шинель, він піднімає руку, немов збираючись мені допомогти.

– Не варто, – кажу я, намагаючись завоювати його симпатію, і сам вішаю свою шинель на вішалку, – я сам впораюся. Я все ж таки старий вояка!

Але він мовчки, із зарозумілим виразом обличчя, знімає мою шинель і перевішує її на інший гачок. "Холуй", – думаю я і проходжу далі.

Брязкаючи шпорами, назустріч мені виходить дядько Карл. Він вітає мене з поважним виглядом, адже я лише солдат. Я з подивом оглядаю його блискучу парадну форму.

– Хіба у вас сьогодні печеня з конини? – намагаюся пожартувати я.

– А в чому справа? – здивовано питає дядько Карл.

– Бо ти у шпорах виходиш до обіду, – відповідаю я, сміючись.

Він кидає на мене сердитий погляд. Мимоволі я, здається, зачепив його хворе місце. Ці тилові жеребці часто мають непомірну пристрасть до шпор і шабель.

Я не встигаю пояснити, що не хотів його образити, бо назустріч випливає моя тітка в шовковій сукні. Вона все така ж пласка, як і колись, справжня прасувальна дошка, а її маленькі чорні оченята так само блищать, ніби начищені мідні ґудзики. Вона виливає на мене бурхливий словесний потік, а сама при цьому уважно водить очима по боках.

Я трохи збентежений. Занадто багато народу, занадто багато дам, і головне – занадто багато світла. На фронті в нас у кращому випадку горіла гасова лампочка. А ці люстри – вони невблаганні, наче око судового виконавця. Від них нікуди не сховаєшся. Я ніяково чухаю спину.

– Що з тобою? – питає тітка, зупиняючись на півслові.

– Мабуть, воша. Ще окопна, – відповідаю я. – Ми всі там так завошивіли, що тепер це добро за тиждень не виведеш.

Вона злякано відступає на крок.

– Не бійтеся, – заспокоюю я тітку, – вона не перестрибне. Воша – не блоха.

– О Боже! – вона прикладає палець до губ і кривиться так, ніби я сказав невідомо яку гидоту. Втім, такі вони всі: вимагають, щоб ми були героями, але про вошей не хочуть і чути.

Мені доводиться тиснути руки численним гостям, і я вкриваюся потом. Люди тут зовсім не такі, як на фронті. У порівнянні з ними я здаюся собі незграбним, наче танк. Вони сидять, ніби ляльки у вітрині, і розмовляють, як на сцені. Я намагаюся ховати руки, бо окопний бруд в'ївся в долоні, як отрута. Крадькома обтираю їх об штани, і однаково руки мої виявляються вологими саме в ту хвилину, коли треба привітатися з дамою.

Притискаюсь до стінок і випадково потрапляю в групу гостей, у якій виголошує промову радник рахункової палати.

– Ви тільки уявіть собі, панове, – обурено каже він, – шорник! Шорник і раптом – президент республіки! Ви тільки уявіть собі картину: парадний прийом у палаці, і шорник дає аудієнції! Померти можна від реготу! – від збудження він навіть закашлявся. – А ви, юний воїне, що ви скажете на це? – звертається він до мене і плескає мене по плечу.

Над цим питанням я ще не замислювався. У збентеженні знизую плечима:

– Можливо, він не такий уже й безнадійний.

З хвилину пан радник пильно дивиться на мене, потім вибухає реготом.

– Дуже добре, – каркає він, – дуже добре. Можливо, він не такий уже й безнадійний! Ні, дорогий мій, ці речі – вроджені! Шорник! Але чому тоді не кравець або швець?

Він знову повертається до своїх співрозмовників. Мене дратують його балачки. З якого дива він так зневажливо говорить про шевців? Вони були не гіршими солдатами, ніж панове з освічених. Адольф Бетке теж швець, а у військовій справі тямив більше, ніж деякі майори. У нас на фронті цінувалася людина, а не її професія. Неприязно оглядаю

радника. Він так і сипле цитатами; можливо, він і справді дуже освічений, але на фронті, якби дійшло до необхідності витягати мене з вогню, я волів би покладатися на Адольфа Бетке, а не на нього.

Я радий, коли всі нарешті всідаються за стіл. Моя сусідка – молода дівчина в боа з лебединим пухом. Вона подобається мені, але я не знаю, про що з нею говорити. На фронті взагалі мало доводилося розмовляти, а з дамами й поготів. Усі жваво спілкуються. Я намагаюся прислухатися, щоб уловити для себе що-небудь повчальне.

На почесному місці, біля господині, сидить радник рахункової палати. Якраз цієї хвилини він заявляє, що, якби ми протрималися ще два місяці, війну було б виграно. Від таких дурниць мені стає недобре: кожному солдатові відомо, що в нас просто вичерпалися бойові припаси й людські резерви. Навпроти радника сидить дама й розповідає про свого загиблого на фронті чоловіка, але при цьому вона так надимає щоки, немов убили її, а не його. Далі, на протилежному кінці столу, іде розмова про акції та про умови мирного договору. І, само собою зрозуміло, ці панове краще знаються на цих питаннях, ніж ті, хто безпосередньо займається ними. Якийсь суб'єкт із гачкуватим носом розповідає зі святенницьким співчуттям злісні плітки про дружину свого друга й при цьому так погано приховує зловтіху, що хочеться кинути йому в пику склянкою.

Від усієї цієї тріскотняви в мене паморочиться в голові; незабаром мені вже стає не під силу стежити за розмовою. Дівчина в боа з лебединого пуху глузливо питає, чи не позбувся я на фронті дару мови.

– Ні, – бурмочу я і думаю собі: от би сюди Тьядена й Ко-золе. Вони нареготалися б досхочу з нісенітниць, які ви тут мелете з таким поважним виглядом. Але мене все-таки точить досада, що мені вчасно не вдалося вставити влучне зауваження і показати, що я про них думаю.

Але ось, на щастя, на столі з'являються чудово засмажені відбивні. У мене роздуваються ніздрі. Справжні свинячі відбивні на справжньому салі. Сам уже їхній вигляд змушує мене змиритися з усіма неприємностями. Кладу собі на тарілку солідну порцію і з насолодою починаю жувати. Як смачно, ах, як смачно! Як давно не їв я свіжих відбивних. Востаннє це було у Фландрії. Чудового літнього вечора ми зловили двох поросят і зжерли їх, обгризли до останньої кісточки. Тоді ще живий був Качинський. Ах, Кач. І Гайє Вестгуз. То були справжні хлопці, не такі, як ці, в тилу. Я ставлю лікті на стіл і забуваю про все на світі, цілковито поринувши у спогади про настільки близьке ще минуле. Поросята на смак були дуже ніжні. До них ми напекли картопляних оладок.

І Леєр був тоді з нами, і Пауль Бьомер, так, Пауль. Я вже нічого не чую, нічого не помічаю. Думки мої губляться у вервечці спогадів.

Мене повертає до тями чиєсь хихотіння. За столом повна тиша. Тітка Ліна схожа на пляшку сірчаної кислоти. Моя сусідка приглушено сміється. Усі дивляться на мене.

Мене кидає в піт. Виявляється, я сиджу, як тоді, у Фландрії, навалившись ліктями на стіл, затиснувши в руці кістку, пальці облиті жиром, обсмоктую залишки м'яса, а всі інші їдять, як слід, чемно орудуючи ножами й виделками.

Червоний як мак, не дивлячись ні на кого, я кладу кістку на тарілку. Як же це я так забувся? Але я просто відвик їсти по-іншому: на фронті ми тільки так і їли, в кращому випадку в нас бувала ложка або виделка, тарілок ми в очі не бачили.

Мені соромно, але в той же час мене душить лють. Лють на дядька Карла, який перебільшено голосно заводить розмову про військові позики; злість на цих людей, які хизуються своїми розумними розмовами; злість на весь цей світ, який так незворушно продовжує

існувати, поглинений своїми маленькими жалюгідними інтересами, немов і не було цих жахливих років, коли ми знали тільки одне: смерть або життя – і нічого більше.

Мовчки й похмуро напихаю в себе скільки влізе: принаймні хоч наїмся досхочу. При першій нагоді непомітно вислизаю за двері.

У передпокої чекає все той же лакей у фраку. Одягаючи шинель, я розлючено бубоню:

– Тебе б в окоп посадити, мавпо лакована! Тебе та й усю цю зграю!

А потім гучно грюкаю дверима.

Вовк чекає мене на вулиці. Він радісно кидається до мене.

– Ходімо, Вовче, – кажу я, і раптом мені стає ясно, що розлютила мене не неприємність з відбивною, а застояний, самовдо-волений дух старих часів, який все ще панує тут. – Ходімо, Вовче, – повторюю я, – це чужі нам люди! З кожним Томмі, з будь-яким французом в окопах ми порозуміємося легше, ніж із ними. Ходімо, Вовче, ходімо до наших товаришів! З ними краще, хоча вони і їдять руками, а потім відгикують. Ходімо!

Ми зриваємося з місця, собака і я, біжимо щосили, швидше й швидше, мчимо як божевільні, й очі в нас горять. Вовк гавкає, а я важко дихаю. Нехай усе котиться до біса – ми живемо, Вовче, чуєш? Ми живемо!

V

Ми з Людвіґом Бреєром і Альбертом Троске прямуємо до школи. Таки довелося нам знову взятися за навчання. Ми вчилися в учительській семінарії, і для нас не влаштовували спеціального дострокового

випуску. Гімназистам, які йшли на війну, пощастило більше. Багато з них встигли скласти іспити до відправки на фронт або під час відпусток. Решта, в тому числі й Карл Брьо-ґер, змушені, як і ми, повернутися на шкільну лаву.

Ми проходимо повз собор. Зелену мідь куполів зняли й замінили сірим покрівельним толем. Куполи ніби вкриті цвіллю і роз'їдені іржею, і церква справляє враження мало не фабричної будівлі. Мідь переплавили на гранати.

– Господу Богу це й уві сні не снилося, – каже Альберт.

Із західного боку собору, у глухому куті, стоїть двоповерховий будинок учительської семінарії. Навскоси – гімназія. Далі – річка й вал, обсаджений липами. До того, як ми стали солдатами, будівлі ці вміщали в собі весь наш світ. їх замінили окопи. Тепер ми знову тут. Але колишній світ став нам чужим. Окопи виявилися сильнішими.

Не доходячи до гімназії, ми зустрічаємо Ґеорґа Рає, товариша наших дитячих ігор. Він був лейтенантом і ротним командиром, мав можливість скласти випускний іспит, але під час відпустки пив і байдикував, не думаючи про атестат зрілості. Тому йому знову доводиться вступати в останній клас, у якому він вже просидів два роки.

– Ну, Ґеорґу? – питаю я. – Як твої успіхи? Ти, кажуть, на фронті став першокласним латиністом?

Довготелесий, як чапля, він великими кроками проходить у двір гімназії і, сміючись, кричить мені навздогін:

– Дивись, не схопи двійку з поведінки!

Останні півроку він служив льотчиком. Він збив чотири англійських літаки, але я сумніваюся, що він зуміє довести теорему Піфагора.

Наближаємося до семінарії. Назустріч – суцільні військові шинелі. Майже забуті обличчя, роками не чуті імена. Підходить, шкутильгаючи, Ганс Вальдорф, якого ми в листопаді сімнадцятого року витягли з вогню із розбитим коліном. Йому відрізали ногу до стегна, він носить важкий протез на шарнірах і сильно стукає, коли ходить. Ось і Курт Лайпольд. Сміючись, він представляється:

– Гьотц фон Берліхінген із залізною рукою.

На місці правої руки в нього протез.

З воріт виходить юнак, у якого замість голосу виривається з горла якесь клекотіння:

– Мене ви, мабуть, не впізнаєте, правда ж?

Я вдивляюся в обличчя, точніше, в те, що залишилося від обличчя. Чоло, аж до лівого ока, перетинає широкий червоний шрам. Над оком наросла плоть так, що око ледь видно. Але воно зряче. Праве око нерухоме – скляне. Носа немає. Місце, де він мав бути, закриває чорний клапоть. З-під клаптя тягнеться рубець, який двічі перетинає рот. Рубець зрісся бугристо й косо, і тому мова така нечітка. Зуби штучні – видно, як во-ни прикріплені. Нерішуче дивлюся на нього. Клекочучи, голос промовляє:

– Пауль Радемахер.

Тепер я впізнаю його. Ну так, адже це його сірий костюм у смужку!

– Здрастуй, Паулю, як справи?

– Сам бачиш, – він намагається розтягнути губи в посмішку. – Два удари заступом. Та й це ще на додачу.

Радемахер піднімає руку, на якій бракує трьох пальців. Сумно блимає його єдине око. Друге нерухомо й байдуже дивиться вперед.

– Не знаю, чи зможу я ще стати вчителем. Дуже вже погано в мене з мовою. Ти, наприклад, розумієш мене?

– Чудово розумію, – відповідаю я. – Із часом усе владнається. Напевно можна буде ще раз прооперувати.

Він знизує плечима й мовчить. Видно, у нього мало надії. Якби можна було оперувати ще раз, лікарі, напевно, вже зробили б це.

До нас прямує Віллі, начинений останніми новинами. Борк-ман, виявляється, таки помер від своєї рани в легенях. Рана ускладнилася швидкоплинними сухотами. Генце, дізнавшись, що пошкодження спинного мозку навіки прикує його до інвалідного крісла, застрелився. Генце можна зрозуміти: він був нашим найкращим футболістом. Меєра вбили у вересні. Ліх-тенфельда – у червні. Ліхтенфельд пробув на фронті тільки Два дні.

Раптом ми здивовано зупиняємося. Перед нами виростає маленька непоказна фігура.

– Вестергольте? Невже ти? – з подивом запитує Віллі.

– Я, мухомор ти нещасний!

Віллі вражений:

– А я думав, тебе вбили.

– Поки ще ні, – добродушно відповідає Вестергольт.

– Але ж я ж сам читав оголошення в газеті!

– Помилилися, – посміхається чоловічок.

– Нічому не можна вірити, – похитуючи головою, говорить Віллі. – Я думав, тебе давно зжерли черв'яки.

– Вони з тебе почнуть, Віллі, – самовдоволено кидає Вес-тергольт. – Ти раніше там будеш. Руді довго не живуть.

Ми заходимо у ворота. Двір, на якому ми колись о десятій ранку їли наші бутерброди, класні кімнати з дошками й партами, – все це точно таке ж, як і колись, але для нас немов із якогось іншого світу. Ми впізнаємо лише запах цих напівтемних приміщень: такий самий, як у казармі, тільки трохи слабший.

Сотнями труб поблискує в актовому залі орган. Праворуч від органа розмістилася група вчителів. На директорській кафедрі стоять два вазонки з кімнатними рослинами, листки яких схожі на шкіряні, а спереду її прикрашає лавровий вінок зі стрічками. На директорові сюртук. Отже, передбачається урочиста зустріч.

Ми збилися в купку. Нікому не хочеться опинитися в першому ряду. Тільки Віллі невимушено виходить вперед. Його руда голова в напівтемряві залу нагадує червоний ліхтар у нічному шинку.

Я оглядаю групу вчителів. Колись вони означали для нас більше, ніж інші люди; не тільки тому, що були нашими начальниками, ні, ми в глибині душі все-таки вірили їм, хоча й жартували з них. Тепер же це для нас лише жменька людей похилого віку, на яких ми дивимося з поблажливою зневагою.

Ось вони стоять і знову збираються нас повчати. На їхніх обличчях так і написано, що вони готові принести нам у жертву частинку своєї

важливості. Але чого ж вони можуть навчити нас? Ми тепер знаємо життя краще, ніж вони, ми здобули інше знання – жорстоке, криваве, страшне й невблаганне. Тепер ми могли б їх дечого повчити, але кому це потрібно!

Якби, наприклад, зараз на цей зал почалася штурмова атака, вони б, як кролі, кинулися врізнобіч, розгублено й безпорадно, – з нас же ніхто не втратив би голови. Спокійно й рішуче ми почали б із найбільш доцільного: закрили б їх десь, щоб не плуталися під ногами, а самі взялися б за оборону.

Директор відкашлюється і починає промову. Слова вилітають з його вуст округлі, гладкі, – він прекрасний оратор, цього в нього не забереш. Він говорить про героїчні битви наших військ, про боротьбу, про перемогу й відвагу. Однак, незважаючи на пишномовні фрази (а може, якраз завдяки їм), я відчуваю наче укол шпилькою. Так гладко й округло все це не відбувалося. Перезираюся з Людвіґом, Альбертом, Вальдорфом, Вестергольтом, Райнерсманном; усім ця промова не подобається.

Директор говорить дедалі натхненніше. Він славить героїзм не тільки на полі бою, а й непомітний героїзм у тилу.

– І ми тут, на батьківщині, ми теж виконували свій обов'язок, ми відмовляли собі у всьому, ми голодували заради наших солдатів, жили в страхові за них, тремтіли за них. Важке це було життя, і нерідко нам доводилося, можливо, навіть гірше, ніж нашим хоробрим воїнам на фронті.

– Ось воно як! – вирівається у Вестергольта.

Піднімається ремствування. Скоса подивившись на нас, старий продовжує:

– Ми, зрозуміло, не будемо порівнювати наших заслуг. Ви безстрашно дивилися в обличчя смерті й виконали свій великий обов'зок, навіть якщо остаточна перемога й не судилася нашій армії. Так давайте ж тепер ще сильніше згуртуємось у палкій любові до нашої батьківщини, яка пройшла крізь важкі випробування, давайте всупереч усім ворожим силам працювати на відновлення зруйнованої країни, працювати за заповітом нашого великого вчителя Ґете, який з глибини століть голосно промовляє у наш неспокійний час:

Стихіям всім наперекір себе ми маєм зберегти!

Голос старого на півтону знижується. Тепер він оповив його серпанком і намастив оливою. У темній зграйці вчителів починається рух. На обличчях – сувора зосередженість.

– Особливо ж вшануємо пам'ять синів нашого навчального закладу, які відважно поспішили на захист батьківщини й не повернулися з фронту. Двадцяти одного юнака немає серед нас, двадцять один боєць загинув смертю славних у бою, двадцять один герой спочиває у ворожій землі після ратних подвигів і спить непробудним сном під зеленою травою.

У цей момент лунає короткий вибух сміху. Директор, неприємно вражений, замовкає. Сміється Віллі, який своїм масивним тілом схожий на шафу. Віллі червоний, як індик, – так він розлютився.

– Зелена травичка, зелена травичка, – регоче він. – Непробудним сном. Спочивають. У гнойових ямах, у вирвах лежать вони, пробиті кулями, пошматовані снарядами, затягнуті болотом. Зелена травичка! Зараз начебто в нас не урок співу. – Він розмахує руками, наче вітряк під час бурі: – Геройська смерть! Цікаво знати, як ви собі її уявляєте! Хочете знати, як помирав маленький Гойер? Він цілий день висів на колючому дроті й кричав, а кишки вивалювалися у нього з живота, як макарони. Потім осколком снаряда йому відірвало пальці, а ще через дві години

шматок ноги, а він усе ще жив і намагався уцілілою рукою всунути кишки всередину, аж увечері помер. Уночі, коли ми змогли нарешті підібратися до нього, він був продірявлений, як кухонна тертка. Розкажіть його матері, як він помирав, якщо у вас вистачить мужності!

Директор зблід. Він не знає, що йому робити: стояти на сторожі дисципліни чи впливати на нас по-доброму. Але він не встигає прийняти рішення.

– Пане директор, – каже Альберт Троске, – ми з'явилися сюди не для того, щоб почути, як добре ми зробили свою справу, хоча, на жаль, і не зуміли перемогти. Нам на це насрати!

Директор здригається, з ним здригається вся колегія педагогів, зал хитається, орган тремтить.

– Я змушений просити принаймні про те, щоб ви вибирали вислови, – намагається протестувати директор.

– Насрати, насрати і ще раз насрати, – вперто повторює Альберт. – Зрозумійте ж, роками тільки це слово й було в нас на язиці. Коли на фронті нам доводилося зовсім нестерпно, то ми забували всі ті нісенітниці, якими ви набивали нам голови, зціплювали зуби, говорили: "Насрати", – і все знову ставало на свої місця. А ви тут ніби з неба впали! Робите вигляд, що не маєте ні найменшого уявлення про те, що сталося! Сюди прийшли не слухняні вихованці, не зразкові хлопчики, сюди прийшли солдати!

– Але, панове, – мало не благально вигукує директор, – це непорозуміння, прикре непорозуміння.

Йому не дають договорити. Його перебиває Гельмут Райнерс-манн; у бою на Ізері він виніс із-під важкого ураганного вогню свого пораненого брата, і поки дотягнув його до перев'язувального пункту, той помер.

– Вони померли, – дико кричить він, – вони померли не для того, щоб ви тут виголошували промови! Померли наші товариші, і все тут! Ми не бажаємо, щоб про це багато мололи язиками!

У залі шум і замішання. Директор нажаханий і цілковито розгублений. Учителі скидаються на купку сполоханих курей. Тільки двоє з них зберігають спокій. Вони були на фронті.

Директор, видно, таки вирішив спробувати втихомирити нас. Але нас занадто багато, і Віллі надто вже оглушливо репетує перед його носом. Та й хто знає, чого можна чекати від цих дикунів, можливо, зараз вони витягнуть із кишень гранати. Старий директор махає руками, як архангел крилами. Але ніхто не звертає на нього уваги.

Раптом шум якось відразу спадає. Людвіґ Бреєр виходить уперед. Усі затихають.

– Пане директор, – починає своїм звичним чітким голосом Людвіґ, – ви бачили війну на свій лад: із прапорами, ентузіазмом і оркестрами. Але ви бачили її не далі вокзалу, з якого ми від'їжджали. Ми зовсім не хочемо вас засуджувати за це. І ми раніше думали так само, як ви. Але ми дізналися і про зворотний бік медалі. Перед нею пафос чотирнадцятого року розсипався на порох. І все ж ми протрималися, бо нас тримало разом щось глибше, те, що народилося вже там, на фронті: відповідальність, про яку ви нічого не знаєте і для якої не потрібно слів.

Приблизно хвилину Аюдвіґ нерухомо дивиться в одну точку. Потім проводить рукою по лобі й продовжує:

– Ми не збираємося мститися вам; це було б безглуздо, адже ніхто не передбачав того, що потім відбулося. Але ми вимагаємо, щоб ви не наказували нам, як ми повинні думати про все це. Ми йшли воювати зі словом "батьківщина" на вустах і повернулися, зберігши в серці те, що ми тепер розуміємо під словом "батьківщина". Тому ми просимо вас

мовчати. Киньте ваші гучні фрази. Вони для нас більше не годяться. Не годяться вони й для наших полеглих товаришів. Ми бачили, як вони вмирали. Спогади про це ще настільки свіжі, що нам нестерпно слухати, коли про них говорять так, як робите це ви. Вони померли за щось більше, ніж за подібні промови.

У залі запала глибока тиша. Директор нервово стискає руки.

– Але послухайте, Бреєре, – тихо каже він, – але ж я… Та я ж зовсім не те мав на увазі.

Людвіґ мовчить.

Почекавши трохи, директор продовжує:

– Тоді скажіть самі, чого ви хочете.

Ми дивимося один на одного. Чого ми хочемо? Якби це можна було сказати в двох словах! Сильні, але неясні почуття клекочуть у нас усередині. Тільки як передати їх словами?

Ці слова ще не народилися в нас. Можливо, вони народяться згодом.

Зал мовчить. Але ось уперед протискається Вестергольт і виростає перед директором.

– Давайте говорити про справи, – пропонує він, – це тепер для нас найважливіше. Цікаво знати, як ви собі уявляєте нашу подальшу долю? Нас тут сімдесят солдатів, які змушені знову сісти на шкільну лаву. Наперед заявляю вам: ми майже всі ваші науки забули, але надовго тут засиджуватися у нас немає ні найменшого бажання.

Директор заспокоюється. Він каже, що наразі про це немає ніяких вказівок згори. Тому, мабуть, кожному доведеться тимчасово повернутися у той клас, у якому він учився, ідучи на фронт. Пізніше буде видно, що вдасться зробити.

Голоси гудуть, подекуди лунає сміх.

– Невже ви серйозно думаєте, – роздратовано каже Віллі, – що ми сядемо за парти поруч із дітьми, які не воювали, і будемо чемненько піднімати руки та просити у пана вчителя дозволу відповісти на запитання. Ми залишимося групою і не розділимося.

Тільки тепер ми бачимо по-справжньому, наскільки все це смішно. Роками нас змушували стріляти, колоти і вбивати, а тут раптом виникає важливе питання: з якого класу ми пішли на війну – з шостого чи з сьомого. Одні з нас уміли розв'язувати рівняння з двома невідомими, інші – лише з одним. А тепер це має вирішити нашу долю.

Директор обіцяє поклопотатися, щоб домогтися для фронтовиків спеціальних курсів.

– Чекати нам ніколи, – коротко оголошує Альберт Трос-ке. – Ми самі візьмемося за цю справу.

Директор ні словом не заперечує; він мовчки йде до дверей.

Учителі йдуть за ним. Ми теж розходимося. Але перш ніж покинути зал, Віллі, якому не до вподоби, що вся ця історія пройшла дуже спокійно, бере з кафедри обидва вазонки з квітами і жбурляє їх об підлогу.

– Ці бур'яни завжди мене дратували, – похмуро заявляє він.

Лавровий вінок він надягає на голову Вестергольта:

– На, звари собі суп!

Димлять сигари й люльки. Ми, семінаристи, зібралися разом із гімназистами-фронтовиками на нараду. Нас понад сто солдатів, вісімнадцять лейтенантів, тридцять фельдфебелів і унтер-офіцерів.

Альвін Вестергольт приніс із собою старий шкільний статут і читає його вголос. Читання посувається повільно: кожен розділ супроводжується реготом. Ми ніяк не можемо собі уявити, що ось цьому ми колись підкорялися. Вестергольт найбільше сміється з правила, за яким після сьомої вечора ми без дозволу вчителя не можемо виходити на вулицю. Але Віллі шикає на нього:

– Ти, Альвіне, краще поводься тихіше. – Ти скомпрометував свого класного керівника більше за всіх. Сам подумай: спершу ти був занесений до списків убитих, потім зазнав честі отримати зворушливу промову розчуленого директора, у якій він вшановує тебе як героя і зразкового учня, і після цього в тебе ще вистачає нахабства повернутися цілим і неушкодженим! Старий тепер здорово вляпався з тобою. Йому доведеться взяти назад усі похвали, які він призначив тобі як небіжчикові. Адже з алгеброю і з творами у тебе, мабуть, так само погано, як і раніше.

Ми вибираємо учнівські ради. Наші педагоги, можливо, здатні втовкмачити нам у голови трохи знань, необхідних для складання іспитів, але керувати собою ми їм не дозволимо. Від нас, семінаристів, ми вибираємо до ради Людвіґа Бреєра, Гельмута Райнерсманна й Альберта Троске; від гімназистів – Ґеорґа Рає і Карла Брьоґера. Далі нам треба вибрати трьох делегатів для поїздки – завтра ж – у навчальний округ і міністерство освіти. їхнє завдання – домогтися впровадження наших вимог щодо терміну навчання та іспитів. Поїдуть Віллі, Вестергольт і Альберт. Людвіґ їхати не може – він ще не цілком одужав.

Усі троє отримують військові посвідчення та безкоштовні проїздні квитки. їх у нас у запасі цілі пачки. Не бракує нам і офіцерів та солдатських депутатів, щоб підписати ці папірці.

Гельмут Райнерсманн придумує, як досягти візуальної переконливості. Він умовляє Віллі повісити в шафу знайдену ним на складі нову шинель і надіти для подорожі стару – залатану й продірявлену кулями. Віллі вражений:

– Навіщо?

– На канцелярських щурів така штука подіє краще, ніж тисяча аргументів, – пояснює Гельмут.

Віллі незадоволений: він дуже пишається своєю новою шинеллю й розраховував похизуватися нею в столичних кафе.

– Якщо я в розмові з чиновником міністерства добряче стукну кулаком по столі, це подіє не гірше, запевняю тебе, – намагається відстояти свої інтереси Віллі.

Але Гельмута нелегко переконати.

– Не можна, Віллі, одним махом трощити все, – каже він. – Нам ці люди тепер потрібні, що ж удієш? Якщо ти в латаній шинелі вдариш кулаком по столі, ти досягнеш більшого, ніж якщо ти це зробиш у новій, такі вже ці панове, повір мені.

Віллі погоджується. Гельмут повертається до Альвіна Вестер-гольта й оглядає його. Фігура Альвіна здається йому недостатньо значущою. Тому він чіпляє йому на груди орден Людвіґа Бреєра.

– Так ти справиш сильніше враження на будь-якого таємного радника, – каже Гельмут.

Альберт цього не потребує. У нього на грудях і без того достатньо брязкалець. Тепер усі троє споряджені як слід. Гельмут оглядає плоди своїх старань.

– Блискуче! – каже він. – А тепер – у дорогу! І покажіть цим відгодованим свиням, що означає справжній рубака.

– Можеш на нас покластися, – відповідає Віллі. Він заспокоївся і почувається в своїй тарілці.

Димлять сигари й люльки. Мрії, ідеї та бажання вирують ключем. Хто знає, у що все це виллється. Сотня молодих солдатів, вісімнадцять лейтенантів, тридцять фельдфебелів і унтер-офіцерів зібралися тут і хочуть знову вступити в життя. Кожен із них зуміє з найменшими втратами провести крізь артилерійський вогонь по важкій місцевості роту солдатів, кожен із них, ні хвилини не вагаючись, зробив би все, що слід, якби вночі в його окопі пролунав крик: "Ідуть!" Кожен із них – справжній солдат, не більше й не менше.

Але для мирного життя? Чи здатні ми на це? Чи зможемо ми стати ще кимось, крім солдатів?

ЧАСТИНА III

I

Я іду з вокзалу, приїхав відвідати Адольфа Бетке. Будинок його впізнаю відразу: на фронті Адольф досить часто й детально описував його.

Сад із фруктовими деревами. Яблука зібрано ще не всі. Багато їх лежить у траві під деревами. На майданчику перед будинком величезний каштан. Земля під ним густо всіяна іржаво-бурим листям; цілі купи листя лежать і на кам'яному столі та на лаві. Серед них

мерехтять колючі, як їжаки, рожево-білі серединки розколотих каштанів та брунатно відблискують шкірки позбавлених лушпиння плодів. Я піднімаю кілька каштанів і розглядаю лаковану, з прожилками, як червоне дерево, шкаралупу зі світлим плямками біля основи. Важко повірити, що все це існує. Я озираюся навколо – скільки всього неймовірного оточує мене: ці яскраві кольори на деревах, оповитий блакитним серпанком ліс, справжній ліс, а не знівечені снарядами обгорілі пні, вітер без порохового диму та без смороду газів над полями, зорана земля, яка жирно виблискує і терпко пахне, і коні, запряжені в плуги, а за ними орачі – без гвинтівок, орачі, які повернулися на батьківщину, орачі в солдатських шинелях.

Сонце за гаєм, сховавшись у хмару, випускає звідти пучки променистого срібла, високо в небі майорять яскраві паперові змії, запущені дітлахами, легені вдихають прохолоду, вбирають і випускають холодне повітря, немає більше ні снарядів, ні мін, немає ранця, який тисне на груди, немає ременя, який туго підперізує живіт, немає більше ниючого болю в потилиці від постійного настороженого очікування і вічного повзання, більше не висить над тобою необхідність бути готовим щомиті припасти до землі й лежати нерухомо, аж поки тебе не наздожене нелюдський жах чи й сама смерть, – я йду вільно, випроставшись на весь зріст, розправивши плечі, і з усією гостротою відчуваю: я тут, я йду відвідати свого товариша Адольфа.

Вхідні двері прочинені. Праворуч – кухня. Стукаю. Ніхто не відгукується. Голосно кажу: "Доброго дня". Жодної відповіді. Проходжу далі й відчиняю ще одні двері. Біля столу самотньо сидить чоловік. Він підіймає очі. Пошарпана солдатська куртка, здичавілий погляд – Бетке.

– Адольфе! – радісно кричу я. – Ти нічого не чув, чи що? Задрімав?

Не змінюючи пози, він простягає руку.

– Я давно хотів тебе провідати, Адольфе.

– Добре зробив, Ернсте, що приїхав, – сумно відгукується він.

– Щось трапилося? – з тривогою запитую я.

– Та нічого страшного, Ернсте, дрібниці.

Я підсідаю до нього:

– Послухай, що з тобою?

Він відмахується:

– Нічого, Ернсте, облиш. Але це чудово, що ти надумав провідати мене. – Він встає. – А то просто здуріти можна, все сам та сам.

Я озираюся. Дружини його ніде не видно.

Помовчавши, Адольф повторює:

– Добре, що ти приїхав.

Він порпається в шафі та дістає горілку й сигарети. Ми п'ємо з товстих чарок із рожевим візерунком на денці. У вікно видно сад і алею фруктових дерев. Вітряно. Порипує хвіртка. У кутку цокає зроблений із темного дерева стоячий годинник із гирями.

– За твоє здоров'я, Адольфе!

– Будь здоровий, Ернсте!

Кішка крадеться по кімнаті. Вона стрибає на швейну машину й муркоче. Ми мовчимо. Аж ось Адольф починає говорити:

– Вони постійно приходять – мої батьки й тесть із тещею, і говорять, говорять, але я не розумію їх, а вони не розуміють мене. Немов нас підмінили всіх. – Він підпирає голову рукою. – Коли ми з тобою розмовляємо, Ернсте, ти мене розумієш, я – тебе, а між ними та мною ніби стіна якась.

І тут я дізнаюся про все, що сталося.

Ветке підходить до свого будинку. На спині ранець, в руках – мішок із цінними продуктами – кава, шоколад, є навіть шматок шовку на сукню.

Він хоче увійти якомога тихіше, щоб влаштувати дружині сюрприз, але собака гавкає, як скажений, і мало не перекидає будку; тут уже він не може стримати себе, він мчить уздовж алеї між яблунями. Його алея, його дерева, його будинок, його дружина. Серце б'ється, як ковальський молот, підступило до самого горла, двері навстіж, глибокий вдих. Нарешті!

Маріє!

Він бачить її, він одним поглядом охопив її всю, радість переповнює його, напівтемрява, рідний дах, цокання годинника, стіл, старе глибоке крісло, дружина. Він хоче кинутися до неї. Але вона відступає на крок, вдивляючись у нього, як у привида.

Він нічого не може зрозуміти.

– Ти що, злякалася? – питає він зі сміхом.

– Так, – несміливо відповідає вона.

– Та що ти, Маріє, – заспокоює він її, тремтячи від хвилювання. Тепер, коли він нарешті вдома, його всього трясе. Адже так давно він не був тут.

– Я не знала, що ти так скоро приїдеш, Адольфе, – каже дружина. Вона притулилася до шафи й дивиться на чоловіка широко розкритими очима. Якийсь холодок змійкою вповзає в нього та на мить стискає серце.

– Хіба ти не рада, Маріє? – безпорадно питає він.

– Ну що ти, Адольфе, звичайно, рада.

– Щось трапилося? – продовжує він розпитувати, все ще не випускаючи з рук речей.

Вона не відповідає й починає плакати. Потім опускає голову на стіл – уже краще хай він одразу про все дізнається, адже люди все одно розкажуть: вона тут зійшлася з одним, вона сама не знає, як це вийшло, вона зовсім не хотіла цього й весь час думала тільки про Адольфа, а тепер нехай він хоч вбиває її, їй байдуже.

Адольф стоїть і стоїть, аж раптом відчуває, що ранець у нього все ще на спині. Він відстібає його, витягує речі. Він весь тремтить і повторює про себе: "Не може цього бути, не може бути", – і продовжує розбирати речі, щоб зайняти себе чимось; шовк шелестить у нього в руках, він простягає їй: "Ось я… привіз тобі", і все повторює про себе: "Ні, ні, не може цього бути, не може бути!" Він безпорадно простягає їй червоний шовк, і до свідомості його ще нічого не дійшло.

А вона все плаче і чути нічого не хоче. Він замислено сідає на лаву й раптово відчуває гострий голод. На столі лежать яблука з його власного саду, чудовий ранет; він бере їх і їсть, аби щось робити. І раптом руки у нього опускаються: він зрозумів. Несамовита лють скипає в ньому, йому

хочеться що-небудь рознести вщент, він вибігає з дому на пошуки кривдника.

o

Адольф не знаходить його. Іде в шинок. Його зустрічають привітно. Але всі ніби на голках, в очі не дивляться, в розмовах обережні, – отже, все знають. Він робить вигляд, ніби нічого не трапилося, але кому це під силу? Він п'є щось і вже збирається йти, як раптом його запитують: "А додому ти заходив?" Він виходить із шинку, і його супроводжує мовчання. Він нишпорить по всьому селу. Стає пізно. Ось він знову біля своєї хвіртки. Що йому робити? Він заходить. Горить лампа, на столі кава, на плиті сковорідка зі смаженою картоплею. Серце у нього стискається: як добре було б, якби все було як слід. Навіть біла скатертина на столі. А тепер від цього тільки ще важче.

Дружина сидить біля столу й більше не плаче. Коли він сідає, вона наливає йому каву і приносить картоплю та ковбасу. Але для себе тарілки не ставить.

Він дивиться на неї. Вона схудла та зблідла. І знову гостра гіркота безнадійності перевертає всю його душу. Він ні про що не хоче більше знати, він хоче піти, замкнутися, лягти на ліжко й перетворитися на камінь. Кава парує, він відсуває її, відсуває і сковорідку з картоплею. Дружина лякається. Вона знає, що зараз буде.

Адольф продовжує сидіти, встати він не в змозі, хитнувши головою, він тільки вимовляє:

– Іди геть, Маріє.

Не кажучи ні слова, вона накидає на себе хустку, ще раз підсуває до нього сковорідку й боязко просить: "Ти хоч поїж, Адольфе", – і йде геть.

Вона йде, як завжди, тихою ходою, безшумно. Стукнула хвіртка, гавкнув собака, за вікнами виє вітер. Ветке залишається сам.

А потім настає ніч.

Кілька днів такої самотності у власному будинку для людини, яка щойно повернулася з окопів, – це важке випробування.

Адольф намагається знайти свого кривдника, він хоче побити його, побити до напівсмерті. Але той, відчувши небезпеку, своєчасно зник. Адольф підстерігає його, шукає всюди, але не може напасти на слід, і це добиває його остаточно.

Приходять тесть і теща й намагаються поговорити з ним: дружина його, мовляв, давно схаменулися, чотири роки самотності – це не дрібниця, винен у всьому цей негідник, під час війни ще й не такі речі бували.

– Що робити, Ернсте? – Ветке дивиться на мене.

– Будь воно тричі прокляте! Чорт! – кажу я.

– І для цього, Ернсте, ми повертались додому.

Я наливаю, ми п'ємо. В Адольфа закінчилися сигари, і оскільки він не хоче йти по них у шинок, вирушаю туди я. Адольф багато курить, і з сигарами йому буде легше. Тому я відразу беру цілий ящик "Лісової тиші"; це товсті коричневі обрубки, які цілком відповідають своїй назві: вони зроблені з чистого, без усяких домішок, букового листя. Але це краще, ніж нічого.

Коли я повертаюся, в будинку Адольфа є ще хтось. Я відразу здогадуюсь, що це його дружина. Вона тримається прямо, але плечі в неї похилі. Є щось зворушливе в жіночій потилиці, щось дитяче, і,

мабуть, ніколи не можна на жінку всерйоз розізлитися. Товстухи з жирними потилицями, звичайно, не враховуються.

Я знімаю кашкет і вітаюся. Жінка не відповідає. Я ставлю перед Адольфом сигари, але він не доторкається до них. Годинник цокає. За вікном кружляє листя каштана; іноді поодинокі листки шурхотять об вікно, а вітер приплюскує їх, і тоді здається, що ці п'ять зелених зубців на одному стеблі погрожують тобі крізь шибку, наче розчепірені пальці, руки, які тягнуться до тебе з вулиці – темні, мертвотні руки осені.

Нарешті Адольф робить якийсь рух і говорить незнайомим мені голосом:

– Ну, йди вже, Маріє.

Вона слухняно, як школярка, встає і, дивлячись прямо перед собою, йде. М'яка лінія потилиці, вузькі плечі – і як тільки все це могло трапитися?

– Ось так вона приходить щодня і сидить тут, мовчить, чекає чогось і все дивиться на мене, – з глибокою гіркотою говорить Адольф.

Мені шкода його, але тепер уже не тільки його, а й жінку.

– Поїхали до міста, Адольфе, який сенс тобі стирчати тут? – пропоную я.

Він відмовляється. Надворі загавкав собака. Стукнула хвіртка. Це Марія пішла до своїх батьків.

– Вона хоче повернутися до тебе, Адольфе?

Він киває. Я більше ні про що не розпитую. З бідою своєю він повинен упоратися сам.

– Їдьмо, Адольфе, – намагаюся я вмовити його.

– Іншим разом, Ернсте.

– Ти хоч закури! – я присуваю до нього ящик і чекаю, поки він бере сигару. Потім простягаю йому на прощання руку:

– Я скоро знову приїду до тебе, Адольфе.

Він проводжає мене до хвіртки. Відійшовши трохи, я озираюся. Він усе ще стоїть біля паркану, а за ним згустилися вечірні сутінки, як тоді, коли Адольф зійшов із поїзда й пішов від нас. Краще б він залишився з нами! А тепер він один і нещасний, і ми не можемо допомогти йому, як би ми цього не хотіли. Ех, на фронті було значно простіше: живий – значить, усе добре.

II

Я лежу на дивані, витягнувши ноги, поклавши голову на валик і заплющивши очі. У напівдрімоті думки мої дивно плутаються. Свідомість розпливається, це ще не сон, але вже й не зовсім дійсність, і втома пробігає в голові, як тінь. За нею ледь чутно колишеться віддалений гуркіт канонади, тихий посвист снарядів, а ось і металеве гудіння гонга, який сповіщає про газову атаку. Але перш ніж я встигаю намацати протигаз, темрява безшумно відсувається. Тепле, світле почуття охоплює мене, і земля, до якої я припав, знову перетворюється на плюшеву оббивку дивана. Я притулився до неї щокою і відчуваю: я – вдома. Гудіння гонга, яке сповіщає про наближення газової атаки, розчиняється у приглушеному побрязкуванні посуду, який мати обережно ставить на стіл.

Але ось пітьма підкрадається знову, а разом із нею – гуркотіння артилерійської стрілянини. А звідкись здалеку, наче нас розділяють ліси й гори, до мене долітають слова, які скрапують і мало-помалу набувають сенсу та проникають у свідомість.

– Ковбасу прислав дядько Карл, – чую я голос матері серед далекого гуркоту гармат.

Слова ці наздоганяють мене на самому краю вирви, куди я мало не зіслизнув. А разом із ними повз мене пропливає сите, самовдоволене обличчя.

– А, дядько, – кажу я, і голос мій звучить глухо, немов рот закладений ватою, а втома все ще кружляє довкола мене. – Цей гівнюк проклятий.

І я падаю, падаю, і знову стрибають на мене тіні, і нескінченні, дедалі темніші й темніші хвилі тіней заливають мене.

Але я не засинаю. Мені бракує чогось, що досі було поряд – рівномірного тихого металевого дзеленчання. Повільно повертається до мене свідомість, і я розплющую очі. Поруч стоїть і дивиться на мене мати зі зблідлим від жаху обличчям.

– Що з тобою? – злякано запитую я і підхоплююся. – Ти захворіла?

Вона відмахується:

– Ні. Ні. Але як ти можеш говорити такі речі?

Я намагаюся пригадати, що я сказав. А, справді, щось про дядька Карла.

– Та ну, мамо, не будь такою вразливою, – сміюся я. – Адже дядько Карл справді спекулянт. Ти сама це добре знаєш.

– Справа не в цьому, Ернсте, – тихо відповідає вона. – Мене жахає, які слова ти говориш.

Я відразу згадую, що саме сказав у напівсні. Мені соромно, що це сталося в присутності матері.

– Це, мамо, у мене просто вирвалося, – кажу я на своє виправдання. – Мені треба ще, розумієш, звикнути до того, що я не на фронті. Там висловлювалися брутально, мамо, брутально, але щиро.

Я пригладжую волосся, застібаю куртку й тягнуся по сигарету. А мати все поглядає на мене, і руки в неї тремтять.

Я зупиняюся, вражений.

– Послухай, мамо, – кажу я, обіймаючи її за плечі, – це не так вже й страшно. Усі солдати такі.

– Так, так. Я знаю. Але те, що й ти. Ти теж.

Я сміюся. Звичайно, і я теж, хочеться мені крикнути, але раптом, приголомшений однією думкою, я замовкаю, відходжу від матері й сідаю на диван: мені треба де в чому розібратися.

Переді мною стоїть стара жінка з переляканим і заклопотаним обличчям. Вона склала на грудях втомлені, натруджені, зморшкуваті руки. Крізь тонку шкіру проступають вузлуваті блакитні жилки. Руки ці працювали для мене, від того вони такі. Раніше я не бачив їх, я взагалі багато чого не вмів бачити, я був занадто юний. Але тепер я починаю розуміти, чому для цієї худенької, виснаженої жінки я не такий, як усі солдати світу: я – її дитя.

Для неї я завжди залишався її дитиною, навіть тоді, коли був солдатом. Війна здавалася їй зграєю розлючених хижаків, які загрожують життю її сина. Але їй ніколи не спадало на думку, що її син, за життя якого вона так турбувалася, був таким же розлюченим хижаком для синів інших матерів.

Я переводжу погляд з її рук на свої. Ось цими руками я в травні 1917 заколов одного француза. Кров його, нудотно гаряча, стікала в мене по пальцях, а я все колов і колов, збожеволівши від страху й люті. Потім я блював і цілу ніч проплакав. Тільки до ранку Адольфу Бетке вдалося мене заспокоїти. Того дня мені якраз виповнилося вісімнадцять років, і це була перша атака, в якій я брав участь.

Повільно повертаю руки долонями вгору. На початку липня, коли наші війська намагалися здійснити великий прорив, я застрелив цими руками трьох чоловік. Цілий день провисіли вони на колючому дроті. Коли розривався снаряд, їхні мертві руки ворушилися від вибухової хвилі, і здавалося, що вони погрожують комусь, а іноді – що благають про допомогу. Іншого разу гранатою, яку я метнув на відстань двадцяти метрів, відірвало ноги англійському капітанові. Крик його був жахливий; високо піднявши голову, широко розкривши рот і здибивши торс, як тюлень, він руками вперся в землю. Але це тривало недовго, він швидко стік кров'ю.

А тепер я сиджу біля матері, і вона мало не плаче, не розуміючи, як це я настільки огрубів, що вживаю непристойні слова.

– Ернсте, – тихо каже вона, – я вже давно хотіла тобі сказати: ти сильно змінився, став якимось неспокійним.

Так, з гіркотою думаю я, я сильно змінився. Та що ти знаєш про мене, мамо? Залишилися тільки спогади, спогади про тихого, мрійливого хлопчика. Ти ніколи, ніколи не дізнаєшся від мене нічого про ці кілька останніх років. Я не хочу, щоб ти хоча б навіть приблизно

уявляла собі, як виглядала дійсність і на що вона мене перетворила. Сота частина правди розбила б тобі серце, якщо одне грубе слово так тебе непокоїть і бентежить, так спотворює твою думку про мене.

– Дай мені час, мамо, і все налагодиться, – кажу я досить-таки безпорадно, намагаючись насамперед переконати в цьому самого себе.

Мати сідає до мене на диван і гладить мої руки. Я забираю їх. Вона засмучено дивиться на мене.

– Ти, Ернсте, іноді буваєш якимось зовсім чужим; у такі хвилини я навіть обличчя твоє не впізнаю.

– Мені ще потрібно трохи звикнути, – намагаюся я втішити її. – Мені все здається, ніби я тільки у відпустку приїхав.

Сутінки вповзають у кімнату. З коридору виходить собака й лягає біля моїх ніг. Очі його блищать, коли він дивиться на мене. Він теж неспокійний, йому теж іще треба звикнути.

Мати відкидається на спинку дивана:

– Яке щастя, Ернсте, що ти повернувся.

– Так, це головні, – кажу я і встаю з місця.

Вона сидить у своєму кутку, маленька, оповита сутінками. З якоюсь особливою ніжністю я відчуваю, що ролі наші змінилися: тепер вона – дитина.

Я люблю її, я ніколи не любив її сильніше, ніж зараз, коли знаю, що вже не зможу прийти до неї, все розповісти і, можливо, завдяки цьому

віднайти спокій. Я втратив її. Хіба це не так? І раптом усвідомлюю, наскільки я, по суті, самотній і наскільки я насправді чужий тут.

Вона заплющила очі.

– Я зараз одягнуся і піду трохи прогулятися, – кажу я пошепки, намагаючись не порушувати її спокою.

Вона киває.

– Іди, мій хлопчику, – тихо каже вона. – І через мить додає ще тихіше: – Мій любий хлопчику.

Від цих її слів боляче стискається серце. Я обережно зачиняю за собою двері.

III

Луки напоєні вологою, з доріг із галасливим бульканням стікають струмки. У кишені шинелі в мене невелика скляна баночка. Я йду вздовж берега каналу. Хлопчиком я вудив тут рибу, ловив метеликів, лежав під деревами і мріяв.

Навесні канал зацвітав жаб'ячою ікрою і водоростями. Світлі зелені стебельця елодеї тихо погойдувалися над прозорими брижами води, між очеретами зигзагами петляли довгоногі во-домірки, і зграї рибок-колючок відкидали на сонці свої спритні вузькі тіні на поцяткований золотими плямами пісок.

Холодно й сиро. Довгими рядами тягнуться уздовж берега каналу тополі. Гілки їхні оголені, але ніби оповиті легким блакитним серпанком. Настане день, і вони знову зазеленіють і зашелестять, і сонце знову тепло та благодатно осяє цей куточок, з яким у мене пов'язано стільки юнацьких спогадів.

Іду вздовж виступу берега. Кілька рибок злякано шастають біля самих моїх ніг. Тут уже я не в змозі себе стримати. Біжу туди, де канал звужується настільки, що можна стати над ним, розставивши ноги, і, нахилившись над водою, вичікую, поки мені не вдається зловити двох рибок-колючок. Опускаю їх у банку й уважно розглядаю.

Вони метушаться туди-сюди, граційні та досконалі. У них стрункі коричневі тільця з трьома голками на спинці та рухливими грудними плавцями. Вода прозора, як кришталь, і в ній поблискують сонячні зайчики від банки. І ця вода в скляній посудині, відблиски й переливи такі прекрасні, що мені перехоплює подих.

Обережно тримаючи банку в руках, бреду далі. Я несу її дбайливо й час від часу заглядаю в неї. Серце в мене б'ється, ніби всередині лежить моя юність, яку я зловив і несу додому. У заплаві опускаюся навпочіпки. Колишуться густі зарості латаття; синьо-мармурові тритони, схожі на маленькі фугаси, погойдуються з боку в бік і висуваються з води, щоб набрати повітря; повільно повзуть по мулу личинки мошви, ліниво пливе жучок-плавунець, а з-під гнилого корча дивляться на мене здивовані очі нерухомої жаби. Я бачу весь цей світ, але в ньому міститься не лише видиме – тут спогади про минуле, ностальгія і щастя юності.

Дбайливо піднімаю банку та йду далі, у пошуках, у сподіваннях. Дме вітер, на горизонті синіють гори.

І раптом мене пронизує дикий страх. Униз, униз під прикриття. Адже я абсолютно незахищений, місцевість з усіх боків проглядається! Я здригаюся від жаху, як божевільний кидаюся вперед, розкинувши руки, поспішаю сховатися за дерево, тремчу, задихаюся. Через секунду зітхаю із полегшенням.

Нарешті попустило. Обережно озираюся. На щастя, мене ніхто не бачив. Тільки через кілька хвилин остаточно повертаюся до тями. Нахилившись, піднімаю банку, яка випала у мене з рук. Вода вилилася,

але рибки ще борсаються. Іду до берега каналу й наповнюю банку водою.

Заглиблений у свої думки, повільно бреду далі. Ось уже й ліс близько. Кішка скрадається через дорогу. Полем, аж до лісової галявини, тягнеться залізничний насип. Тут можна було б побудувати хороші бліндажі, глибокі, з бетонним перекриттям, думаю я, а потім провести лінію окопів ліворуч із вартовими постами. А по той бік поставити кілька кулеметів. Ні, всього лише два туди, решта треба розмістити біля узлісся; тоді майже вся місцевість буде захищена перехресним вогнем. Тополі треба, ясна річ, зрубати, щоб вони не служили орієнтирами для ворожої артилерії. А за пагорбом встановити кілька мінометів. І нехай тоді спробують поткнутися.

Свистить паротяг. Я піднімаю очі. Чим це я займаюся? Я прийшов сюди, щоб побачити улюблені куточки моєї юності. А що я роблю замість цього? Проводжу тут лінію окопів. Звичка, думаю я. Ми більше не бачимо природи, для нас існує тільки місцевість, місцевість, придатна для атаки чи оборони, старий млин на пагорбі – це більше не млин, а опорний пункт, ліс – не ліс, а прикриття від артилерії. Усе довкола – це лише марево.

Я струшую його з себе та намагаюся повернути свої думки до минулого. Але мені це не вдається. Немає колишньої радості, і навіть зникло бажання бродити знайомими місцями. Повертаю назад.

Здалеку помічаю самотню постать, яка йде мені назустріч. Це Ґеорґ Рає.

– Ти що тут робиш? – питає він здивовано.

– А ти?

– Нічого, – каже він.

– І я нічого.

– А що це за банка? – насмішкувато питає він. Я червонію.

– Чого ти соромишся, – говорить Рає. – Захотілося, мабуть, рибок наловити, як колись, так?

Я киваю.

– Ну і як? – питає він. Я тільки хитаю головою у відповідь.

– Це правда. У солдатській шинелі такого вже не зробиш, – замислено говорить він.

Ми сідаємо на штабель дров і закурюємо. Рає знімає кашкет:

– А пам'ятаєш, як ми тут марками мінялися?

– Пам'ятаю. Від свіжозрубаного лісу міцно пахло на сонці смолою і дьогтем, виблискувало листя на тополях, і від води піднімався прохолодний вітерець. Я все пам'ятаю, все-все. Як ми шукали зелених жаб, як читали книжки, як говорили про майбутнє, про життя, яке чекає на нас у блакитній далечині й манить, ніби неголосна музика.

– А насправді все було трохи не так, Ернсте, правда? – Рає посміхається, і посмішка в нього така ж, як у всіх у нас – трохи втомлена, гірка. – На фронті ми й рибу ловили по-іншому. Кидали у воду гранату, і риба відразу ж спливала на поверхню білим черевом догори. Так було швидше.

– Як сталося, Ґеорґу, – питаю я, – що ми тиняємося без діла й не знаємо, за що б нам взятися?

– Наче чогось не вистачає, Ернсте, правда?

Я киваю. Ґеорґ торкається до моїх грудей:

– Ось що я тобі скажу. Я теж багато про це думав. Ось це все, – він показує на луки перед нами, – було життям. Воно цвіло й росло, і ми росли разом із ним. А те, що за нами, – він показує головою назад, – було смертю, там усе вмирало й зачепило нас також. – Він знову гірко посміхається. – Ми потребуємо невеликого ремонту, друже.

– Якби зараз було літо, ми, можливо, менше б мучилися, – кажу я. – Улітку все якось легше.

– Не в цьому справа. – ҐеорГ випускає цигарковий дим із рота. – Мені здається, тут справа не в цьому.

– А в чому? – питаю я.

Він знизує плечима й встає:

– Ходімо додому, Ернсте. А знаєш, сказати тобі, що я надумав? – Він нахиляється до мене: – Я, мабуть, повернуся до армії.

– Ти здурів, – кажу я вражено.

– Анітрохи, – заперечує він, і обличчя його на мить стає дуже серйозним, – я просто послідовний.

Я зупиняюся:

– Але послухай, Ґеорґу.

Він іде далі.

– Я ж повернувся додому на кілька тижнів раніше за тебе, Ернсте, – говорить він і переводить розмову на іншу тему.

Коли ми доходимо до перших будинків, я випускаю колючок у канал. Змахнувши хвостами, рибки миттю пливуть геть. Банку я залишаю на березі.

Я прощаюся з Ґеорґом. Він повільно йде геть. Я зупиняюся перед нашим будинком і дивлюся вслід Ґеорґу. Його слова мене дивно схвилювали. З усіх боків підкрадається щось невловиме, воно відступає, коли я хочу схопити його, воно розпливається, коли я наступаю на нього, а потім знову повзе за мною, крутиться навколо мене, підстерігає.

Свинцеве небо нависло над низьким чагарником у сквері біля площі Луїзенпляц, безлисті дерева, десь стукає під поривами вітру незачинене вікно, і в бузинових хащах палісадників ховаються сирі безнадійні сутінки.

Погляд мій переходить із предмета на предмет, і раптом мені починає здаватися, що я все це вперше бачу, що все тут страшенно чуже мені, що я майже нічого не впізнаю. Невже цей мокрий і брудний шматок газону й справді обрамляв роки мого дитинства, такі яскраві та окрилені в моїх спогадах? Невже ця порожня і сіра площа, ця фабрична будівля навпроти і є тим тихим куточком всесвіту, який ми називали батьківщиною і який серед жахіть фронтового життя означав для нас надію та порятунок від загибелі? Невже ця сумна вулиця з низкою безглуздих будинків і є та сама, образ якої в скупі проміжки часу між смертю і смертю поставав над окопами, як світла й тужлива мрія? Хіба в думках моїх ця вулиця не була набагато світлішою і яскравішою, набагато жвавішою і ширшою? Невже все це не так? Невже кров моя брехала, невже спогади обманювали мене?

Мене лихоманить. Усе довколишнє здається мені не таким, як раніше, хоча ніщо й не змінилося. Баштовий годинник на фабриці Нойбауера показує час, як і показував ще тоді, коли ми, не відриваючи очей, дивилися на циферблат, намагаючись вловити рух стрілок, а у вікні тютюнової крамнички, де Рає купував для нас перші сигарети, як і раніше сидить араб із гіпсовою трубкою; а навпроти, у бакалійній крамниці, на рекламі мильного порошку, зображені ті самі фігури, яким в сонячні дні ми з Карлом Фоґтом випалювали очі скельцями від годинника. Я дивлюся на вітрину: випалені місця ще й тепер видно. Але між учора й сьогодні лежить війна і Карл Фоґт давно вбитий на Кеммельських висотах.

Я не можу зрозуміти, чому, стоячи тут, я не відчуваю того ж, що тоді, у вирвах і бараках. Куди поділася колишня повнота почуттів, тремтіння, світло, блиск, все те, що неможливо описати словами? Невже в спогадах було більше життя, ніж насправді? Хіба спогади не перетворювалися на дійсність, поки сама дійсність поволі відступала назад, дедалі більше видихалася, поки не перетворилася на голий кістяк, на якому колись майоріли яскраві прапори? Можливо, спогади відірвалися від дійсності й висять тепер над нею, як похмура хмара? Невже роки, проведені на фронті, спалили всі мости в минуле?

Питання, самі лише питання. А відповіді немає.

IV

Розпорядження про порядок проведення шкільних занять для учасників війни отримано. Наші представники зуміли домогтися виконання всіх вимог: скорочений термін навчання, спеціальний курс для солдатів і пільги під час складання випускного іспиту.

Нелегко було всього цього домогтися, хоч у нас і революція. Бо весь цей переворот – лише легкі брижі на поверхні води. Углиб він не проникає. Яка користь від того, що один-два керівних пости зайняті

новими людьми? Кожен солдат знає, що в командира роти можуть бути найкращі наміри, але якщо унтер-офіцери не підтримають його, він безсилий що-небудь зробити. Точнісінько так і найбільш передовий міністр зазнає поразки, якщо він оточений реакційним блоком таємних радників. А таємні радники в Німеччині залишилися на своїх місцях. Ці канцелярські наполеони незнищенні.

Перший урок. Ми знову на шкільній лаві. Майже всі у військових формах. Троє бороданів. Один одружений.

Я впізнаю на своїй парті акуратно вирізьблені складаним ножем і розфарбовані чорнилом літери – мої ініціали. Я добре пам'ятаю, що цей шедевр було створено на уроці історії. І все ж мені здається, що відтоді минуло сто років, так дивно знову сидіти тут. Війна відсувається в минуле, і коло замикається. Але нас у цьому колі вже немає.

Заходить учитель німецької мови Голлерман і починає із най-необхіднішого: повертає наші речі, що залишилися в школі. Мабуть, це давно лежало тягарем на його акуратній учительській душі. Він відмикає класну шафу й виймає звідти креслярські дошки, підставки для олівців, а також товсті сині стоси зошитів – домашні твори, диктанти, класні роботи. На кафедрі, ліворуч від нього, виростає висока стопка. Учитель називає імена, ми відгукуємося, і кожен отримує свій зошит. Віллі їх нам перекидає так, що промокальні папірці розлітаються врізнобіч.

– Бреєр!

– Тут!

– Брюкер!

– Тут!

– Детлефс!

Мовчання.

– Убитий! – кричить Віллі.

Детлефс, маленький, русявий, кривоногий, колись залишився на другий рік; єфрейтор, убитий у сімнадцятому році на Кеммель-ських висотах. Зошит переміщується на правий бік кафедри.

– Діркер!

– Тут.

– Діркcман!

– Убитий.

Діркcман, син селянина, великий любитель пограти в скат, поганий співак, убитий під Іпром. Зошит відкладається праворуч.

– Еґґерс!

– Ще не прибув, – повідомляє Віллі.

Людвіґ додає:

– Прострелено легеню. Перебуває у тиловому лазареті в Дортмунді. Через три місяці буде направлений в Ліппшпрінґе.

– Фрідріхс!

– Тут!

– Гізекке!

– Пропав безвісти!

– Неправда, – поправляє Вестергольт.

– Але ж він занесений у списки зниклих безвісти, – каже Райнерсманн.

– Так і є, – відповідає Вестергольт, – але він уже три тижні перебуває тут, у божевільні. Я сам його бачив.

– Герінг перший!

– Убитий.

Герінг перший. Відмінник, писав вірші, давав приватні уроки, на зароблені гроші купував книги. Загинув під Суассоном разом зі своїм братом.

– Герінг другий, – уже тільки бурмоче вчитель німецької мови й сам кладе зошит направо. – Писав справді хороші твори, – говорить він замислено, перегортаючи зошит Герінга першого.

Ще не один зошит переміщується праворуч, а після переклички на кафедрі залишається солідна гірка нерозданих робіт. Класний керівник Голлерман нерішуче дивиться на неї. Відчуття порядку в ньому, мабуть, нуртує: він не знає, що робити з цими зошитами. Нарешті знаходить вихід: зошити можна послати батькам загиблих.

Але Віллі з цим не згоден.

– Ви вважаєте, що їм принесе задоволення такий зошит із безліччю помилок і з позначками "незадовільно" й "дуже погано"? – запитує він. – Облиште це!

Голлерман дивиться на нього круглими від подиву очима:

– Але що ж мені робити з ними?

– Залишити в шафі, – говорить Альберт.

Голлерман обурений:

– Це абсолютно неприпустимо, Троске, – ці зошити не є власністю школи, їх не можна просто взяти й покласти в шафу.

– О Господи, як усе це складно! – стогне Віллі, хапаючи себе за чуприну. – Гаразд, віддайте зошити нам, ми самі їх розішлемо.

Голлерман не відразу наважується випустити з рук зошити.

– Але, – в голосі його чується тривога, – ідеться про чужу власність.

– Гаразд, – заспокоює його Віллі, – ми зробимо все, що скажете. Зошити будуть відправлені рекомендованими бандеролями, з достатньою кількістю марок. Тільки не хвилюйтеся. Порядок за будь-яку ціну!

Він підморгує нам і стукає себе по лобі.

Після уроку ми перегортаємо наші зошити. Тема останнього твору називалася: "Чому Німеччина повинна виграти війну?"

Це було на початку 1916 року. Вступ, шість пунктів з аргументами на користь тези, висновок. Пункт четвертий: "із релігійних мотивів" – я виклав погано. На полях червоним чорнилом написано: "незв'язно та непереконливо". Загалом же, вся робота на семи сторінках оцінена в два з мінусом. Зовсім непогано, якщо взяти до уваги факти сьогоднішнього дня.

Віллі читає вголос свою роботу з природознавства: "Лісова анемона та її кореневище". Він регоче і обводить нас очима:

– З цим ми, мабуть, покінчили, правда?

– Кінець! – вигукує Вестергольт.

Так, справді, кінець! Ми все забули, і це остаточний вирок. Але те, чого вчили нас Бетке і Козоле, ми ніколи не забудемо.

Після обіду Людвіґ і Альберт зайшли по мене, і ми всі разом вирушили до лікарні провідати нашого товариша Ґізекке. Дорогою зустрічаємо Ґеорґа Рає. Він приєднується до нас: він теж знав Ґізекке.

День видався сонячний. Із пагорба, на якому стоїть лікарняна будівля, відкривається краєвид на далекі поля. Там, під наглядом санітарів в уніформах, групами працюють хворі, одягнені в смугасті, біло-блакитні сорочки. З вікна правого флігеля чується спів: "На берегах веселих Заале". Співає, очевидно, хворий. Якось дивно звучить крізь залізні ґрати: "Хмари небом пливуть".

Ґізекке разом із ще кількома хворими мешкає у просторій палаті. Коли ми заходимо, один із хворих пронизливо кричить: "Прикриття! Прикриття!" – і лізе під стіл. Решта не звертає на нього жодної уваги. Побачивши нас, Ґізекке негайно піднімається нам назустріч. У нього худе жовте обличчя; загострене підборіддя і відстовбурчені вуха

роблять його обличчя ще більш юним, ніж він є насправді. Тільки очі неспокійні і постарілі.

Не встигаємо привітатися з ним, як інший хворий відводить нас убік.

– Новини є? – питає він.

– Ні, ніяких, – відповідаю я.

– А що на фронті? Наші нарешті зайняли Верден?

Ми перезираємось.

– Давно укладено мир, – заспокійливо каже Альберт.

Хворий сміється неприємним гикаючим сміхом:

– Дивіться, не дайте себе обдурити! Це вони туману напускають, а самі тільки й чекають, щоб ми вийшли звідси. А як вийдемо, вони – раз! – і відправлять на фронт. – І таємничо додає: – Мене вони більше не побачать!

Ґізекке вітається з нами за руку. Ми вражені його поведінкою: ми чекали, що він буде стрибати, як мавпа, буде казитися, показувати нам гримаси або, щонайменше, трястися, як контужені, які просять милостиню на вулицях, але він тільки посміхається, якось дивно кривлячи губи, і каже:

– Що, не думали?

– Та ти зовсім здоровий, – відповідаю я. – У тебе хіба щось болить?

Він проводить рукою по лобі:

– Голова. Потилицю ніби обручем стискає. А потім – Флері…

У бою під Флері Ґізекке розривом снаряда засипало й при-тисло балкою, після цього він кілька годин пролежав, втулений обличчям у стегно іншого солдата із розпореним животом. У того голова не була засипана, і він постійно кричав, а з кожним його стогоном хвиля крові заливала обличчя Ґізекке. Поступово у пораненого стали випирати назовні нутрощі і могли заду-сити Ґізекке. Щоб не задихнутися, він раз у раз втискував їх назад у живіт пораненого. І постійно чув при цьому глухий рев нещасного.

Усе це Ґізекке розповідає цілком зв'язно та послідовно.

– Так от, це все повертається до мене щоночі, – говорить він. – Я задихаюся, і кімната наповнюється слизькими білими зміями й кров'ю.

– Але раз ти знаєш, що все тобі тільки здається, невже ти не можеш побороти себе? – питає Альберт.

Ґізекке мотає головою:

– Нічого не допомагає. Навіть якщо я не сплю. Як тільки стемніє, вони тут як тут. – Він увесь тремтить. – Удома я вистрибнув із вікна та зламав ногу. Тоді вони привезли мене сюди.

Він мовчить. Потім звертається до нас:

– А що ви тепер робите? Випускний іспит уже склали?

– Скоро будемо складати, – каже Людвіґ.

– У мене, напевно, уже нічого не вийде, – сумно промовляє Ґізекке. – Такого, як я, до дітей не пустять.

Хворий, який перед тим кричав: "Прикриття!", тихенько підкрався ззаду до Альберта й ляснув його по потилиці. Альберт спалахнув, але відразу ж схаменувся.

– Придатний, – підсміюється хворий, – придатний! – Він аж присідає зо сміху, але раптом замовкає і тихо відходить у кут.

– Слухайте, чи не могли б ви написати майорові? – питає Ґізекке.

– Якому майору? – не розумію я.

Людвіґ підштовхує мене.

– Про що ж йому написати? – швидко говорю я, схаменувшись.

– Щоб він дозволив мені ще раз вирушити під Флері, – збуджено відповідає Ґізекке. – Мені це неодмінно допомогло б. Зараз там повинно бути тихо, а я пам'ятаю це місце, коли там все гуркотіло та злітало на повітря. Я пішов би пішки через Ущелину Смерті, повз Холодну Землю, просто до Флері; якби я не почув жодного пострілу, у мене би все пройшло. І я напевно заспокоївся б, ви як думаєте?

– Ти й так заспокоїшся, – умовляє його Людвіґ і кладе йому руку на плече. – Тобі тільки треба чітко все усвідомити.

Ґізекке сумно дивиться перед собою:

– То напишіть, будь ласка, майору. Мене звати Герхардт Ґізекке. З двома "к". – Очі його помутнішали й немов осліпли. – Принесіть мені трохи яблучного мусу. Я б з таким задоволенням поїв зараз мусу.

Ми обіцяємо йому все, що він просить, але він уже нас не чує, він уже до всього збайдужів. Ми прощаємося. Він встає і віддає Людвіґу честь. Потім із відсутнім поглядом сідає за стіл.

Виходячи, я ще раз озираюся на Ґізекке. І раптом він, наче прокинувшись, схоплюється і біжить за нами.

– Візьміть мене з собою, – просить він якимось високим дивним голосом, – вони знову повзуть сюди.

Він злякано тулиться до нас. Ми не знаємо, що робити. У цю хвилину з'являється лікар, дивиться на нас і обережно бере Ґізекке за плечі.

– Ходімо в сад, – каже він, і Ґізекке слухняно дає себе відвести.

Ми виходимо з лікарні. Вечірнє сонце низько стоїть над полями. Із заґратованого вікна й далі лунає спів: "А вже замки в руїнах. Хмари небом пливуть".

Ми йдемо мовчки. Поблискують борозни на ріллі. Вузький і блідий серп місяця повис між гілками дерев.

– Мабуть, – говорить Людвіґ, – у кожного з нас є щось схоже.

о

Я дивлюся на нього. Його обличчя освітлене призахідним сонцем. Воно серйозне і замислене. Я хочу відповісти Людвіґу й раптом починаю тремтіти, сам не знаю чому.

– Не треба про це говорити, – перериває його Альберт.

Ми продовжуємо наш шлях. Захід сонця блідне, насуваються сутінки. Яскравіше світить місяць. Нічний вітер піднімається з полів, і у вікнах будинків спалахують перші вогні. Ми підходимо до міста.

Ґеорґ Рає за всю дорогу не сказав ні слова. Тільки коли ми зупинилися і стали прощатися, він немов прокинувся:

– Ви чули, чого він хоче? Під Флері – назад під Флері.

Додому мені ще не хочеться. І Альберту теж. Ми повільно

бредемо вздовж валу. Унизу шумить річка. Біля млина ми зупиняємося і перехиляємося через перила мосту.

– Як дивно, Ернсте, що у нас тепер ніколи не з'являється бажання побути на самоті, правда? – говорить Альберт.

– Так, – погоджуюся я. – Не знаєш, куди подіти себе.

Він киває:

– Саме так. Але, зрештою, треба ж себе кудись подіти.

– Якби в нас була вже якась професія! – кажу я.

Він зневажливо відмахується:

– Це нічого не дасть. Жива людина потрібна, Ернсте. – І, відвернувшись, тихо додає: – Близька людина, розумієш?

– Ох, людина! – заперечую я. – Це найбільш ненадійна штука на світі. Ми надивилися, як легко відправити людину на той світ. Доведеться

тобі завести десяток чи й більше друзів, щоб хоч хто-небудь уцілів, коли кулі почнуть їх косити.

Альберт уважно дивиться на силует церкви:

– Я не те хочу сказати. Я говорю про людину, яка цілком належить тобі. Іноді мені здається, що це має бути жінка.

– О Господи! – вигукую я, згадуючи Бетке.

– Дурень! – розлючено каже він раптом. – У житті абсолютно необхідно мати якусь опору, невже ти цього не розумієш? Я хочу, щоб мене хтось кохав, і тоді я буду опорою для тієї людини, а вона – для мене. А по-іншому хоч у петлю лізь! – Він здригається і відвертається.

– Але послухай, Альберте, – тихо кажу я, – а нас тобі хіба не достатньо?

– Так, так, але це зовсім інше. – І, помовчавши, шепоче: – Треба мати дітей, дітей, які ні про що не знають.

Мені не зовсім ясно, що він хоче сказати. Але я не розпитую більше.

ЧАСТИНА IV

I

Ми уявляли собі все інакше. Ми думали, потужним акордом почнеться інтенсивне і яскраве існування, сповнене радості вдруге здобутого життя, – так ми збиралися почати. Але дні й тижні прослизали якось повз нас, проходили в якихось другорядних, поверхневих справах, а озирнешся – і виявляється, що насправді нічого не зроблено. Війна привчила нас діяти майже не роздумуючи, бо кожна хвилина зволікання

могла закінчитися смертю. Тому мирне життя здається нам неймовірно повільним. Ми кидаємося в нього з головою, але поки воно відгукнеться і зазвучить, ми вже перегоріли й відвернулися в інший бік. Занадто довго смерть була нашим незмінним супутником; вона була сильним гравцем, і щоміті на карту робилася найвища ставка. Це виробило в нас якусь напруженість, гарячковість, навчило жити лише теперішнім, однією миттю, і тепер ми почуваємося спустошеними, а все довкола видається нам чимось не тим. І ця порожнеча породжує тривогу: ми відчуваємо, що нас не розуміють і що навіть кохання не може нам допомогти. Між солдатами й несолдатами пролягла прірва, яку неможливо подолати. Допомогти собі можемо лише ми самі.

У наші неспокійні дні нерідко вривається дивний гуркіт, наче віддалений грім гармат, наче глухий заклик звідкись із-за обрію, заклик, який ми не вміємо розгадати, якого ми не хочемо чути, від якого ми відвертаємося, немов боячись пропустити щось, що тікає від нас. Занадто багато ми втратили, а дехто з нас втратив і саме життя.

У барлозі Карла Брьоґера все перевернуте догори дном. Книжкові полиці порожні. Книги цілими пачками розкидані довкола – на столах і на підлозі.

Колись Карл був справжнім бібліоманом. Він збирав книги так, як ми збирали метеликів або поштові марки. Особливо любив Айхендорфа. У Карла є три різних видання його творів. Багато з віршів Айхендорфа він знає напам'ять. А зараз він збирається розпродати всю свою бібліотеку й на виручений капітал відкрити торгівлю горілкою. Він стверджує, що на такій справі можна тепер добре заробити. Досі Карл був тільки агентом у Леддергозе, а зараз хоче торгувати самостійно.

Перегортаю перший том одного з видань Айхендорфа в м'якій палітурці синього кольору. Вечірня зоря, ліси і мрії. Літні ночі, сум, ностальгія. Які були часи!

Віллі тримає в руках другий том. Він задумливо розглядає його.

– Запропонуй купити це якомусь шевцю, – радить він Карлу.

– Чому? – посміхаючись, запитує Людвіґ.

– Шкіра. – Відповідає Віллі. – У шевців зараз гострий дефіцит шкіри. Ось, – він піднімає з підлоги зібрання творів Ґете, – двадцять томів. Це щонайменше шість пар чудового шкіряного взуття. За цього Ґете шевці напевно дадуть тобі набагато більше, ніж будь-який букініст. Вони дуріють, коли бачать натуральну шкіру.

– Хочете щось із цього? – питає Карл, показуючи на книги. – Для вас зі знижкою!

Ми дружно відмовляємося.

– Ти тільки не поспішай, подумай ще трохи, – говорить Людвіґ, – потім усе це знову не збереш.

– Дурниці, – сміється Карл. – Насамперед треба жити; жити – це краще, ніж читати. Плювати мені на іспити. Усе це дурниці! Завтра розпочнеться дегустація різних сортів горілки.

Десять марок заробітку на пляшці контрабандного коньяку – це спокусливо, друже. Гроші – єдине, що справді потрібно людині. З грошима можна мати все інше.

Він зв'язує книги в пачки. Я пригадую, що раніше Карл радше голодував би, ніж продав би хоч одну книгу.

– Чому у вас такі здивовані обличчя? – сміється він з нас. – Треба вміти з усього діставати користь. Старий баласт – за борт! Час почати нове життя!

– Це правда, – погоджується Віллі. – Якби в мене були книги, я б їх теж продав.

Карл плескає його по плечу:

– Від сантиметра торгівлі більше користі, ніж від кілометра вченості, Віллі. Я вдосталь належався по брудних окопах, з мене досить. Хочу взяти від життя все, що можна.

– По суті він має рацію, – кажу я. – Чим ми тут насправді займаємося? Іноді ходимо до школи – це не враховується.

– Хлопці, тікайте звідти й ви, – говорить Карл. – Чого ви не бачили в цій безглуздій школі?

– Там самі дурниці, це правда, – відгукується Віллі. – Але ми принаймні разом. А крім того, до іспитів залишилося якихось два-три місяці. Кинути все ж таки шкода. Атестат не завадить. А далі видно буде.

Карл нарізає пакувальний папір:

– Знаєш, Віллі, так буде все життя. Завжди знайдуться два-три місяці, через які що-небудь буде шкода кинути. Так і не помітиш, як підійде старість.

Віллі усміхається:

– Поживемо – чаю поп'ємо, а там подивимось.

Аюдвіґ підводиться.

– Ну, а батько твій що говорить?

Карл сміється:

– Те, що зазвичай кажуть у таких випадках старі боязкі люди. Сприймати це серйозно не можна. Батьки весь час забувають, що ми були солдатами.

– А ким би ти став, якби не був солдатом? – питаю я.

– Мабуть, торгував би книгами здуру, – відповідає Карл.

На Віллі рішення Карла справило сильне враження. Він

умовляє нас закинути подалі весь шкільний мотлох і зайнятися якоюсь вартісною справою.

їжа – одна з найбільш доступних насолод у житті. Тому ми вирішуємо влаштувати мішечний похід. На продовольчі картки видають щотижня по двісті п'ятдесят грамів м'яса, двадцять грамів масла, п'ятдесят грамів маргарину, сто грамів крупів і трохи хліба. Цим жодна людина не наїсться.

Мішечники збираються на вокзалах уже звечора, щоб рано-вранці вирушити по селах. Тому нам треба встигнути на перший поїзд; інакше нас випередять.

У нашому купе сидить суцільна сіра й похмура злидота. Ми вибираємо село подалі від дороги і, прибувши туди, розходимося по двоє, щоб діяти організовано. Патрулювати ми навчилися як слід!

Я в парі з Альбертом. Підходимо до великого двору. Димить гноївка. Під дашком стоїть довгий ряд корів. В обличчя нам віє теплим духом корівника та свіжого молока. Кудахкають кури. Ми жадібно дивимося на них, але стримуємося, бо на току бачимо людей. Вітаємося. Ніхто не звертає на нас уваги. Стоїмо й чекаємо. Нарешті одна з жінок кричить:

– Геть звідси, жебраки кляті!

Наступний будинок. На дворі якраз сам господар. Він у довгополій солдатської шинелі. Ляскаючи батогом, він говорить:

– Знаєте, скільки таких, як ви, уже тут сьогодні приходили? Не менш ніж десяток.

Ми вражені, адже ми виїхали першим поїздом. Наші попередники приїхали, мабуть, звечора й ночували десь у сараях або просто неба.

– А знаєте, скільки тут за день проходить людей? – запитує селянин. – Мало не сотня. Що тут зробиш?

Ми погоджуємося з ним. Погляд його зупиняється на солдатській шинелі Альберта.

– Фландрія? – питає він.

– Фландрія, – відповідає Альберт.

– Був і я там, – каже селянин, іде в будинок і виносить кожному з нас по два яйця. Ми риємося в гаманцях. Він махає рукою. – Облиште. Це задурно.

– Дякуємо, друже.

– Нема за що. Тільки нікому не розповідайте. А то завтра сюди з'явиться половина Німеччини.

Наступний двір. На паркані – металева дощечка: "Мішечникам не заходити! У дворі – злі собаки". Передбачливо.

Ідемо далі. Дубовий гайок і великий двір. Ми пробираємося до самої кухні. Посередині кухні – плита новітньої конструкції, якої вистачило б на цілий готель. Праворуч – піаніно й ліворуч – піаніно. Навпроти плити стоїть чудова книжкова шафа: тесані дерев'яні підпорки, книги в розкішних палітурках із позолоченими корінцями. Перед шафою старий простий стіл і дерев'яні табуретки. Усе це виглядає комічно, особливо два піаніно.

З'являється господиня:

– Нитки є? Тільки справжні.

– Нитки? Ні.

– А шовк? Або шовкові панчохи?

Я дивлюся на її товсті литки. Ми зауважуємо: вона не хоче продавати, вона хоче міняти продукти.

– Шовку в нас немає, але ми добре заплатимо.

Вона відмовляється:

– Що ваші гроші! Брудні папірці. З кожним днем коштують дедалі менше.

Вона відвертається від нас і пливе геть. На яскраво-червоній шовковій блузі не вистачає ззаду двох ґудзиків.

– Чи не можна у вас хоч води напитися? – кричить їй навздогін Альберт.

Вона повертається і сердито ставить перед нами глечик із водою.

– Ну, мерщій! Не маю часу стояти тут із вами, – бурчить вона. – Ішли б краще працювати, ніж забирати в людей час.

Альберт бере глечик і жбурляє на підлогу. Він задихається від люті, але не може вимовити ні звуку. Зате я можу.

– Рак тобі в печінку, стара карга! – кричу я.

У відповідь вона розвертається до нас обличчям і як крикне з усієї сили з таким звуком, ніби ціла ковальська майстерня на повному ходу. Ми тікаємо. Таке навіть найміцніший чоловік не витримає.

Продовжуємо наш шлях. Дорогою нам трапляються цілі партії мішечників. Як зголоднілі оси навколо солодкого пирога, кружляють вони селом. Дивлячись на них, ми починаємо розуміти, чому селяни дратуються і зустрічають нас так грубо. Але ми продовжуємо йти далі: з одного двору нас проганяють, а в іншому нам дещо перепадає; раз інші мішечники лають нас, раз – ми їх.

Надвечір вся наша компанія сходиться у шинку. Здобич невелика. Кілька фунтів картоплі, трохи борошна, кілька яєць, яблука, капуста й трохи м'яса. Віллі приходить останнім. Він увесь спітнів. Під пахвою у нього половина свинячої голови, з усіх кишень стирчать згортки. Правда, на ньому немає шинелі. Він обміняв її, бо вдома у нього є ще одна, отримана у Карла, а крім того, вирішив Віллі, весна рано чи пізно таки настане.

До відходу поїзда залишається дві години. Вони приносять нам щастя. У залі стоїть піаніно. Я сідаю за нього і, не шкодуючи педалей, щосили граю "Молитву Діви". З'являється шинкарка. Деякий час вона мовчки слухає, потім, підморгуючи, викликає мене в коридор. Я непомітно виходжу. Вона розповідає мені, що дуже любить музику, але, на жаль, тут рідко хтось грає. Чи не хочу я приїжджати сюди частіше, запитує вона. При цьому вона дає мені півфунта масла, обіцяючи й надалі постачати продуктами. Я, звичайно, погоджуюся і зобов'язуюсь під час кожного приїзду грати по дві години. На прощання виконую два останні номери свого репертуару: "Самотній курган" і "Замок на Рейні".

І ось ми вирушаємо на вокзал. Дорогою зустрічаємо безліч мішечників. Вони їдуть тим же поїздом, що й ми. Усі бояться жандармів. Збирається великий загін; до приходу поїзда всі ховаються подалі від платформи, в темному закутку. Так безпечніше.

Але нам не щастить. Несподівано біля нас зупиняються два жандарми. Вони безшумно під'їхали ззаду на велосипедах.

– Стій! Нікому не розходитися!

Страшне хвилювання у натовпі. Прохання і благання:

– Відпустіть нас! Ми запізнимося на поїзд!

– Поїзд буде тільки за чверть години, – незворушно оголошує товстіший жандарм. – Усі підходьте сюди!

Жандарми показують на ліхтар, під яким їм буде краще видно. Один із них стежить, щоб ніхто не втік, другий перевіряє мішечників. А майже всі мішечники – це жінки, діти й люди похилого віку; більшість стоїть мовчки та покірно: вони звикли до такого ставлення, та ніхто, по суті, і не сподівається по-справжньому, що вдасться хоч раз безперешкодно довезти півфунта масла додому. Я розглядаю жандармів. Вони стоять із

усвідомленням власної гідності, пихаті, червонопикі, в зелених мундирах, з шашками й кобурами, – точно такі ж, як їхні побратими на фронті. Влада, думаю я, – завжди одне й те саме – одного грама її досить, щоб зробити людину черствою.

В однієї жінки жандарми відбирають декілька яєць. Коли вона, крадучись, уже відходить геть, її кличе товстий жандарм.

– Стій! А тут що? – він показує на спідницю. – Викладай!

Жінка остовпіла, її ноги підкосилися.

– Ану, бігом витягай!

Вона витягає з-під спідниці шматок сала. Жандарм відкладає його вбік:

– Думала, пронесе?

Жінка все ще не розуміє, що відбувається, і хоче взяти назад відібране в неї сало:

– Але ж я заплатила за нього. Я віддала за нього останні гроші.

Він відштовхує її руку й уже витягає з блузки іншої жінки ковбасу:

– Діяльність мішечників заборонена. Це всім відомо.

Жінка готова відмовитися від яєць, але вона благає повернути їй сало:

– Хоч сало віддайте. Що я скажу вдома? Адже це для дітей!

– Зверніться до міністерства продовольства з клопотанням про отримання додаткових карток, – скрипучим голосом говорить жандарм. – Нас це не стосується. Наступний!

Жінка спотикається, падає, потім блює на землю і кричить:

– Ось за що, виявляється, помирав мій чоловік, щоб діти наші пухли з голоду?!

Дівчина, до якої дійшла черга, ковтає, давиться, поспішає запхати в себе масло; рот у неї весь масний, очі вилазять на лоба, а вона все давиться і ковтає, ковтає, – нехай хоч що-небудь дістанеться їй, перш ніж жандарм відбере все. Дістанеться їй, втім, дуже мало: її знудить, і пронос їй, звичайно ж, забезпечено.

– Наступний!

Ніхто не ворушиться. Жандарм, який стоїть зігнувшись, повторює:

– Наступний! – розлютившись, він випрямляється на весь зріст і зустрічається очима з Віллі. – Ви наступний? – говорить він уже набагато спокійніше.

– Я ніякий, – вороже відповідає Віллі.

– Що у вас під пахвою?

– Половина свинячої голови, – відверто заявляє Віллі.

– Ви зобов'язані її віддати.

Віллі не зрушується з місця. Жандарм вагається і кидає погляд на свого колегу. Той стає поруч. Це груба помилка. Видно, у них мало

досвіду в таких справах, вони не звикли до опору. Якби вони були досвідченішими, то одразу б помітили, що ми – одна компанія, хоча й не розмовляємо один з одним. Другому жандармові слід було б стати збоку й тримати нас під загрозою наведеного револьвера. Правда, нас би це не особливо налякало: подумаєш – револьвер! Замість цього жандарм стає поруч із колегою на випадок, якби Віллі надумав погарячкувати.

Наслідки тактичної помилки жандармів не забарилися. Віллі віддає свинячу голову. Здивований жандарм бере її і тим самим позбавляє себе можливості захищатися, оскільки тепер обидві руки у нього зайняті. Тієї ж миті Віллі спокійно завдає йому такого удару по зубах, що жандарм падає. Перш ніж другий встигає ворухнутися, Козоле головою вдаряє його під підборіддя, а Валентин, підскочивши ззаду, так стискає йому зоб, що жандарм широко роззявляє рот, і Козоле миттю запихає туди газету. Обидва жандарма хриплять, ковтають і плюються, але все марно, – роти в них напхані папером, руки скручені за сгіину й міцно зв'язані їхніми ж власними ременями. Усе це було зроблено швидко, але куди тепер подіти обох?

Альберт знає. На відстані близько п'ятдесяти кроків звідси він бачив будиночок із вирізаним у дверях кружечком – вбиральню. Ми біжимо туди. Запихаємо всередину обох жандармів. Двері цього приміщення дубові, засувки широкі й міцні; пройде не менш ніж година, поки вони виберуться. Козоле шляхетний: він навіть ставить перед дверима обидва жандармських велосипеди.

Остаточно оторопілі мішечники з трепетом стежать за всією цією сценою.

– Розбирайте свої речі, – з усмішкою пропонує їм Фердинанд.

Удалині вже чути паровозний свисток. Лякливо озираючись, люди не змушують Козоле двічі повторювати пропозицію. Але якась божевільна стара погрожує зіпсувати всю справу.

– О Боже, – побивається вона, – вони побили жандармів. Який жах. Який жах.

Мабуть, це їй здається злочином, гідним смертної кари. Інші теж налякані. Страх перед поліцейським мундиром проник їм у плоть і кров.

– Не вий, бабусю, – посміхається Віллі. – Навіть якби весь уряд стояв тут, ми все одно не віддали б їм ні крихти! Бракувало ще, щоб у старих служак забирали їжу! Такого не буде!

Щастя, що сільські вокзали розташовані зазвичай далеко від осель. Ніхто нічого не помітив. Начальник станції тільки тепер виходить зі станційного будиночка, позіхає і чухає потилицю. Ми вже на пероні. Віллі тримає під пахвою свинячу голову.

– Щоб я тебе так просто комусь віддав, – бурмоче він, ніжно погладжуючи її.

Поїзд рушає. Ми махаємо руками з вікон. Начальник станції, вирішивши, що ми махаємо йому, привітно козиряє нам у відповідь. Але ми маємо на увазі вбиральню. Віллі наполовину висувається з вікна, спостерігаючи за червоною шапкою станційного начальника.

– Повернувся у свою будку, – переможно виголошує він. – Тепер жандармам доведеться добряче попрацювати, перш ніж вони виберуться.

Потроху мішечники заспокоюються. Люди підбадьорились і починають розмовляти. Жінка, яка знову отримала свій шматок сала, від вдячності сміється зі сльозами на очах. Тільки дівчина, яка з'їла масло, плаче: вона занадто поквапилася. А на додачу її вже починає нудити. Але тут Козоле проявляє себе джентельменом. Він віддає їй половину своєї ковбаси. Дівчина затикає ковбасу за панчоху.

Ми завбачливо сходимо за одну зупинку до міста й полями вибираємося на шосе. Останній шматок дороги маємо намір пройти пішки. Але нас наздоганяє вантажівка з молочними бідонами. Шофер – у солдатській шинелі. Він бере нас до себе в машину. Ми мчимо, розсікаючи вечірнє повітря. Мерехтять зірки. Ми сидимо поряд. Згортки наші апетитно пахнуть свининою.

II

Головна вулиця занурена у вечірній туман, вологий і сріблястий. Навколо ліхтарів великі жовті кола. Люди ступають, як по ваті. Вітрини ліворуч і праворуч – немов чарівні вогні; Вовк підпливає до нас і знову пірнає кудись у глибину. Біля ліхтарів блищать чорні і вологі дерева.

За мною зайшов Валентин Лаер. Хоча сьогодні він і не скаржиться, як робить це зазвичай, але все ще не може забути акробатичного номера, з яким виступав у Парижі та Будапешті.

– На цьому доведеться поставити хрест, Ернсте, – говорить він. – Кістки тріщать, ревматизм мучить. Як я не намагався чогось домогтися, мало не непритомнів, але все марно.

– Що ж ти збираєшся робити, Валентине? – запитую я. – Фактично держава зобов'язана була б платити тобі таку ж пенсію, як і офіцерам у відставці.

– Ех, держава! – зневажливо каже Валентин. – Держава дає тільки тим, хто вміє голосно кричати. Зараз я розучую з однією танцівницею кілька номерів. Такі, знаєш, естрадні. Публіці подобається, але це все дурниці й порядному акробатові соромно займатися такими речами. Та що вдієш: жити якось треба.

Валентин іде на репетицію, і я вирішую сходити разом із ним. На розі Гакенштрасе повз нас пропливає в тумані чорний циліндр, а під ним – канарково-жовтий плащ і портфель.

– Артуре! – кричу я.

Леддергозе зупиняється.

– Чорт, – захоплено вигукує Валентин, – яким же ти став франтом! – із виглядом знавця він мацає краватку Артура – чудовий виріб зі штучного шовку в лілові смужки.

– Справи йдуть непогано, – квапливо каже потішений Леддергозе.

– А ярмулка яка, – продовжує дивуватися Валентин, роздивляючись чорний циліндр Артура.

Леддергозе, пориваючись геть, постукує по портфелю:

– Поспішаю, маю купу справ.

– А як твій тютюновий магазин? Ти вже попрощався з ним? – питаю я.

– Ні, – відповідає Артур. – Але в мене зараз тільки оптова торгівля. До речі, чи не знаєте ви якого-небудь приміщення під контору? Заплачу будь-яку ціну.

– Приміщень під контори ми не знаємо, – відповідає Валентин. – До цього нам поки що далеко. А як поживає твоя дружина?

– Чому це тебе цікавить? – насторожується Леддергозе.

– В окопах, пригадую, ти дуже журився, що вона в тебе занадто худа. Ти ж більше любиш повненьких?

Артур хитає головою:

– Не пригадую. – Він тікає.

Валентин сміється.

– Як же можуть змінюватися люди, Ернсте, правда? В окопах він був жалюгідний, а тепер он який ділок! А яким соромітним він був на фронті! А зараз і чути про це не хоче. Ще трохи – і стане головою якогось товариства під назвою "Доброчесність і мораль".

– Йому, видно, з біса добре живеться, – задумливо кажу я.

Ми бредемо далі. Пливе туман. Вовк бавиться, скаче. Обличчя то наближаються, то зникають. Раптом, у білому промені світла блиснув червоний шкіряний капелюшок і під ним обличчя, ніжно відтінене нальотом вологи, від чого очі здаються більш блискучими.

Я зупиняюся. Моє серце б'ється сильніше. Адель! Промайнув спогад про вечори, коли ми, шістнадцятирічні хлопчики, ховаючись у напівтемряві біля дверей гімнастичного залу, чекали появи дівчаток у білих светрах, а потім бігли за ними по вулицях і, наздогнавши, мовчки, ледве переводячи подих, пожирали їх очима де-небудь під ліхтарем; але дівчата швидко тікали від нас, і ми знову змушені були наздоганяти. А іншим разом, побачивши їх на вулиці, ми боязко й наполегливо йшли за ними, на два кроки позаду, від збентеження не наважуючись заговорити, і лише в останню мить, коли вони ховалися в під'їзді якогось будинку, ми набиралися хоробрості, кричали їм навздогін "до побачення" і тікали.

Валентин озирається.

– Я мушу на хвильку назад, – квапливо кажу я, – мені треба тут де з ким поговорити. Зараз повернуся.

І я біжу назад, біжу шукати червоний капелюшок, червоне сяйво в тумані, дні моєї юності – дні в іншому житті, ще до солдатської шинелі та окопів.

– Адель!

Вона озирається:

– Ернсте! Ти повернувся?

Ми йдемо поруч. Туман повзе між нами, Вовк із гавкотом стрибає навколо нас, трамваї дзвенять, і світ довкола теплий і м'який. Повернулося колишнє почуття, повнозвучне, трепетне, відчуття польоту, ніби хтось стер раптом із пам'яті всі страшні роки й перекинув міст до минулого – міст-веселку, світлий міст у тумані.

Я не знаю, про що ми говоримо, та це й байдуже, важливо те, що ми поруч, що знову звучить ніжна, майже нечутна музика колишніх часів, ці летючі каскади передчуттів і марень, за якими шовком переливається зелень лугів, співає срібний шелест тополь і темніють м'які обриси горизонту юності.

Чи довго ми так блукали? Не знаю. Я повертаюся назад сам – Адель пішла, але, немов великий яскравий прапор, у мене всередині майорять радість і надія, повнота життя. Я знову бачу свою кімнату, кімнату юного хлопця, зелені вежі й неосяжну далечінь.

Дорогою додому зустрічаю Віллі, і ми разом вирушаємо шукати Валентина. Ми вже майже наздогнали його й бачимо, як він раптом радісно кидається до якогось незнайомого нам чоловіка та з розмаху добряче плескає його по плечу.

– Кукгофе, це ти? Як ти сюди потрапив? – Валентин простягає йому руку.

– Оце так зустріч! І де довелося побачитися!

Кукгоф деякий час дивиться на Валентина, ніби оцінюючи його:

– А, це ти, Лаере?

– Я. Ми разом воювали на Соммі. Пам'ятаєш, як ми з тобою серед усієї цієї гидоти їли млинці, які мені прислала Ділі? Ґеорґ приніс їх нам на передову разом із поштою? Страшенно ризиковано було з його боку, правда?

– Так, – говорить Кукгоф.

Валентин схвильований від напливу спогадів.

– А Ґеорґа таки наздогнала куля, – розповідає він. – Тебе тоді вже не було. Довелося йому розлучитися з правою рукою. Це непросто для нього, адже він кучер. Мабуть, займається тепер чимось іншим. А тебе куди потім занесло?

Кукгоф бурмоче у відповідь щось невиразне. Потім каже:

– Дуже приємно зустрітися. Як поживаєте, Лаере?

– Що? – оторопіло запитує Валентин.

– Як ваше здоров'я, питаю, що поробляєте?

– "Ви"? – Валентина немов обухом по голові стукнули. Хвилину він дивиться на Кукгофа, одягненого в елегантне пальто. Потім оглядає себе, червоніє, як рак, і відходить.

– Мавпа! – говорить він.

Мені незручно поряд із Валентином. Мабуть, він уперше стикається з проявом соціальної нерівності. Досі ми всі були солдатами. А тепер такий собі ось самовпевнений хлопець од-ним-єдиним "ви" вщент розбиває всю його безпосередність.

– Не варто про нього думати, Валентине, – кажу я. – Такі, як він, пишаються татковим капіталом. Теж мені заняття.

Віллі зі свого боку додає кілька міцних слів.

– Нічого не скажеш – чудові бойові товариші! – роздратовано каже Валентин. Видно, що від цієї зустрічі в нього залишився важкий осад.

На щастя, назустріч іде Тьяден. Він брудний, як ганчірка.

– Послухай, Тьядене, – говорить Віллі, – війна вже скінчилася, не завадило б і помитися.

– Ні, сьогодні ще не варто, – поважно відповідає Тьяден, – уже в суботу. Тоді я навіть скупаюся.

Ми вражені. Тьяден – і купатися? Невже він ще не оговтався від серпневої контузії? Віллі з сумнівом прикладає долоню до вуха:

– Мені здається, я не дочув. Що ти збираєшся робити в суботу?

– Купатися, – гордо каже Тьяден. – У суботу ввечері в мене заручини.

Віллі дивиться на нього, як на заморського папугу. Потім обережно кладе свою лапу йому на плече і по-батьківському запитує:

– Скажи, Тьядене, у тебе іноді поколює в потилиці? А якийсь дивний шум у вухах буває?

– Тільки коли я дуже голодний, – зізнається Тьяден, – тоді в мене ще й у шлунку пече, як на передовій. Жахливе відчуття. Але послухайте про мою наречену. Гарною її назвати не можна: обидві ноги дивляться ліворуч, а очі трохи косять. Зате серце золоте, і тато – м'ясник.

М'ясник! Ми починаємо розуміти. Тьяден із готовністю дає подальші пояснення:

– Вона закохана в мене до нестями. Що вдієш, не можна втрачати нагоди. Часи нині важкі, доводиться чимось жертвувати. М'ясник останнім помре з голоду. А заручини – це ще далеко не одруження.

Віллі слухає Тьядена зі дедалі більшою цікавістю.

– Тьядене, – починає він, – ти знаєш, ми завжди були з тобою друзями.

– Ясно, Віллі, – перебиває його Тьяден, – ти неодмінно отримаєш кілька ковбас. І, мабуть, ще шматок корейки. Приходь у понеділок. У нас якраз почнеться "білий тиждень".

– Як це? – дивуюся я. – Хіба у вас ще й магазин білизни?

– Ні, який там магазин! Просто ми заріжемо білу кобилу.

Ми твердо обіцяємо прийти й бредемо далі.

Валентин повертає до готелю "Альтштедтер Гоф". Тут зазвичай зупиняються заїжджі актори. Ми заходимо. За столом сидять ліліпути. На столі – суп із ріпи. Біля кожної тарілки – кусень хліба.

– Треба сподіватися, що хоч вони наїдаються своїм пайковим місивом, – бурчить Віллі, – у них шлунки менші за наші.

Стіни обклеєні афішами та фотографіями. Яскраво розфарбовані пошматовані плакати з зображеннями атлетів, клоунів, приборкувачів левів. Від часу папір пожовтів – довгі роки окопи замінювали всім цим важковаговикам, наїзникам і акробатам арену. Там афіші не були потрібні.

Валентин показує на одну афішу.

– Ось яким я був, – говорить він.

На афіші людина геркулесової статури робить сальто на трапеції під самим куполом. Але Валентина в ньому при всьому бажанні впізнати неможливо.

Танцівниця, з якою Валентин збирається працювати, вже чекає на нього. Ми проходимо в малий зал ресторану. У кутку стоїть кілька театральних декорацій до дотепного фарсу з життя фронтовиків під назвою "Лети, моя голубко"; куплети з цього фарсу цілих два роки мали колосальний успіх.

Валентин ставить на стілець грамофон і дістає платівки. Хрипка мелодія затинається і сичить у рупорі. Платівка затерта, але в ній ще прориває ться вогонь, вона – немов зношений голос красивої колись жінки.

– Танго, – пошепки, з виглядом знавця, повідомляє мені Віллі. По обличчю його ніяк не можна здогадатися, що він кілька секунд перед тим прочитав напис на платівці.

На Валентині – сині штани й сорочка, жінка – в трико. Вони розучують танець апаш і ще якийсь ексцентричний номер, на закінчення якого дівчина висить униз головою, схопившись ногами за шию Валентина, а він крутиться з усієї сили.

Обидва працюють мовчки, з серйозними обличчями, лише зрідка приглушеними голосами перекидаючись кількома короткими словами. Блимає тьмяне світло лампи. Тихо шипить газ. Величезні тіні танцюристів колишуться на декораціях до "Голубки". Віллі незграбно, як ведмідь, топчеться навколо грамофона, підкручуючи його.

Танець завершився. Віллі аплодує. Валентин із досадою відмахується. Дівчина переодягається, не звертаючи на нас уваги. Вона стоїть під газовим ріжком і повільно розшнуровує туфлі. Її спина у вицвілому трико грацiйно вигнута. Випроставшись, дівчина піднімає руки, щоб натягнути на себе сукню. На її плечах переливаються світло й тіні. У неї гарні довгі ноги.

Віллі нишпорить по залу. Він знаходить десь лібрето до "Голубки". Наприкінці надруковані оголошення. В одному якийсь кондитер пропонує для відправки на фронт шоколадні бомби і гранати в оригінальній упаковці. В іншому якась саксонська фірма рекламує ножі для розрізання конвертів, зроблені з осколків снарядів, туалетний папір із висловами великих людей про війну та дві серії листівок: "Прощання солдата" і "Стою я у темряві ночі".

Танцівниця одяглася. У пальті й капелюсі вона виглядає зовсім по-іншому. Щойно вона була як гнучка тварина, а тепер така сама, як усі. Насилу віриться, що якихось кілька ганчірок здійснили таке

перевтілення. Дивно, як навіть звичайний одяг змінює людину! Що ж говорити про солдатські шинелі!

III

Віллі щовечора ходить до Вальдмана. Це заміський ресторан із садом, де вечорами танцюють. Я вирушаю туди, Карл Брьоґер якось сказав мені, що там буває Адель. А мені хочеться зустріти її знову.

Всі вікна ресторанного залу яскраво освітлені. За опущеними шторами кружляють тіні танцівників. Я стою біля буфета й шукаю очима Віллі. Усі столики зайняті, навіть стільця вільного немає. У ці перші післявоєнні місяці люди надзвичайно спраглі розваг.

Раптом бачу чийсь блискучий білий живіт і величний ластівчин хвіст: це вбраний у фрак Віллі. Засліплений, я не можу відвести зачарованого погляду: фрак чорний, жилет білий, волосся руде – справжній тобі німецький прапор на двох ногах.

Віллі поблажливо приймає данину мого захоплення.

– Що, здивований? – говорить він, повертаючись у різні боки, як павич. – Цей фрак я пошив на спомин про імператора Вільгельма. Що тільки не зробиш із солдатської шинелі! Правда? – він плескає мене по плечу. – До речі, Ернсте, ти добре зробив, що прийшов. Сьогодні тут танцювальний конкурс, і ми всі збираємося взяти участь. Призи першокласні. Через півгодини початок.

Ще залишається час потренуватися. Його дама схожа на борця. Це – міцно збита істота, здоровенна, як тяглова коняка. Віллі вправляється з нею, танцюючи ванстеп, де найголовніше – швидкість рухів. Карл танцює з дівчиною, яка працює в продовольчому управлінні; вона, як конячка у святковій збруї, загнуздана різними ланцюжками й кільцями. Він поєднує таким чином приємне з корисним. Але де ж Альберт? Біля

нашого столика його немає. Він вітає нас із віддаленого закутка, де сидить із якоюсь білявкою, на його обличчі – легка розгубленість.

– Цього ми втратили, – пророчо пророкує Віллі.

Я придивляюся до публіки, вишукуючи для себе гарну партнерку. Завдання це далеко не просте: за столиком дівчина може здаватися граційною ланню, а танцює, як вагітна слониха. До того ж на дам, які добре танцюють, неабиякий попит. Але мені все ж таки вдається домовитися з худенькою швачкою.

Лунає туш. Виходить ведучий із хризантемою в петлиці й оголошує, що пара танцюристів із Берліна зараз продемонструє новинку: танець фокстрот. Цього танцю ми ще не знаємо, тільки чули про нього.

Ми з цікавістю обступаємо танцюристів. Оркестр грає уривчасту мелодію. Під цю музику обидва танцюристи, немов ягнята, стрибають один біля одного. Вони рухаються по колу й то розходяться, то знову беруться за руки. Віллі витягає шию і широко розкриває очі. Танець йому явно подобається.

Заносять стіл із розставленими на ньому призами, ми кидаємося туди. На кожен із танців: ванстеп, бостон і фокстрот – припадає по три призи. Фокстрот відпадає. Ми його не танцюємо. Але у ванстепі та бостоні ми себе покажемо!

Для всіх трьох танців перший приз на вибір: десяток чайчиних яєць або пляшка горілки. Віллі з недовірливою міною питає, чи їстівні яйця чайки. Заспокоєний, він повертається до нас. Другий приз – шість таких же яєць або шапочка з чистої вовни. Третій приз – чотири яйця або коробка сигарет "Слава Німеччини".

– Ну, цигарок ми точно брати не будемо, – каже Карл, який знається на цигарках.

Конкурс починається. Танцювати бостон будуть Карл і Альберт, ванстеп – ми з Віллі. На Віллі ми, правду кажучи, мало сподіваємося. Він може перемогти лише в тому випадку, якщо члени журі мають почуття гумору.

У бостоні Карл, Альберт і ще три пари виходять в останній, вирішальний тур. Карл іде першим. Високий комір його парадного мундира, його лакові чоботи з ланцюжками й кільцями шпор створюють картину такої запаморочливої елегантності, проти якої ніхто не може встояти. За манерою триматися, за стилем танцю Карл неперевершений, але витонченістю рухів Альберт щонайменше не поступиться йому. Члени журі щось нотують, наче у Вальдмана відбувається рішуча сутичка перед Страшним Судом. Карл перемагає і бере чайчині яйця, а не горілку. Йому дуже добре відома її марка: цю горілку він сам продав на конкурс. Свою здобич він дарує нам – удома в нього є кращі продукти. Альберт отримує другий приз. Розгублено подивившись на нас, він відносить шість яєць білявці. Віллі багатозначно посвистує.

У ванстепі я вихором вилітаю в коло з моєю тендітною швачкою і теж проходжу в завершальний тур. На мій подив, Віллі просто залишився за столиком і навіть не записався на ванстеп. В останньому турі я продемонстрував власний варіант танцю з присіданнями й поворотом, чого раніше не показував. Дівчина танцювала, як пір'їнка, і ми з нею заробили другий приз, який поділили між собою.

Гордо, з почесним срібним значком Загальнонімецької спілки танцювального спорту, я повертаюся до нашого столика.

– Ех, Віллі, голова бараняча, – кажу я, – і чого ти сидів? Ну, хоч спробував би. Може, й отримав би бронзову медаль!

– Так, справді, Віллі, чому ти не танцював? – приєднується до мене Карл.

Віллі встає, розправляє плечі, обсмикує свій фрак і, дивлячись на нас зверхньо, кидає:

– Зараз зрозумієте!

Чоловік із хризантемою в петлиці викликає учасників конкурсу на фокстрот. Виходить усього кілька пар. Віллі не йде, а можна сказати, виступає, прямуючи до танцювального майданчика.

– Але ж він нічого не розуміє у фокстроті, – пирскає Карл.

Спершись на спинки наших стільців, ми з цікавістю чекаємо,

що буде далі. Назустріч Віллі виходить приборкувачка левів. Широким жестом він подає їй руку. Оркестр починає грати.

Віллі миттєво перевтілюється. Тепер це вже справжній оскаженілий верблюд. Він підскакує, накульгує, стрибає, крутиться, далеко викидає ноги й немилосердно жбурляє навсібіч свою даму, потім дрібними стрибками, як свиня в галопі, мчить через весь зал, тримаючи циркову наїзницю не перед собою, а поруч, так що вона ніби спинається по його витягнутій правій руці, він же, отримавши повну свободу дій із лівого боку, може виробляти що завгодно без ризику відтиснути їй ноги. Він крутиться на одному місці, зображаючи карусель, від чого фалди його фрака розлітаються у повітрі; а наступної миті Віллі вже мчить залою, грацiйно підстрибуючи, як козел, якому підклали перцю під хвіст, тупотить і крутиться, немов одержимий, а закінчує свій танець моторошним піруетом, високо підкидаючи в повітрі свою даму.

Ніхто з присутніх не сумнівається, що перед ними невідомий досі майстер показує своє мистецтво надфокстроту. Віллі зрозумів, у чому полягає успіх, і використав свій шанс. Перемога його настільки переконлива, що після нього довго нікому не присуджують нагород, і лише через деякий час хтось отримує другий приз. З тріумфом

підносить нам Віллі свою пляшку горілки. Перемога, щоправда, нелегко йому далася: він так спітнів, що сорочка й жилет почорніли, а фрак, мабуть, посвітлішав.

Конкурс закінчився, але танці тривають. Ми сидимо біля свого столика, розпиваючи приз Віллі. У нашій компанії не вистачає тільки Альберта, його неможливо відірвати від білявки.

Віллі штовхає мене в бік:

– Дивись, он Адель.

– Де? – пожвавлююся я.

Великим пальцем Віллі показує на середину залу, там, де найбільша штовханина. Так, це Адель. Вона танцює вальс із якимось довготелесим брюнетом.

– Давно вона тут? – мене цікавить, чи бачила вона наш тріумф.

– Хвилин п'ять тому прийшла, – відповідає Віллі.

– З цим здороваєм?

– З цим здороваєм.

Танцюючи, Адель злегка відкидає голову назад. Одну руку вона поклала на плече своєму брюнетові. Коли я дивлюся на неї в профіль, мені перехоплює подих: так вона схожа у світлі ламп на образ із моїх спогадів про ті далекі вечори. Але якщо придивитися до неї зблизька, видно, що вона погладшала, а коли сміється, обличчя у неї зовсім чуже.

Я відпиваю великий ковток із пляшки Віллі. Цієї миті повз мене проходить у вальсі худенька швачка. Вона тендітніша та граційніша, ніж Адель. Тоді, на вулиці, в тумані, я цього не помітив, але Адель стала справжньою жінкою, з повними грудьми й міцними ногами. Я не можу згадати, чи була вона й раніше такою; мабуть, я не звертав на це уваги.

– Налилося яблучко, правда? – наче вгадавши мої думки, каже Віллі.

– Замовкни! – огризнувся я.

Вальс закінчився. Адель сперлася на одвірок. Я прямую до неї. Вона вітається зі мною кивком голови, продовжуючи сміятись і базікати зі своїм брюнетом.

Я зупиняюсь і дивлюся на неї. Серце б'ється, як перед якимось важливим рішенням.

– Чому ти так дивишся на мене? – питає вона.

– Просто так, – кажу я. – Потанцюємо?

– Цей танець – ні, а наступний – будь ласка, – відповідає вона й виходить зі своїм супутником у коло танцюючих.

Я чекаю, поки вона звільниться, і ми танцюємо з нею бостон. Я дуже стараюся, і вона посмішкою висловлює своє схвалення.

– Це ти на фронті навчився так добре танцювати?

– Там такого не навчишся, – кажу я. – А знаєш, ми щойно отримали нагороду.

Вона уважно подивилася на мене:

– Шкода. Ми могли би виграти конкурс удвох із тобою. А яка нагорода?

– Яйця чайки, шість штук, і медаль, – відповідаю я. Мені раптом стає гаряче. Скрипки грають так тихо, що чути човгання ніг по паркету. – Зараз ось ми з тобою тут танцюємо, а пам'ятаєш, як вечорами ми бігали одне за одним після гімнастики?

Вона киває:

– Ми тоді були ще зовсім дітьми. Ернсте, подивись на ту дівчину в червоному. Бачиш? Ці блузки з напуском зараз останній крик моди. Шикарно, правда?

Мелодія переходить від скрипок до віолончелі. Густі золотисті звуки ллються і тремтять, як стримувані ридання.

– Коли я вперше заговорив із тобою, ми якраз наздоганяли одне одного. Це було в червні, на міському валу, я пам'ятаю, як зараз.

Адель махає комусь рукою, потім повертається до мене:

– Так, які ми були дурні! А ти танцюєш танго? Цей брюнет чудово танцює танго.

Я не відповідаю. Оркестр замовк.

– Хочеш сісти за наш столик?

Вона кидає туди погляд:

– А хто цей стрункий юнак у лакових чоботях?

– Карл Брьоґер, – кажу я.

Вона підсідає до нас. Віллі подає їй склянку й при цьому жартує. Вона сміється і поглядає на Карла. Часом погляд її ковзає по його супутниці. Це і є та сама дівчина в модній блузці. Я з подивом дивлюся на Адель: як вона змінилася! Можливо, і тут спогади підводять мене? Можливо, вони так сильно розрослися, що заступили собою дійсність? За нашим столиком сидить чужа й занадто балакуча дівчина. Але чи не ховається під цією зовнішністю інша істота, яку я знаю краще? Чи може людина так змінитися лише від того, що вона стала старшою? Можливо, справді винен час, думаю я. Відтоді минуло більше трьох років; їй було шістнадцять, коли ми розлучилися, вона була дитиною, тепер їй – дев'ятнадцять, і вона доросла жінка. І раптом мене охоплює невимовний сум через те, що несе з собою час; час тече й тече, час змінюється, а коли озираєшся, від минулого нічого вже не залишилося. Так, прощатися завжди важко, але повертатися іноді ще важче.

– Що в тебе з обличчям, Ернсте? У животі бурчить, чи що? – запитує Віллі.

– Він нудний, – сміється Адель, – і завжди був таким. Ну, розвеселися ж хоч трохи! Дівчатам це більше подобається. Сидиш, як надгробний пам'ятник.

І це зникло назавжди, думаю я, пішло геть. Не тому, що Адель фліртує з брюнетом і з Карлом Брьоґером, не тому, що вона вважає мене нудним, і навіть не тому, що вона змінилася, ні! Я просто побачив, що все марно. Я бродив і бродив по колу, я стукав у всі двері моєї юності, я знову хотів проникнути туди, я думав: чому б їй, моїй юності, не впустити мене, адже я ще молодий і мені так хотілося б забути ці страшні роки. Але вона, моя юність, вислизала від мене, як марево, вона беззвучно розбивалася, розпадалася, як зотліла плоть, варто було мені доторкнутися до неї; я ніяк не міг цього збагнути, мені все думалося, що хоч тут принаймні що-небудь залишилося, і я знову й знову стукав у всі двері, але виглядав жалюгідним і смішним у своїх спробах, і туга

опановувала мене; тепер я знаю, що й у світі спогадів лютувала війна, тиха, мовчазна, і що безглуздо продовжувати пошуки. Час неосяжною прірвою ліг між мною і моєю юністю, мені немає шляху назад, мені залишається одне: кроком руш уперед, куди-небудь, мети в мене поки ще немає.

Моя рука міцно стискає чарку; я піднімаю очі. Адель сидить і наполегливо розпитує Карла, де можна роздобути кілька пар шовкових панчіх; танці ще тривають, і оркестр грає все той же шубертівський вальс, і сам я продовжую сидіти на стільці, і дихати, і жити, як колись. Але хіба не вдарила блискавка, убивши мене, хіба щойно не розсипався на порох цілий світ, а я вижив, цього разу безповоротно втративши все?

Адель встає і прощається з Карлом.

– Кажете, у "Майера і Нікеля", – весело промовляє вона. – Це правда: вони торгують з-під поли чим завгодно. Завтра ж зайду туди. До побачення, Ернсте.

– Я проведу тебе трохи, – кажу я.

На вулиці вона подає мені руку:

– Далі зі мною не можна. На мене чекають.

Я чудово розумію, що це виглядає по-дурному й надто сентиментально, але нічого не можу з собою вдіяти: я знімаю кашкет і вклоняюся низько-низько, ніби прощаюся навіки – не з нею, а зі своїм минулим. Секунду вона пильно дивиться на мене:

– Ти справді іноді дивний якийсь.

Наспівуючи, вона бігом спускається дорогою.

Хмари розсіялися, і ясна ніч лежить над містом. Я довго дивлюся в далечінь, а потім повертаюся в ресторан.

IV

Сьогодні у великому залі ресторану Конерсманна перша зустріч наших однополчан. Запрошені всі. Планується велике святкування.

Ми з Карлом, Альбертом і Юппом прийшли на цілу годину раніше. Так хочеться побачити знайомі обличчя, що ми ледь дочекалися цього дня.

В очікуванні Віллі та всіх інших сідаємо в кабінеті, суміжному з великим залом. Щойно ми зібралися зіграти партію в кості, як грюкнули двері й зайшов Фердинанд Козоле. Кості випадають у нас із рук – настільки ми вражені його виглядом. Він – у цивільному.

Досі він, як і майже всі ми, продовжував носити стару солдатську форму, але сьогодні, з нагоди урочистоті, вперше одягнувся у цивільне вбрання і тепер стоїть перед нами в синьому пальті з оксамитовим коміром, у зеленому капелюсі і в накрохмаленому комірці з краваткою. Зовсім інша людина.

Не встигаємо ми отямитися від подиву, як з'являється Тьяден. Його ми теж уперше бачимо в цивільному: смугастий піджак, жовті черевики, у руках палиця зі срібним руків'ям. Високо піднявши голову, він поважно крокує залою. Побачивши Козоле, він зупиняється від подиву. Козоле здивований не менше. Вони ніколи не бачили один одного в іншому вбранні, крім солдатської форми. Секунду вони розглядають один одного, потім вибухають реготом. У цивільному вони здаються один одному неймовірно смішними.

– Послухай, Фердинанде, я завжди думав, що ти статечний чоловік, – зубоскалить Тьяден.

– А що трапилося? – Козоле відразу насторожується і перестає сміятися.

– Ну ось це наприклад, – Тьяден тицяє пальцем у пальто Фердинанда. – Відразу видно, що куплене в лахмітника.

– йолоп! – люто сичить Козоле і відвертається; але видно, як він червоніє.

Очам своїм не вірю: Козоле і справді збентежений і крадькома оглядає своє пальто. Якби він був у солдатській шинелі, то ніколи не звернув би на це уваги, але зараз він рукавом намагається витерти з пальта кілька плям і довго дивиться на Кар-ла, одягненого в чудовий новенький костюм. Він не помічає, що я стежу за ним. Через деякий час він звертається до мене:

– Скажи, а хто батько Карла?

– Суддя, – відповідаю я.

– Так, так, – тягне він замислено. – А Аюдвіґа?

– Податковий інспектор.

– Боюся, ви скоро не захочете знатися з нами, – говорить він, помовчавши.

– Ти з глузду з'їхав, Фердинанде! – вигукую я.

Він знизує плечима. Я дивуюся дедалі більше. Він не тільки зовні змінився в цьому клятому штатському барахлі, а й справді став іншим. Досі йому наплювати було на такі нісенітниці, тепер же він знімає пальто и вішає його в наитемнішии куток залу.

– Тут занадто душно, – з досадою говорить він, упіймавши мій погляд. Я киваю. Помовчавши, він запитує похмуро:

– Ну, а твій батько хто?

– Палітурник, – кажу я.

– Справді? – Козоле пожвавлюється. – А батько Альберта?

– У нього батько помер. Слюсарем був.

– Слюсарем! – радісно повторює Козоле, ніби він був щонайменше папою римським. – Слюсарем – це чудово! А я – токар. Ми були б колегами.

– Так точно, – підтверджую я.

Я бачу, як кров Козоле-солдата починає повертатися до Козоле-цивільного. Він немов свіжішає і міцнішає.

– Так, шкода, що він помер. Бідний Альберт, – говорить Козоле, і коли Тьяден, проходячи повз нас, знову презирливо кривиться, він мовчки й не підводячись із місця, спритно дає йому стусана. Це знову колишній Козоле.

Двері у великий зал стукають чимраз частіше. Народ потроху збирається. Ми йдемо туди. Порожнє приміщення, прикрашене гірляндами паперових квітів, заставлене поки що не зайнятими столиками, здається ще холодним і незатишним. Наші однополчани збираються групками по кутах. Я бачу Юліуса Ведекампа у старій простреленій солдатській куртці. Відсуваючи стільці, які стоять на дорозі, швидко пробираюсь до нього.

– Як поживаєш, Юліусе? – питаю я. – Ти мені дещо обіцяв, не забув? Хрест із червоного дерева! Пам'ятаєш, ти збирався змайструвати для мене з кришки від рояля чудовий хрест? Поки що це можна відкласти!

– Він би мені самому згодився, Ернсте, – сумно каже Юліус. – У мене дружина померла.

– Чорт забирай, Юліусе, а що з нею було?

Він знизує плечима:

– Мабуть, не витримала постійного стояння у чергах узимку, а ще народилася дитина, тож у неї вже не вистачило сил на все.

– А дитина?

– І дитина померла. – Юліус посмикує своїми викривленими плечима, немов його лихоманить. – Так, Ернсте, і Шеффлер помер. Чув?

Я заперечно хитаю головою.

– Аз ним що сталося?

Ведекамп закурює люльку:

– Він у сімнадцятому був поранений у голову, пригадуєш? Тоді все загоїлось. А місяця півтора тому в нього раптом почалися такі страшні болі, що він бився головою об стіну. Ми вчотирьох ледве з ним упоралися, відвезли до лікарні. Запалення чи щось таке. Наступного дня помер.

Юліус підносить сірник до згаслої люльки:

– А дружині його навіть пенсію не хочуть платити.

– Ну, а як Герхард Поль? – продовжую я розпитувати.

– Йому не було за що приїхати. Фасбендерові та Фрічу – теж. Без роботи сидять. Навіть на їжу не вистачає. А їм дуже хотілося поїхати, бідолахам.

Зал помалу заповнюється. Прийшло багато наших товаришів по роті, але, як не дивно, настрій чомусь не покращав. А тим часом ми давно та з радісним нетерпінням чекали цієї зустрічі. Ми сподівалися, що вона звільнить нас від якогось почуття невпевненості та гнітючості, допоможе нам вирішити наші проблеми. Можливо, в усьому винні цивільні костюми, подекуди вкраплені в гущавину солдатських курток, можливо, що між нами уже вклинилися різні професії, сім'ї, соціальна нерівність, – так чи інакше, а відчуття справжньої дружньої єдності, яке було колись, більше немає.

Усе тепер не так. Ось сидить Боссе, ротний блазень. На фронті він був загальним посміховиськом, завжди удавав із себе дурника. Ходив вічно брудний та обірваний, і не раз ми обливали його водою зі шланга. А тепер на ньому бездоганний костюм, шпилька з перлиною в краватці й шикарні гетри. Він – заможна людина, до слова якої прислухаються. А поруч – Адольф Бет-ке, який на фронті був на дві голови вищий від Босеє, і той бував щасливий, якщо Бетке взагалі з ним розмовляв. Тепер же Бет-ке лише бідний маленький швець із крихітним селянським господарством. Людвіґ Бреєр вбраний замість лейтенантської форми в потертий гімназійний мундир, з якого він виріс, і зсунуту набік шкільну краватку. А колишній денщик Людвіґа тепер зверхньо поплескує його по плечу, – він знову власник великої майстерні, яка встановлює унітази, контора його – на жвавій торговій вулиці, в самому центрі міста. У Валентина під порваною і неза-стебнутою солдатською курткою – синій светр із білими смугами; виглядає він як справжнісінький волоцюга. А що це був за солдат! Леддергозе, мерзотна морда, – як самовдоволено він розвалився на стільці у своєму дорогому капелюсі та жовтому

канарковому плащі, попихкуючи англійською сигаретою! Як усе перевернулося з ніг на голову!

Але це було б іще стерпно. Погано те, що й тон розмов став зовсім іншим. У всьому винне цивільне вбрання. Люди, які раніше не наважувались пискнути, розмовляють тепер начальницьким басом. Убрані в дорогі костюми звикли говорити зверхнім тоном, а бідніші відразу притихли. Викладач гімназії, який на фронті був поганеньким унтер-офіцером, зі зверхнім виглядом питає у Людвіґа й Карла, як у них справи з випускним іспитом. Людвіґу слід було б вилити йому за це його ж кухоль пива за комір. На щастя, Карл говорить щось доволі зневажливе щодо іспитів і освіти взагалі, звеличуючи зате комерцію й торгівлю.

Я відчуваю, що зараз захворію від усієї цієї балаканини. Краще б ми зовсім не зустрічалися: зберегли б принаймні добрі спогади. Даремно я намагаюся уявити собі, що ці люди знову вбрані в брудні, зашкарублі шинелі, а ресторан Конерсманна – це трактир у прифронтовій смузі. Мені це не вдається. Факти сильніші. Відчуженість перемагає. Усе, що пов'язувало нас, втратило силу, розпалося на дрібні індивідуальні інтереси. Часом наче промайне щось із минулого, коли всі ми були вбрані в однаковий одяг, але промайне вже нечітко, розмито. Ось перед мною мої бойові товариші, але вони вже й не товариші мені насправді, і від цього так сумно. Війна зруйнувала все, але в солдатську дружбу ми вірили. А тепер бачимо: чого не зробила смерть, те довершує життя, – воно розлучає нас.

Але ми не хочемо вірити цьому. Сідаємо за один столик: Людвіґ, Альберт, Карл, Адольф, Валентин, Віллі. Настрій пригнічений.

– Давайте хоч ми будемо міцно триматися один одного, – каже Альберт, обводячи поглядом просторий зал.

Ми палко відгукуємося на слова Альберта й тиснемо одне одному руки, а в цей час в іншому кінці залу відбувається таке ж братання тих, хто вбраний у дорогі костюми. Ми не приймаємо цього нового порядку. Ми кладемо в основу те, що інші відкидають.

– Руку, Адольфе! Давай! – звертаюся я до Бетке.

Він посміхається, вперше за довгий час, і кладе свою лапу на наші руки.

Деякий час ми ще сидимо своєю компанією. Тільки Адольф Бетке пішов. Він погано виглядав. Я вирішую неодмінно відвідати його найближчими ж днями.

З'являється кельнер і про щось шепочеться з Тьяденом. Той відмахується:

– Дамам тут нема що робити.

Ми здивовано дивимося на нього. На обличчі в нього само-вдоволена посмішка. Кельнер повертається. За ним швидкою ходою заходить дівчина. Тьяден ніяковіє. Ми усміхаємося. Але Тьяден не розгубився. Він робить широкий жест і представляє:

– Моя наречена.

На цьому він ставить крапку. Решту представляє Віллі. Він починає з Людвіґа й закінчує собою. Потім запрошує гостю сісти. Вона сідає. Віллі сідає поруч і кладе руку на спинку її стільця.

– Ваш татусь є власником знаменитої кінської бійні на Нойє Грабен? – починає він розмову.

Дівчина мовчки киває. Віллі присувається ближче. Тьяден не звертає на це ніякої уваги. Він незворушно сьорбає своє пиво. Від дотепних і влучних зауваг Віллі дівчина незабаром пожвавлюється.

– Мені так хотілося познайомитися з вами усіма, – щебече вона. – Котик так багато розповідав мені про вас, але скільки я не просила привести вас, він завжди відмовлявся.

– Що? – Віллі намагається спопелити Тьядена поглядом. – Привести нас? Та ми із задоволенням прийдемо; справді, з величезним задоволенням. А він, негідник, і слова нам не сказав.

Тьяден уже трохи стурбований. Козоле у свою чергу нахиляється до дівчини:

– То він часто говорив вам про нас, ваш котик? А що конкретно він розповідав?

– Нам час іти, Маріхен, – перебиває його Тьяден і підводиться.

Козоле силою садовить його назад:

– Посидь, котику. Що ж він розповідав вам, фройляйн?

Маріхен виглядає як уособлення довіри. Вона кокетливо поглядає на Віллі.

– Ви і є пан Гомеєр? – Віллі розкланюється перед ковбасним магазином. – То це вас він рятував? – каже вона. Тьяден починає соватися на своєму стільці, ніби сидить на мурашиній купі. – Невже ви встигли забути?

Віллі торкає свою голову:

– У мене, знаєте, була після цього контузія, а це згубно діє на пам'ять. Я, на жаль, багато чого забув.

– Врятував? – затамувавши подих, перепитує Козоле.

– Маріхен, я пішов! Ти йдеш чи залишаєшся? – питає Тьяден.

Козоле міцно тримає його.

– Він такий скромний, – підсміюється Маріхен і при цьому аж світиться від задоволення, – але ж він один убив трьох негрів, коли вони сокирами збиралися зарубати пана Гомеєра. Одного з них – кулаком.

– Кулаком, – глухо повторює Козоле.

– Решту – їхніми ж сокирами. І після цього він на собі приніс вас назад. – Маріхен поглядом оцінює сто дев'яносто сантиметрів зросту Віллі й енергійно киває своєму нареченому: – Не соромся, котику, чому б і не згадати про твої подвиги.

– Справді, – підтакує Козоле, – чому б і не згадати.

Десь хвилину Віллі замислено дивиться Маріхен в очі:

– Так, він чудова людина. – І киває Тьядену: – Давай вийдемо на хвилинку.

Тьяден нерішуче встає. Але Віллі не збирається робити нічого поганого. Через деякий час вони попід руку повертаються назад. Віллі нахиляється до Маріхен:

– Отже, вирішено, завтра ввечері я у вас на гостині. Адже я повинен ще віддячити вашому нареченому за те, що він врятував мене від негрів. Але і я одного разу врятував його, був такий випадок.

– Справді? – дивується Маріхен.

– Колись він, можливо, вам про це розповість.

Віллі посміхається. Полегшено зітхнувши, Тьяден відчалює разом зі своєю Маріхен.

– Справа в тому, що в них завтра забій, – починає Віллі, але його ніхто не слухає. Ми занадто довго стримувалися і тепер регочемо, як ціла стайня голодних коней. Фердинанда ледь не розриває на шматки від реготу. Тільки через деякий час Віллі вдається нарешті розповісти нам, які вигідні умови виторгував він у Тьядена на отримання кінської ковбаси.

– Він тепер у моїх руках, – говорить Віллі зі самовдоволе-ною усмішкою.

V

Я цілий день сидів удома, намагаючись узятися до якоїсь роботи. Але з цього так нічого й не вийшло, і ось уже цілу годину я безцільно блукаю вулицями. Проходжу повз "Голландію". "Голландія" – третій ресторан зі спиртними напоями, відкритий за останні три тижні. Наче мухомори, на кожному кроці виростають серед сірих фасадів будинків ці заклади з яскраво розфарбованими вивісками. "Голландія" – найбільший і найвишу-каніший із них.

У світлі скляних дверей вартує швейцар, схожий трохи на гусарського полковника, а трохи на єпископа, величезний чолов'яга з позолоченим жезлом у руках, Я вдивляюся пильніше, і тут раптом уся

єпископська поважність злітає з нього, він тицяє мені в живіт своєю булавою і сміється:

– Привіт, Ернсте, опудало горохове! Коман са ва, як кажуть французи?

Це унтер-офіцер Антон Демут, наш колишній кашовар. Я за всіма правилами віддаю йому честь, бо в казармі нас учили, що честь віддається мундиру, а не тому, хто його носить. Уніформа Демута дуже високої якості й варта того, щоб принаймні виструнчитися перед ним.

– Моє шанування, Антоне, – сміюся я. – Скажи відразу, щоб не говорити про дрібниці: жратва є?

– Є, друже! – відповідає Антон. – У цьому чудовому місці працює і Франц Ельстерман. Кухарем!

– Коли зайти? – питаю я; останнього повідомлення цілком достатньо, щоб зрозуміти ситуацію. На всьому французькому фронті ніхто не вмів так "проводити реквізицію", як Ельстерман і Демут.

– Сьогодні після першої ночі, – відповідає, підморгуючи, Антон. – Через одного інспектора інтендантського управління ми отримали десяток гусей. Крадений товар. Можеш не сумніватися, Франц Ельстерман піддасть їх невеличким попереднім операціям. Хто може стверджувати напевно, що в гусей не буває війни, на якій вони, скажімо, позбуваються ніг?

– Ніхто, – погоджуюсь я і питаю: – Ну, а як тут справи?

– Щовечора купа народу. Хочеш глянути?

Він ледь-ледь відсуває портьєру. Я заглядаю в щілинку. М'яке, тепле світло розлите над столами, синюватий сигарний дим стелиться у

повітрі, килими, поблискує фарфор, віддзеркалює срібло. Біля столиків, оточені юрбою кельнерів, сидять жінки й поряд із ними чоловіки, які не пітніють і не соромляться, а із завидною самовпевненістю роблять замовлення.

– Що, брате, з такою непогано було би потанцювати? – питає Антон і жартома штурхає мене в бік.

Я не відповідаю; цей багатобарвний уламок життя, оточений легенькою хмаркою диму, дивно розворохобив мене. Мені здається чимось нереальним, майже сном, те, що я стою тут, на темній вулиці, в сльоту, під мокрим снігом, і дивлюся в щілинку на цю картину. Я полонений нею, хоча усвідомлюю, що це, ймовірно, просто купка спекулянтів смітить грошима. Але ми надто довго не вилазили з бруду окопів, і тепер у нас мимоволі спалахує деколи гарячкова, майже божевільна жага розкоші та блиску, адже розкіш – це безтурботне життя, а якраз його в нас ніколи не було.

– Ну що? – питає мене Антон. – Непогані кішечки, правда? Таких би собі в ліжко?

Я відчуваю себе повним ідіотом, але цієї миті не знаю, що відповісти. Ця манера, у якій я сам, не замислюючись, ось уже кілька років розмовляю, видається мені раптом грубою та огидною. На моє щастя, Антон несподівано застигає, прибравши поважного вигляду: до ресторану під'їхав автомобіль. З машини випурхнула струнка жіноча постать; злегка нахилившись уперед і притримуючи на грудях шубку, жінка прямує до дверей; на блискучому волоссі – щільно прилеглий золотий шолом, коліна зведені, ніжки маленькі, обличчя витончене. Легка та гнучка, вона проходить повз мене, овіяна ніжним, терпким ароматом. І раптом мене охоплює шалене бажання пройти разом із цією напівдитиною через двері, опинитися у приємній, випещеній атмосфері цих приглушених кольорів і світла, рухатися безтурботно в цьому світі, захищеному стіною кельнерів, лакеїв і непроникною плівкою грошей,

далеко від злиднів і бруду, які протягом багатьох років були нашим хлібом насущним.

Цієї хвилини я, мабуть, схожий на школяра, тому що в Антона Демута виривається смішок, і він, підморгнувши, підштовхує мене в бік:

– Навіть якщо вони вбрані в самі шовки й оксамити, в ліжку це нічого не міняє.

– Звичайно, – погоджуюся я і додаю якусь непристойність, щоб приховати від Антона свій стан. – Отже, до першої, Антоне!

– Так точно, старий, – поважно відповідає Антон, – або "бон суар", як кажуть французи.

Бреду далі, глибоко засунувши руки в кишені. Під ногами хлюпає мокрий сніг. Роздратовано розкидаю його. Що б я робив, якби опинився насправді поряд із такою жінкою за столиком? Лише мовчки пожирав би її очима, і все. Я навіть не міг би їсти від збентеження. Як важко, мабуть, провести з таким створінням цілий день! Постійно, весь час бути напоготові! А вночі? Тут я вже зовсім розіубився б. Правда, мені доводилося мати справу з жінками, але я вчився цієї науки в Юппа та Валентина, а з такими вишуканими дамами, напевно, зовсім не це потрібно.

У червні 1917 року я вперше був у жінки. Наша рота квартирувала тоді в бараках. Був полудень; і ми вовтузилися на лузі, бавлячись із двома цуценятами, які причепилися до нас дорогою. Настовбурчивши вуха й поблискуючи шовковистою шерстю, собаки гралися у літній високій траві, небо синіло, і війна, здавалося, відсунулася далеко.

Раптом із канцелярії примчав Юпп. Собаки кинулися йому назустріч, високо підстрибуючи. Він відіпхнув їх і крикнув нам:

– Отримано наказ: сьогодні вночі виступаємо!

Ми знали, що це означає. День у день із заходу долинав гуркіт артобстрілів; там тривав великий наступ; день у день повз нас проходили полки, повертаючись із передових позицій, і коли ми намагалися розпитати якогось солдата, як там, він лише мовчки махав рукою, похмуро дивлячись уперед: день у день вранці котилися повз нас вози з пораненими, і день у день ми рили вранці довгі ряди могил.

Ми піднялися. Бетке і Весслінґ попрямували до своїх ранців узяти поштового паперу. Віллі й Тьяден побрели до похідної кухні, а Франц Ваґнер і Юпп почали вмовляти мене сходити з ними в бордель.

– Послухай, Ернсте, – говорив Ваґнер, – ти ж повинен нарешті дізнатися, що таке жінка! Хто знає, можливо, завтра від нас уже нічого не залишиться: там, кажуть, підвезли цілу колону свіжої артилерії на нас. Нерозумно вирушати на той світ незайманим.

Прифронтовий бордель знаходився у маленькому містечку, на відстані години пішки. Ми отримали перепустки, але змушені були досить довго чекати, бо на передову вирушали ще й інші полки, і всім хотілося урвати наостанок від життя все, що можна. У маленькій тісній комірчині ми здали наші перепустки. Фельдшер оглянув нас, впорснув нам по кілька крапель протарголу, черговий фельдфебель повідомив, що це задоволення коштує три марки і що, зважаючи на великий наплив охочих, більше десяти хвилин затримуватися не можна. Потім ми вишикувалися в чергу на сходах.

Черга посувалася повільно. Нагорі грюкали двері. Коли хто-небудь виходив, лунало: "Наступний!"

– Скільки там корів? – запитав Франц Ваґнер в одного сапера.

– Три, – відповів той, – але вибирати не доводиться. Якщо не пощастить, отримаєш чиюсь бабусю.

Мені ледь не стало погано на цих сходах, у напруженій, затхлій атмосфері, насиченій випарами зголоднілих солдатів. Я охоче втік би – вся моя цікавість давно зникла. Але я боявся, що мене засміють, і тому залишився і продовжував чекати.

Нарешті підійшла моя черга. Повз мене, спотикаючись, пройшов мій попередник, і я опинився в низькій і похмурій кімнаті, такій убогій і пропахлій карболкою і потом, що мене майже здивувало молоде листя липи за вікном, у якому бавилися сонце і вітер. На стільці стояла миска з рожевою водою, у кутку – щось на зразок похідного ліжка, вкритого подертою ковдрою.

Жінка була товста, в одній коротенькій прозорій сорочці. Вона лягла, навіть не подивившись у мій бік. Але оскільки я так і продовжував стояти, вона нетерпляче озирнулася, і тоді на її схожому на мочалку обличчі майнула тінь розуміння. Вона побачила, що перед нею хлопчик.

Я просто не міг, мене всього трусило, я задихався від огиди. Жінка зробила кілька жестів, щоб розворушити мене, кілька потворних, огидних жестів, хотіла притягнути мене до себе і навіть посміхнулася приторно й манірно. Вона могла викликати лише співчуття: зрештою, вона була лише жалюгідною солдатською підстилкою. Бували дні, коли вона обслуговувала по двадцять-тридцять солдатів за день або й більше. Поклавши гроші на стіл, я швидко вийшов геть і кинувся бігом по сходах.

Юпп підморгнув мені:

– Ну, як?

– Супер! – відповів я тоном досвідченого розпусника, і ми зібралися йти. Але нам довелося попередньо знову побувати у фельдшера й отримати ще одну порцію протарголу.

І це називається любов'ю, думав я, приголомшений і знесилений, збираючи речі в похід, – любов'ю, якою наповнені всі мої книги вдома й від якої я стільки чекав у своїх неясних юнацьких мріях! Я згорнув шинель, згорнув плащ-намет, отримав патрони, і ми рушили. Я йшов мовчки та з сумом думав про те, що від усієї моєї крилатої мрії про любов і життя не залишилося нічого, крім гвинтівки, товстої повії та глухого гуркоту грому на горизонті, до якого ми повільно наближалися. Потім усе поглинула темрява, ми лягли в окопи, прийшла смерть; Франц Ваґнер поліг тієї ж ночі, і крім нього ми втратили ще двадцять три людини.

З дерев бризкає дощ, і я піднімаю комір пальта. Я часто тепер сумую за ніжністю, за обережно та боязко вимовленим словом, за хвилюючим і великим почуттям; мені хочеться вирватися зі страхітливої одноманітності останніх років. Але що було б, якби все це повернулося, якби знову я міг відчути колишню м'якість і далечінь минулого, якби мене покохала якась струнка ніжна жінка, схожа на гнучке юне створіння в золотому шоломі; що було б, якби справді безмежне, захоплююче забуття сріблястого синього вечора поглинуло нас у свій чудовий морок? Чи не спливе тоді в останню мить образ товстої повії, чи не зарегочуть голоси наших унтерів із казарми, які викрикують непристойності? Чи не пошматують і не знищать чисте почуття ось такі спогади, уривки розмов, солдатські жарти? Ми майже ще незаймані, але уява наша зіпсута, і ми навіть не помітили, як це трапилося: ще до того, як ми дізналися що-небудь про любов, нас уже публічно всіх підряд піддавали медичному обстеженню, щоб встановити, чи не маємо ми венеричних захворювань. А затамований подих, нестримний порив, вільний вітер, сутінки, незвіданість, усе, що було, коли ми шістнадцятирічними хлопчиками в миготливому непевному світлі ліхтарів гналися за Аделлю та іншими школярками, – усе це ніколи більше не повториться, навіть якби я й не побував у повії і продовжував

думати, що любов – це щось зовсім інше, навіть якби ця жінка не вчепилася в мене і якби я не звідав судоми бажання. Відтоді я завжди був пригнічений.

Важко дихаючи, прискорюю крок. Я хочу, я повинен повернути собі втрачене, боно має повернутися – по-іншому не варто жити.

Я йду до Людвіґа Бреєра. У кімнаті його ще горить світло. Кидаю у вікно камінці. Людвіґ спускається вниз і відмикає двері.

У його кімнаті перед ящиком із колекцією мінералів стоїть Ґеорґ Рає. Він тримає в руках невеликий гірський кристал, милуючись його поблискуванням на світлі.

– Добре, що ми зустрілися, Ернсте, – говорить Ґеорґ, посміхаючись, – я вже й додому до тебе заходив. Завтра їду.

Він у військовій формі.

– Ґеорґу, – голос мій переривається, – але ти ж не збираєшся…

– Саме так. – Він киває. – Знову в солдати! Ти не помилився. Усе вже оформлено. Завтра вирушаю.

– Ти можеш його зрозуміти? – питаю я Людвіґа.

– Так, – відповідає Людвіґ, – я розумію Ґеорґа. Але це не вихід. – Він обертається до Рає: – Ти розчарований, Ґеорґу, але подумай і побачиш, що це природно. На фронті наші нерви були вкрай напружені, бо щодня ми могли загинути. А тепер вони тремтять, як вітрила в затишшя, бо тут ідеться лише про дрібні щоденні справи.

– Правильно, – перебиває його Рає, – от саме ця дріб'язкова гризня навколо їжі, кар'єри та кількох не надто вправно сконструйованих ідеалів і викликає в мені нестерпну нудоту, від неї я і хочу втекти кудись подалі.

– Якщо тобі обов'язково хочеться щось зробити, чому ти не приєднаєшся до революціонерів? – питаю я Ґеорґа. – Може, станеш військовим міністром.

– Ох, ця революція! – зневажливо відмахується Ґеорґ. – Її робили, тримаючи руки по швах, секретарі різних партій, які встигли вже злякатися своєї власної хоробрості. Ти тільки подивися, як вони вчепилися один одному у волосся, всі ці соціал-демократи, незалежні, спартаківці, комуністи. Тим часом дехто під шумок знімає голови нечисленним, справді цінним людям, але ніхто не помічає цього.

– Ні, Ґеорґу, – говорить Людвіґ, – це не так. У нашій революції було занадто мало ненависті, це правда, і ми від самого початку хотіли у всьому дотримуватися справедливості, від того все і стало таким немічним. Революція має вибухнути, як лісова пожежа, і тільки після неї можна почати сіяти; а ми захотіли оновлювати, не руйнуючи. У нас не було сил навіть для ненависті, – так утомила, так спустошила нас війна. А ти чудово знаєш, що від утоми можна й під пострілами заснути. Але, можливо, ще не пізно наполегливою працею надолужити те, що не було зроблено під час нападу.

– Працею! – зневажливо каже Ґеорґ і підставляє кристал під лампу, від чого той починає мінитися всіма барвами: – Ми вміємо битися, але працювати не вміємо.

– Ми повинні знову вчитися працювати, – спокійним голосом каже Людвіґ, який забився у кут дивана.

– Ми занадто зіпсуті для цього, – заперечує Ґеорґ.

Западає тиша. За вікнами шумить вітер. Рає великими кроками ходить туди-сюди по маленькій кімнаті, і здається, що йому справді не місце в цих заставлених книгами чотирьох стінах, у цій атмосфері тиші та праці, що його різко окреслене обличчя над сірим мундиром тільки й можна уявити собі в окопах, у битві, на війні. Спершись руками об стіл, він нахиляється до Люд-віґа. Світло лампи падає на його погони, за спиною в нього поблискує колекція каменів.

– Людвіґу, – обережно починає він, – що ми тут, по суті, робимо? Озирнись довкола, і ти побачиш, яке все немічне та безнадійне. Ми стали тягарем для себе й для інших. Наші ідеали знищено, наші мрії розбито, і ми рухаємося в цьому світі доброчесних практичних людців і спекулянтів, наче донкіхоти, які потрапили до чужої країни.

Людвіґ довго дивиться на нього:

– Я думаю, Ґеорґу, що ми хворі. Війна ще занадто глибоко сидить усередині нас.

Рає киває:

– Ми ніколи її не позбудемося.

– Позбудемося, – говорить Людвіґ, – по-іншому все було б марно.

Рає випростовується і стукає кулаком по столі:

– Усе й було марно, Людвіґу! Саме це й зводить мене з розуму! Згадай, як ми йшли на фронт, яка це була буря ентузіазму! Здавалося, сходить зоря нового життя, здавалося, що все старе, гниле, недосконале зникло геть. Ми були такою молоддю, як ніхто до нас!

Він стискає в кулаці кристал, як гранату. Руки його тремтять.

– Людвіґу, – продовжує він, – я багато провалявся по окопах, і всі ми, хто в напруженому очікуванні сидів навколо жалюгідного недогарка, поки нагорі, наче землетрус, лютував обстріл, усі ми були молоді; ми, однак, не були новобранцями і знали, що на нас чекає. Але, Людвіґу, в цих обличчях у напівтемряві підземелля було щось більше, ніж просто самоконтроль, більше, ніж мужність, і більше, ніж готовність померти. Воля до іншого майбутнього жила в наших непорушних, твердих рисах обличчя, ця воля жила в них і тоді, коли ми йшли в наступ, і навіть тоді, коли ми вмирали! З кожним роком ми затихали все більше, багато чого втратилося назавжди, і тільки одна ця воля залишилася. А тепер, Людвіґу, де вона? Хіба ти не бачиш, що вона загрузла в трясовині з порядку, обов'язків, жінок, розміреності та ще чорт знає чого, що вони тут називають життям? Ні, жили ми саме тоді, і навіть якщо ти мені тисячу разів скажеш, що ненавидиш війну, я однаково відповім: ми жили тоді, бо були разом, тому що в нас горів вогонь, який означав більше, ніж уся ця разом узята тутешня мерзота!

Він важко дихає.

– Адже було щось, Людвіґу, задля чого все це відбувалося! Одного разу, лише на мить, коли пролунав клич: "Революція!", я подумав: ось воно, нарешті, – звільнення, тепер течія поверне назад і в своєму потужному русі знесе старі та викопає нові береги, і – присягаюсь! – Я не опинився би осторонь! Але потік розбився на тисячі струмків, революція перетворилася на яблуко розбрату навколо більших і дрібних посад; вона висохла, забруднилася, її всотали в себе всі ці високі пости, інтриги, чвари, сімейні та партійні справи. У цьому я не бажаю брати участі. Я йду туди, де знову зможу знайти дружнє середовище.

Людвіґ підводиться. Чоло його почервоніло. Очі горять. Він підходить впритул до Рає:

– А чому все це так, Георґу, чому? Тому що нас обдурили, обдурили, хоча ми й досі ще не розкусили всього цього обману! Нас просто зрадили. Говорили: "батьківщина", а мали на увазі загарбницькі плани

жадібної індустрії; говорили: "честь", а мали на увазі жагу влади й гризню серед жменьки пихатих дипломатів та князів, говорили: "нація", а мали на увазі свербіж діяльності нічим не зайнятих панів генералів. – Людвіґ трясе Рає за плечі: – Хіба ти цього не розумієш? Слово "патріотизм" вони начинили своїм фразерством, спрагою слави, владолюбством, брехливою романтикою, своєю дурістю і купецькою жадібністю, а нам піднесли його як променистий ідеал. І ми сприйняли все це як звуки фанфар, які сповіщають про нове, прекрасне, яскраве існування! Хіба ти цього не розумієш? Ми вели війну проти самих себе, хоча й не усвідомлювали цього! І кожен влучний постріл потрапляв у одного з нас! Тож слухай, я кричу тобі в самі вуха: молодь усього світу піднялася на боротьбу, і в кожній країні вона вірила, що бореться за свободу! І в кожній країні її обманювали та зраджували, в кожній країні вона билася за чиїсь матеріальні інтереси, а не за ідеали; у кожній країні її косили кулі й вона власними руками знищувала сама себе! Хіба ти не розумієш? Є тільки один вид боротьби: це боротьба проти брехні, непослідовності, компромісів, пережитків! А ми заплуталися в павутині їхніх фраз і замість того, щоб боротися проти них, боролися на їхньому боці. Ми думали, що воюємо за майбутнє, а воювали проти нього. Наше майбутнє мертве, бо молодь, яка була його носієм, померла. Ми – лише вцілілі залишки її! Зате живе й процвітає інше – сите, задоволене, і воно ще більш сите та вдоволене, ніж будь-коли! Бо не-задоволені, неспокійні, бунтівники померли за нього! Подумай про це! Ціле покоління знищене! Ціле покоління надій, віри, волі, сили, таланту піддалося гіпнозу взаємного знищення, хоча в усьому світі в цього покоління були одні й ті самі цілі!

Голос Людвіґа зривається. У палаючих очах – стримане ридання і лють. Ми всі схоплюємося зі своїх місць.

– Людвіґу! – кажу я, обіймаючи його за плечі.

Рає бере кашкет і кидає мінерал в ящик:

– До побачення, Людвіґу, до побачення, друже!

Людвіґ стоїть навпроти нього. Губи в нього міцно стиснуті.

Вилиці напружені.

– Ти йдеш, Ґеорґу, – із зусиллям говорить він, – а я поки залишаюся! Я ще не здамся!

Рає довго дивиться на нього. Потім спокійно каже:

– Це безнадійно, – і поправляє ремінь.

Я проводжаю Ґеорґа вниз. Крізь щілину дверей уже просочується свинцевий світанок. Наші кроки гучно відлунюють на

кам'яних сходах. Ми виходимо, немов із бліндажа. Довга сіра вулиця безлюдна. Рає показує на ряди будинків:

– Усе це окопи, Ернсте, траншеї, а не житло. Війна триває, але війна підступна, війна поодинці.

Ми подаємо один одному руки. Я не в змозі вимовити ні слова. Рає посміхається:

– Що з тобою, Ернсте? Там, на сході, зараз немає ніякого справжнього фронту! Головне не розкисати, ми ж солдати. Не вперше розлучаємося.

– Уперше, Ґеорґу, – жваво заперечую я, – мені здається, що ми розлучаємося вперше.

Хвилину ще він стоїть переді мною. Потім повільно киває мені та йде. Ґеорґ спускається вулицею, не озираючись, стрункий, спокійний, і ще довго після того, як він зникає з поля зору, я чую його кроки.

ЧАСТИНАV

I

Щодо випускного іспиту є розпорядження: фронтовиків питати з усією можливою поблажливістю. Розпорядження це справді виконується. Тому ми всі до єдиного здаємо іспит. Для наступної групи, куди входять Альберт і Людвіґ, іспит буде через три місяці. їм доведеться ще стирчати в школі, хоча ці двоє написали письмові роботи за всіх нас, чотирьох.

Через кілька днів після складання екзамену нам дали призначення у навколишні села бути тимчасовими заступниками на вільні вчительські посади. Я радий, що отримав роботу. Мені набридло безцільно тинятися цілими днями. Це змушувало мене постійно зосереджуватися на собі, надмірно звертати увагу на настрої, лінуватися. Тепер я буду працювати.

Я пакую валізи, і ми разом із Віллі вирушаємо до місця роботи. Нам пощастило: ми з ним виявилися сусідами. Села, де ми будемо вчителювати, знаходяться менш ніж за годину пішки одне від одного.

Мене поселили в старій селянській садибі. Перед вікнами – величезні дуби, з хліва долинає лагідне мекання овець. Господиня садовить мене в крісло з високою спинкою і зараз же накриває на стіл. Вона переконана, що всі городяни мало не вмирають з голоду, і вона має рацію. З тихим розчуленням я дивлюся, як на столі з'являються давно забуті речі: величезний шматок шинки, майже метр ковбаси, білосніжний пшеничний хліб і гречані налисники з великим вічком сала посередині, які любить Тьяден. їх навалена тут така гора, що вистачило б на цілу роту.

Я починаю поїдати все підряд, а селянка, впершись руками в боки й широко посміхаючись, стоїть і тішиться, дивлячись на мене. Через

годину, охаючи та зітхаючи, я змушений зупинит-ся, хоча тітонька Шомакер умовляє мене продовжувати їсти.

Цієї хвилини з'являється Віллі, який зайшов мене провідати.

– Ну, тітонько Шомакер, тепер дивіться уважно, – кажу я, – зараз перед вами буде гідне видовище. У порівнянні з цим хлопцем я просто сирітка.

Віллі знає, що йому, як солдату, слід робити. Він довго не роздумує, він діє відразу. Після небагатослівного запрошення тітоньки Шомакер Віллі починає з налисників. Коли він добирається до сиру, господиня, притулившись до шафи й широко розкривши очі, дивиться на Віллі, як на восьме чудо світу. У захваті вона тягне на стіл ще велику миску з пудингом; Віллі подужав і пудинг.

– Так, – каже він, відсапуючись, – а ось тепер я б із задоволенням як слід повечеряв.

Цією фразою Віллі назавжди підкорив серце тітоньки Шомакер.

Я знічений і невпевнений у собі, я сиджу на кафедрі. Пере-ді мною сорок дітей. Це – наймолодші. Вони сидять на восьми лавах, ряд за рядом, ніби вирівняні під одну лінійку, і тримають у пухких рученятах грифелі й пенали, розклавши перед собою зошити й дошки. Найменшим – по сім років, найстаршим – по десять. У школі всього три класні кімнати, тому в кожній із них вчаться разом діти різного віку.

Дерев'яні черевики човгають по підлозі. У грубці потріскує торф. Багато дітей живуть на відстані двох годин пішки від школи і приходять закутані у вовняні шалики, зі шкіряними ранцями за спиною. Речі їхні мокрі, і тепер, у перегрітому, сухому повітрі класу, від них іде пара.

Круглі, як яблука, обличчя малюків звернені до мене. Кілька дівчаток крадькома підсміюються. Білявий хлопчина самозабутньо колупається в носі. Інший, сховавшись за спину товариша, який сидить попереду, запихає в рот товстий кусень хліба з маслом. Але всі уважно стежать за кожним моїм рухом.

З неприємним почуттям совався я на своєму стільці за кафедрою. Тиждень тому я ще сам сидів на шкільній лаві та споглядав плавні жести Голлермана, який розповідав про поетів епохи визвольних воєн. А тепер я сам став таким же Голлерманом. Принаймні для тих, хто сидить переді мною.

– Діти, – кажу я, підійшовши до дошки, – ми зараз напишемо велике латинське "Л". Десять рядків "Л", потім п'ять рядків "Ліна" і п'ять рядків "ластівка".

Я повільно виводжу крейдою букви та слова на дошці. За спиною чую шарудіння і шурхіт. Я чекаю, що мене піднімуть на сміх, і обертаюся. Але це діти відкрили свої зошити й приготували дошки для писання – нічого більше. Сорок дитячих голівок слухняно схилилися над завданням. Я просто вражений.

Скриплять грифелі, дряпають пера. Я ходжу туди-сюди між лавами.

На стіні висять розп'яття, опудало сови й карта Німеччини. За вікнами без кінця пролітають низькі хмари.

Карта Німеччини розфарбована двома кольорами: зеленим і брунатним. Я зупиняюся перед нею. Кордони заштриховані червоним; дивною кривулястою лінією тягнуться вони зверху вниз. Кельн – Аахен, а ось і тонкі чорні нитки залізниць. Гербесталь, Льєж, Брюссель, Лілль. Я стаю навшпиньки. Рубе, Аррас, Остенде. А де ж гора Кеммель? Вона взагалі не позначена. Але ось Лангемарк, Іпр, Біксшоте, Стаден. Які вони крихітні на карті, крихітні цятки, тихі, крихітні цятки. А як там гриміло

небо й тряслася земля тридцять першого липня під час спроби великого прориву, коли ми за один день втратили всіх наших офіцерів.

Відвертаюся від карти й оглядаю світлі та темні голівки, старанно схилені над словами "Ліна" і "ластівка". Хіба не дивно: для них ці крихітні цятки на карті будуть лише заданими уроками, кількома новими назвами місцевостей і кількома новими датами для зубріння на уроках світової історії, які нічим не відрізняються від дат Семирічної війни або битви в Тевтобурзькому лісі.

У другому ряду схоплюється хлопчик і високо піднімає над головою зошит. У нього готові всі двадцять рядків. Я підходжу до нього й показую, що нижнє заокруглення букви "Л" у нього надто широке. Погляд вологих дитячих очей такий осяйний, що на мить я розгублююся. Швидко йду до дошки й пишу знову два слова, вже з новою великою літерою: "Карл" і… рука моя на секунду затримується, але я не можу побороти себе, немов інша, невидима рука виводить за мене: "Кеммель".

– Що таке "Карл"? – запитую я.

Піднімається ліс рук.

– Людина! – кричить той самий малюк.

– А Кеммель? – питаю я, помовчавши, і туга стискає серце.

Мовчання. Нарешті одна дівчинка піднімає руку.

– Це з Біблії, – нерішуче вимовляє вона.

Деякий час я не зводжу з неї очей.

– Ні, – відповідаю я, – ти помилилася. Ти, напевно, думала Кедрон або Ліван, чи не так?

Дівчинка злякано киває. Я гладжу її по голові.

– Ну, тоді напишемо краще "Ліван". Це дуже красиве слово.

Я знову замислено ходжу туди-сюди між лавами. Час від часу відчуваю на собі допитливий погляд, спрямований понад зошитами. Зупиняюся біля печі й оглядаю дитячі обличчя. Більшість схожі на старанні посередності, деякі – шахраюваті, ще інші – тугодуми, але трапляються обличчя, в яких світиться щось яскраве. Цим у житті не все буде здаватися само собою зрозумілим, у них не все буде йти гладко.

Раптово відчуваю напад страху. Ось завтра ми пройдемо займенники, думаю я, а наступного тижня напишемо диктант; через рік ви будете знати напам'ять п'ятдесят питань із катехізису, через чотири роки почнете таблицю множення другого десятка; ви виростете, і життя візьме вас у свої лещата; в одних ці лещата будуть тугішими, в інших – слабшими, хтось житиме спокійніше, а хтось – неспокійно, хтось щасливіше, хтось – нещасніше. У кожного буде своя доля, така чи інша, хочете ви того чи ні.

Чим я можу допомогти вам? Дієвідмінами чи переліком німецьких річок? Вас сорок, сорок різних життів стоять за вашими плечима й чекають на вас. Якби я міг допомогти вам, із якою радістю я зробив би це! Але хіба в нас людина може підтримати людину? Хіба можу я чимось допомогти хоча б Адольфу Бетке?

Дзвенить дзвінок. Перший урок завершився.

Наступного дня ми з Віллі одягаємо наші візитки – мою якраз вчасно надіслали – і вирушаємо з візитом до пастора. Це входить у наші обов'язки.

Пастор приймає нас люб'язно, але стримано: після нашого бунту в семінарії в солідних колах про нас пішла погана слава. Увечері нам ще належить відвідати громадського старосту – це теж входить у наші обов'язки. Але зі старостою ми зустрічаємося в шинку, який одночасно слугує і поштовим відділенням.

Староста – хитрий селянин зі зморшкуватим обличчям; першим ділом він пропонує нам кілька склянок горілки. Ми не відмовляємося. Переморгуючись, до нас підходять ще кілька селян. Вони кланяються, і кожен у свою чергу пропонує нам по скляночці. Ми ввічливо цокаємося. Вони нишком підштовхують один одного ліктями – мовляв, бідні курчата. Ми, звісно, одразу зауважуємо, що їм хочеться нас напоїти та посміятися з нас. Мабуть, вони проробляли такі жарти не раз: зі сміхом розповідають вони про колишніх молодих учителів, які викладали в тутешній школі. Вони впевнені, що ми скоро здамося; на те є три причини: по-перше, городяни без сумніву менш витривалі, ніж селяни, по-друге, вчителі – люди освічені й тому не дуже вміють пити, по-третє, у таких молодих хлопців, ясно, і досвіду немає у цій справі. Можливо, щодо колишніх семінаристів це й було так, але в нашому випадку вони випустили з уваги важливу обставину: що ми кілька років були солдатами й пили горілку великими кількостями. Ми приймаємо виклик. Селяни хочуть лише злегка пожартувати з нас, ми ж тричі захищаємо свою честь, і це додає нам відваги.

З нами за столом сидять староста, писар і кілька дужих селян. Цілком імовірно, що з тутешніх п'яничок вони найміцніші.

З легкою, по-селянськи хитрою посмішкою вони цокаються з нами. Віллі робить вигляд, що він уже напідпитку. Сміх навколо посилюється.

Ми теж купуємо всім по пиву з горілкою. Потім, без перепочинку, випиваємо ще сім склянок, від кожного з присутніх. Селяни вважають, що тут нам і кінець. Трохи оторопіло дивляться вони, як ми, не кліпнувши оком, осушуємо склянки. У поглядах, якими вони дивляться

на нас, з'являється повага. Віллі з незворушним виглядом замовляє всім ще по одній.

– Пива не потрібно, тільки міцні напої! – кричить він господареві.

– Тільки горілку? От чорт! – говорить староста.

– Не сидіти ж нам тут до ранку, – спокійно зауважує Віллі, – адже від пива тільки тверезієш!

В очах у старости з'являється подив. Ледве повертаючи язиком, один із наших колег по застіллю визнає, що ми вміємо пити. Двоє мовчки встають з-за столу та зникають. Дехто з наших супротивників намагається крадькома вилити вміст склянок під стіл. Але Віллі стежить за тим, щоб ніхто не сачкував. Він вимагає, щоб руки у всіх лежали на столі, а склянки спорожнялися тільки в горлянки. Сміх припинився. Ми явно виграємо.

Через годину більшість селян із позеленілими обличчями валяється по кутках кімнати або, похитуючись, бреде надвір. Група за столом постійно зменшується, крім нас залишаються тільки староста й писар. Починається поєдинок між цією парою і нами. Правда, і у нас двоїться в очах, але ті вже давно белькочуть щось нерозбірливе. Це додає нам сили.

Ще через півгодини, коли обличчя в нас уже стали багряно-синіми, Віллі завдає головного удару.

– Чотири чайних склянки коньяку! – кричить він шинкареві.

Староста злякано відсахується. Приносять коньяк. Віллі запихає склянки їм до рук:

– Ваше здоров'я!

Вони тільки витріщають на нас очі.

– До дна! – репетує Віллі. Його шевелюра вогнисто виблискує. – Випити одним ковтком!

Писар намагається ухилитися, але Віллі не відстає.

– За чотири ковтки! – благає староста.

– Ні! Одним! – наполягає Віллі. Він встає і цокається з писарем. Я теж підхоплююся.

– Ваше здоров'я! Будьмо! – ревемо ми приголомшеним селянам.

Вони дивляться на нас, як телята, яких ведуть на забій, і відпивають по ковтку.

– До дна! Не хитрувати! – гаркає Віллі. – Встати!

Хитаючись, ті встають і п'ють. Вони намагаються не допити, але ми, крекчучи, показуємо на свої склянки:

– Ваше здоров'я! До дна! Будьмо!

І вони проковтують усе. Зі скляними очима, повільно, проте неухильно зіслизають вони на підлогу. Ми перемогли; якби ми пили повільніше, то вони, мабуть, виявилися б витривалішими, але в швидкому перекиданні чарок у нас великий досвід. Ми добре зробили, нав'язавши їм свій темп.

Погано тримаючись на ногах, одначе з гордим усвідомленням перемоги, оглядаємо ми поле битви. Лежать усі, крім нас. Листоноша,

він же господар шинку, опустивши голову на стійку, плаче за дружиною, яка померла від пологів, коли він був на фронті.

– Марта, Марта, – схлипує він неприродно високим голосом.

– О цій порі дня він завжди такий, – розповідає служниця.

Плач господаря неприємно ріже слух. Та й час уже йти.

Віллі згрібає старосту, я підхоплюю легшого писаря, і ми тягнемо їх по домівках. Це вершина нашого тріумфу. Писаря ми вкладаємо біля ґанку та стукаємо, поки у вікні не з'являється світло. Старосту чекають. Дружина його стоїть у дверях.

– Господи Ісусе, – верещить вона, – так це наші нові вчителі! Такі молоді й уже такі пияки! Що ж далі буде!

Віллі намагається пояснити їй, що це було справою честі, але заплутується.

– Куди його занести? – питаю я нарешті.

– Покладіть ви цього п'яничку поки сюди, – рішуче говорить вона. Ми валимо його на диван. Посміхаючись якось зовсім по-дитячому, Віллі просить у господині кави. Та дивиться на нього, як на готтентота.

– Адже ми вам доправили вашого чоловіка, – говорить він, посміхаючись.

Перед таким неймовірним, але незлостивим нахабством капітулює навіть ця сувора жінка. Похитуючи головою і читаючи мораль, вона наливає дві великі чашки кави. На всі її слова ми незмінно відповідаємо: "Так", – що у такий момент найправильніше.

Від цього дня нас у селі поважають як справжніх чоловіків.

II

Одноманітно й розмірено минають дні за днями. Чотири години шкільних занять вранці, дві години – після обіду; а поміж тим – нескінченно довгі години сидінь або ходінь наодинці з собою і зі своїми думками.

Найгірше буває в неділю. Якщо не сидиш у шинку, то дні ці просто нестерпні. Старший учитель – крім мене є ще й такий – живе тут тридцять років. За цей час він став прекрасним свинарем, за що отримав декілька нагород. Крім свинарства, з ним ні про що не можна говорити. Коли я дивлюся на нього, мені хочеться негайно втекти звідси: сама думка про можливість перетворитися на щось подібне до нього змушує мене здригнутися. Є ще й учителька – немолоде і старанне створіння; вона здригається, якщо при ній скажеш: "До чортової матері". Теж не дуже весело.

Віллі пристосувався краще за мене. Його кличуть як почесного гостя на всі весілля та хрестини. Коли в когось хворіє кінь або не може отелитися корова, Віллі допомагає словом і ділом.

А вечорами сидить із селянами в корчмі та ріжеться в скат, здираючи зі своїх партнерів по три шкури.

А мені набридли шинки, і я залишаюся у себе в кімнаті. Але на самоті час тягнеться нестерпно повільно, і часто, коли сидиш сам, з кутів виповзають дивні думки; наче бліді хирляві руки, вони махають і погрожують. Це тіні примарного вчорашнього дня, химерно видозмінені, спогади, які спливають знову і знову, сірі, безтілесні обличчя, скарги та звинувачення.

Однієї дощової неділі я піднявся рано, одягнувся і пішов на станцію. Мені захотілося відвідати Адольфа Бетке. Це гарна ідея: я хоч трохи побуду з близькою, по-справжньому близькою мені людиною, а коли приїду назад, нудний недільний день закінчиться.

До Адольфа я потрапляю в другій половині дня. Скрипить хвіртка. У буді гавкає пес. Швидко проходжу вздовж фруктової алеї. Адольф удома. І його дружина теж. Коли я заходжу й простягаю йому руку, вона виходить. Сідаю. Помовчавши, Адольф запитує:

– Ти здивований, Ернсте?

– Чим, Адольфе?

– Тим, що вона тут.

– Ні. Тобі видніше.

Він підсуває до мене тарілку з фруктами:

– Яблуко хочеш?

Вибираю собі яблуко й простягаю Адольфові сигару. Він відкушує кінчик і каже:

– Знаєш, Ернсте, я все сидів тут і сидів та мало не здурів від цього сидіння. Самому в такому домі нестерпно. Проходиш кімнатами – тут висить її блузка, там – кошик із голками й нитками, тут стілець, на якому вона завжди сиділа, коли шила; а ночами – це порожнє біле ліжко поруч; кожну хвилину дивишся туди, і перевертаєшся з боку на бік, і не можеш заснути. У такі хвилини, Ернсте, багато передумаєш.

– Уявляю собі, Адольфе!

– А потім вибігаєш із дому, напиваєшся і робиш усякі дурниці.

Я киваю. Годинник цокає. У грубці потріскують дрова. Жінка нечутно заходить, ставить на стіл хліб, масло та знову виходить. Бетке розгладжує скатертину:

– Так, Ернсте, і вона ж теж так мучилася, теж сиділа тут усі ці роки. Лягаючи спати, постійно чогось боялася, лякалася невідомості, без кінця про все роздумувала, прислухалася до кожного шереху. Так, зрештою, це і сталося. Я впевнений, що спочатку вона зовсім не хотіла цього, а коли вже сталося, не зуміла впоратися з собою. Так і пішло.

Жінка приносить каву. Я хочу з нею привітатися, але вона не дивиться на мене.

– Чому ти не ставиш горнятко й для себе? – запитує її Адольф.

– Мені ще треба на кухню, – говорить вона. Голос у неї тихий і глибокий.

– Я сидів тут і казав собі: ти охороняв свою честь і вигнав свою дружину. Але від цієї честі тобі ні тепло, ні холодно, ти самотній, і з честю тобі не легше, ніж без неї. І я сказав їй: залишайся. Кому, справді, потрібні всі ці дрібниці, адже ти страшенно втомився і живеш, зрештою, якихось кілька десятків років, а якби я не дізнався про те, що трапилося, все залишалося б по-старому. Хто знає, що б робили люди, якби вони завжди все знали.

Адольф нервово постукує по спинці стільця:

– Пий каву, Ернсте, і масло бери.

Я наливаю собі та йому по чашці, і ми п'ємо.

– Ти розумієш, Ернсте, – тихо каже Бетке, – вам легше: у вас є ваші книги, ваша освіта й усяке таке, а в мене нічого й нікого в цілому світі, крім дружини.

Я не відповідаю, він мене однаково не зрозуміє зараз: він не той, що на фронті, та і я змінився.

– А що вона каже? – питаю я, помовчавши.

Адольф безпорадно опускає руку:

– Вона говорить мало, від неї важко чогось домогтися, вона все тільки сидить, мовчить і дивиться на мене. Хіба що заплаче. – Він відставляє свою чашку. – Іноді вона каже, ніби все це трапилося тому, що їй хотілося, аби хто-небудь був поруч. А іншого разу каже, що вона сама себе не розуміє, вона не думала, що заподіє мені кривду, їй нібито здавалося, що це я і був. Не дуже-то зрозуміло все це, Ернсте; в таких речах завжди все непросто. А взагалі вона розсудлива.

Я замислююся.

– Можливо, Адольфе, вона хоче сказати, що всі ці роки була немов сама не своя, жила як уві сні?

– Можливо, – відповідає Адольф, – хоча я цього не розумію. Але все це, здається, не так довго й тривало.

– А того, іншого, вона тепер, мабуть, і бачити не хоче? – питаю я.

– Вона каже, що її дім тут.

Я знову замислююся. Про що ще тут розпитувати?

– Але ж тобі так краще, Адольфе?

Він дивиться на мене:

– Не сказав би, Ернсте! Поки що ні. Одначе, думаю, все налагодиться. Як по-твоєму?

Вигляд у нього такий, ніби він не дуже в цьому впевнений.

– Звичайно, налагодиться, – кажу я і кладу на стіл кілька сигар, які привіз для нього. Деякий час ми розмовляємо. Нарешті я збираюся додому. У сінях стикаюся з Марією. Вона намагається непомітно прослизнути повз мене.

– До побачення, фрау Ветке, – кажу я, простягаючи їй руку.

– До побачення, – вимовляє вона, відвернувшись від мене, і потискає мою руку.

Адольф іде зі мною на станцію. Завиває вітер. Я скоса поглядаю на Адольфа й згадую його усмішку, коли ми в окопах починали говорити про мир. Як усе тепер змінилося!

Поїзд рушає.

– Адольфе, – поспішно кажу я йому з вікна, – Адольфе, повір мені, я тебе дуже добре розумію, ти навіть не знаєш, наскільки добре.

Він самотньо бреде полем додому.

Десята година. Дзвінок на велику перерву. Я щойно закінчив урок у старшому класі. І ось чотирнадцятилітні хлопці стрімко біжать повз мене на волю. Я спостерігаю за ними з вікна. Протягом декількох секунд вони

абсолютно змінюються, струшують з себе гніт школи і знову стають жвавими й безпосередніми, якими й слід бути в їхньому віці.

Коли вони сидять переді мною на своїх лавах, вони не справжні. Це або скромники та підлабузники, або лицеміри, або бунтарі. Такими зробили їх сім років школи. Вони прийшли сюди незіпсовані, щирі, невинні, як юні звірята, прийшли просто зі своїх зелених галявин, відірвалися від ігор і мрій. Ними керував ще простий закон усього живого: найпрудкіший і найсиль-ніший ставав у них ватажком, вів за собою інших. Але тижневі порції освіти поступово прищеплювали їм інший, штучний закон: того, хто акуратніше за всіх виїдав свої порції, відзначали, оголошували найкращим. Його товаришам рекомендували брати з нього приклад. Не дивно, що найбільш жваві діти чинили опір. Але вони змушені були підкоритися, бо хороший учень – це раз і назавжди ідеал школи. Але що це за жалюгідний ідеал! На що перетворюються з роками хороші учні! У тепличній атмосфері школи вони квітнуть коротким цвітінням пустоцвіту, а потім назавжди вгрузають у болото посередності й бездарності. Своїм рухом уперед світ зобов'язаний лише поганим учням.

Я дивлюся на дітей, які бавляться. Верховодить сильний і спритний хлопчик, кучерявий Дамгольт; своєю енергією він тримає в руках весь майданчик. Очі іскряться войовничим запалом і задоволенням, усі м'язи напружені, і хлопці беззаперечно підкоряються йому. А через десять хвилин на шкільній лаві цей хлопчина перетвориться на впертого, норовливого учня із вічно не зробленим домашнім завданням, якого навесні напевно залишать на другий рік. Коли я подивлюся на нього, він чемно посміхатиметься, а щойно я відвернуся, скривиться; він збреше, не замислюючись, якщо запитаєш, чи переписав він твір, і за першої зручної нагоди плюне мені на штани або підставить кнопку на мій стілець. А найкращий учень (зараз, на волі – це вельми жалюгідна фігура) тут, у класній кімнаті, відразу виростає; коли Дам-гольт не зможе відповісти і, розлючений, приречено чекатиме на свою традиційну двійку, перший учень самовпевнено підніматиме руку. Перший учень усе знає, знає він і це. Але Дамгольт, якого, власне, слід

було б покарати, мені в тисячу разів симпатичніший за бліденького зразкового учня.

Я знизую плечима. Хіба під час зустрічі нашого полку в ресторані Конерсманна не було так само? Хіба професія не стала важливішою за людину, хоча раніше все було навпаки? Я хитаю головою. Що ж це за світ, у який ми повернулися?

Голос Дамгольта дзвенить на весь майданчик. Цікаво, чи не дало б навчання кращі результати, якби вчителі ставилися до учнів більш по-товариськи, думаю я? Не знаю, не знаю. Такий підхід, можливо, покращив би стосунки, дозволив би уникнути деяких проблем. Але, по суті, це був би самообман. Я з власного досвіду знаю: молодь проникліва й непідкупна. Вона тримається згуртовано, утворює єдиний фронт проти дорослих. Вона не знає сентиментальності; до неї можна наблизитися, але влитися в її ряди не вдасться. Вигнаний із раю в рай не повернеться. Існує закон вікової різниці. Кмітливий Дамгольт цинічно прийняв би товариське ставлення вчителя і витягнув би з нього вигоду. Не виключено, що й він прив'язався б до вчителя, але це не завадило б йому використовувати вигідність свого становища. Вихователі, яким здається, що вони розуміють молодь, – це мрійники. Юність зовсім не хоче, щоб її розуміли, вона хоче одного: залишатися собою. Дорослий, який занадто завзято нав'язує їй свою дружбу, так само смішний у її очах, як у випадку, якби він начепив на себе дитячий одяг. Ми можемо відчувати те саме, що й молодь, але молодь не відчуває того, що ми. У цьому її порятунок.

Дзвінок. Перерва закінчилася. Дамгольт неохоче стає з кимось у пару перед дверима класу.

Я бреду через село в степ; Вовк біжить попереду. Раптом із якогось двору кулею вилітає собака й кидається на Вовка. Вовк не помітив його наближення, тому собаці вдається звалити його. Наступної миті по землі качається з глухим гарчанням клубок із пилу та зчеплених собачих тіл.

З двору з кийком у руках вибігає селянин і ще здалеку кричить:

– Заради Бога, вчителю, гукніть вашого собаку! Плутон роздере його на шматки!

Я відмахувався.

– Плутоне, Плутоне, ах ти стерво, ах ти проклятий, іди сюди! – схвильовано кричить селянин; захекавшись, підбігає він до собак і намагається розчепити їх. Але запилюжений вихор із відчайдушним гавкотом відкочується метрів на сто далі та знову сплітається в клубок.

– Пропав ваш пес, – стогне селянин і опускає руку з кийком. – Але я кажу вам наперед: платити за нього я не буду. Ви могли покликати його.

– Хто пропав? – перепитую я.

– Ваш пес, – слабким голосом повторює селянин. – Цей триклятий дог загриз уже більше десятка собак.

– Ну, що стосується Вовка, то ми ще подивимося, – кажу я. – Це не просто вівчарка, шановний; це фронтовий пес, старий солдат, зрозуміло?

Стовп пилу розсіюється. Собаки викотилися на галявину. Я бачу, як Плутон намагається насісти на Вовка та вкусити його за спину. Якщо це йому вдасться, то собака мій справді пропав, – дог розчавить йому хребці. Але вівчарка, вертка як вуж, на відстані сантиметра вислизає від свого супротивника і, перекинувшись, знову накидається на дога. Той гарчить і гавкає. Вовк нападає беззвучно.

– Ах, чорт! – бурчить селянин.

Дог обтрушується, підскакує, хапає повітря, люто повертається, знову підскакує – і знову лише клацає зубами в повітрі, здається, ніби дог там один, настільки непомітною є вівчарка. Вона стрибає, як кіт, майже на рівні землі (навичка зв'язкового собаки), прослизає у дога між ніг, кусає його знизу, кружляє навколо нього, женеться за ним, несподівано хапає його зубами за живіт і міцно, не випускаючи, тримає.

З шаленим виттям дог припадає до землі, намагаючись так само схопити Вовка. Але, скориставшись цим, вівчарка вже відпустила свого супротивника і, промайнувши, як тінь, ривком ухопила дога за горло. І лише тепер, коли Вовк міцно тримає дога, який відчайдушно б'ється і качається по землі, я вперше за час цієї сутички чую глухе, злісне гарчання свого собаки.

– Заради Бога, учителю, – кричить селянин, – покличте свого пса! Він роздере Плутона на шматки!

– Я можу кликати його скільки завгодно, він тепер все одно не прийде, – кажу я. – І правильно зробить. Нехай спочатку впорається з цим паршивим Плутоном.

Дог скиглить і скавулить. Селянин піднімає ломаку, щоб відігнати Вовка. Я вириваю її в нього з рук, хапаю його за груди та кричу:

– Не смійте! Ваш пес перший почав!

Я готовий побити його.

На щастя, мені видно, як Вовк раптово залишає дога та мчить до нас: йому здалося, що на мене нападають. Мені вдається перехопити його, інакше селянин залишився б щонайменше без куртки.

За цей час Плутон непомітно зник. Я поплескую Вовка по шиї, заспокоюючи його.

– Та це просто диявол! – бурчить переляканий селянин.

– Так і є, – з гордістю кажу я, – це старий солдат. Такого зачіпати не можна.

Ми йдемо далі. За селом розкинулися спочатку луки, а потім починається степ, укритий ялівцем та курганами. На узліссі березового гаю пасеться стадо овець. У променях призахідного сонця їхні пухнасті спини відливають матовим золотом.

Раптом Вовк рвучко зривається з місця і стрибками мчить до стада. Побоюючись, що він ще розлючений після сутички з догом, біжу за ним, щоб запобігти кривавій бійці.

– Бережись! Стеж за собакою! – кричу я пастухові.

Пастух сміється:

– Та це вівчарка, вона не чіпатиме овець.

– Ні, ні, ви не знаєте, – хвилююся я, – він таких речей не розуміє. Це фронтовий собака!

– Припиніть, – говорить пастух, – вівчарка – це вівчарка, фронтова чи не фронтова – не має значення. Вона нічого їм не зробить. Ось дивіться, ну, подивіться ж! Молодець, пес, чудово! Лови їх, лови!

Я не вірю очам своїм. Вовк, мій Вовк, який у своєму житті не бачив жодної вівці, зганяє докупи стадо, ніби ніколи нічим іншим не займався. Великими стрибками він із гавкотом мчить за двома ягнятами, які відбилися від стада, і заганяє їх назад. Щоразу, коли якась овечка відбігає вбік або зупиняється, він перепиняє їй дорогу та щипає за ноги, тож вона хоч-не-хоч біжить до стада.

– Чудовий пес! – захоплюється пастух. – Бачите, він тільки пощипує їх. Ох, молодець!

Собаку не впізнати. Очі виблискують, розірване вухо теліпається. Він пильно оббігає стадо, і я бачу, як він незвичайно збуджений.

– Куплю вашого собаку не торгуючись, – говорить пастух. – Він упорається зі стадом не гірше за мене. Ви тільки подивіться, як він жене овець до села! Його й учити не треба.

Я не знаю, що зі мною відбувається.

– Вовк, – кличу, – Вовк! – і відчуваю, що зараз заплачу, дивлячись на нього. Адже ось він теж виріс під кулями, а тепер, хоча ніхто ніколи не вчив його, він одразу знаходить своє покликання.

– Сто марок готівкою і на додачу вівцю заколю, – пропонує пастух.

Я мотаю головою:

– Ні за які мільйони. Зрозумів?

Пастух здивовано знизує плечима.

Жорсткі вінички вересу лоскочуть обличчя. Я згинаю їх і кладу голову на руки. Собака спокійно дихає, лігши поруч. Спокій і тиша. І тільки здалеку долинає слабке брязкання дзвіночків: десь пасуться стада.

Вечірнім небом повільно пливуть хмари. Сонце заходить. Темна зелень ялівцю стає густо-брунатною, і я відчуваю, як у далеких лісах тихенько піднімається нічний вітер. Через годину він зашумить і тут, у березовому гайку. Солдатам природа так само близька, як селянам і

жителям лісів, – солдати живуть просто неба, вони знають усе про вітри й густий цинамоновий аромат схованих у густому диму вечорів, їм знайомі тіні, які біжать над землею, коли хмари викрадають світло, їм відомі шляхи місяця.

Одного разу, у Фландрії, після шаленої артилерійської атаки, одному пораненому довелося довго чекати, поки прийшла допомога. Ми витратили на нього всі свої перев'язувальні пакети, обмотали його всім, чим могли, але рана продовжувала кровоточити, він просто стікав кров'ю. А за ним, на вечірньому небі, нерухомо стояла величезна хмара, одна-єдина хмара, але це був цілий гірський ланцюг – сліпучо-білий, золотавий і пурпуровий. Хмара розкинулася над розтерзаної бурою землею, нерухомо, випромінюючи світло, а вмирущий лежав, стікаючи кров'ю; між ними було щось споріднене, і мені здавалася незбагненною така байдужа краса на небі, коли помирає людина.

Останні промені сонця фарбують степ зловісним червоним відблиском. Із жалібним криком злітають чайки. Кричить бугай на озері. Я дивлюся на широкий пурпурово-золотистий простір. В одному місці під Готгольстом росло стільки маку, що луки були суцільно червоними. Ми називали їх кривавими, тому що в грозу вони набували тьмяного відтінку щойно пролитої, ще свіжої крові. Там збожеволів Келер, коли ми одного разу, світлої ночі, змучені та втомлені, проходили повз поле.

У непевному світлі місяця луки здалися йому озерами крові, і він усе рвався туди.

Мене морозить, і я піднімаю очі. Що це означає? Чому ці спогади стали так часто повертатися? І якісь вони дивні, насправді все було інакше. Чи не тому це, що я занадто багато буваю сам?

Вовк ворушиться і гавкає уві сні верескливо та глухо. Можливо, йому сниться стадо? Я довго дивлюся на нього. Потім буджу, і ми повільно бредемо назад.

Сьогодні субота. Я зайшов до Віллі запитати, чи не поїде він зі мною в неділю до міста. Але Віллі й чути не хоче.

– Завтра у нас фарширована гуска, – говорить він, – цього я ніяк не можу пропустити. А тобі навіщо в місто?

– Мені дуже важко тут у вихідні, – кажу я.

– Не розумію тебе. Тут так годують!

Я їду сам. Увечері з якоюсь невизначеною надією йду до Вальдмана. Там дуже весело. Деякий час тиняюся з місця на місце та придивляюся до публіки. У залі товчеться багато зовсім молодих хлопців, яких війна не встигла зачепити. Вони са-мовпевнені й знають, чого хочуть. Усе для них із самого початку ясно, і мета в них одна – успіх. Практичності в цих хлопців набагато більше, ніж у нас, хоча вони й молодші.

Серед пар, які танцюють, помічаю граційну фігурку худенької швачки, з якою я виграв приз за ванстеп. Запрошую її на вальс і вже не розлучаюся з нею. Днями я отримав платню, тому замовляю кілька пляшок солодкого червоного вина. Ми повільно розпиваємо його, і що більше я п'ю, то сильніше опановує мене якийсь дивний смуток. Як говорив тоді Альберт? Потрібно мати близьку людину – здається, так?

Замислено прислухаюся до дівчини; вона щебече, як ластівка, – про подруг, про поштучну оплату за білизну, яку вона шиє, про нові танці та ще про тисячі різних дрібниць. Якби за штуку білизни платили на двадцять пфенігів більше, вона могла б обідати в ресторані і була б цілком задоволена. Я заздрю ясності та простоті її існування і все розпитую та розпитую. Мені хотілося б кожного, хто тут сміється й тішиться, розпитати про його життя. Може, я дізнався б що-небудь таке, що допомогло б мені жити.

Потім я проводжаю мою ластівку додому. Вона живе під самим дахом сірого густозаселеного будинку. Біля під'їзду ми зупиняємося. У своїй долоні я відчуваю тепло її руки. Смутно біліє в мороці її обличчя. Людське обличчя, рука, що криє в собі тепло й життя.

– Дозволь мені піти з тобою, – кажу я гаряче, – дозволь.

Ми обережно крадемося скрипучими сходами нагору. Я запалюю сірник, але дівчина негайно задуває його, бере мене за руку й веде за собою.

Вузенька кімнатка. Стіл, брунатний диван, ліжко, кілька картин на стінах, у кутку швейна машина, очеретяний манекен і кошик із недошитою білизною.

Дівчина швиденько дістає спиртівку й готує чай із яблучних шкірок і вже з десяток разів заварених і висушених чайних листків. Дві чашки, її сміх, трохи лукаве личко, зворушливо-блакитна сукня, привітна бідність кімнати, ластівка, єдине надбання якої – її юність. Сідаю на диван. Невже так починається кохання? Так легко, наче це гра? Для цього потрібно, мабуть, перестрибнути через самого себе.

Ластівка дуже мила, і, мабуть, так уже повелося в її маленькому житті, що хто-небудь приходить, бере її в обійми і йде геть; швейна машина дзижчить, приходить інший, ластівка сміється, ластівка плаче, і все шиє і шиє. Вона накидає на машинку маленьку строкату ковдру, і робоча сталева тварина перетворюється на гірку червоних і синіх шовкових квітів. Ластівка не хоче, щоб їй нагадували про її день. Вона згортається клубочком у мене на грудях і говорить, муркоче, шепоче, наспівує; у своїй легенькій сукні вона така худа й бліда, трохи недогодована; вона настільки легка, що її можна на руках перенести на ліжко, на залізне похідне ліжко; обличчя її таке зворушливе, коли вона, віддаючись, міцно обіймає мою шию руками й зітхає, і посміхається, дитя із заплющеними очима, і знову зітхає, і тремтить, і шепоче щось, і

дихає глибоко, і злегка скрикує, бо я не відриваючись дивлюся на неї, я б хотів бути таким же, і я мовчки запитую себе: "Може, це воно?" А потім ластівка обсипає мене безліччю ласкавих імен і з сором'язливою ніжністю горнеться до мене, а коли я йду й запитую: "Ти щаслива, ластівко?" – вона цілує мене багато-багато разів, і показує різні міни, і махає мені, і киває, киває, киває.

А я спускаюся зі сходів нескінченно здивований. Вона щаслива; як мало їй потрібно! Цього я не можу зрозуміти. Хіба вона, як і до нашої зустрічі, не продовжує бути недоступною мені істотою, життям у собі, в яке я не можу проникнути? І хіба вона не залишилася б такою ж, навіть якби я палко кохав її? Ах, любов – факел, що летить у безодню, і тільки цієї миті можна побачити всю глибину цієї безодні!

Я минаю вулицю за вулицею, прямую до вокзалу. Ні, все це не те, не те. Відчуваєш себе ще більш самотнім.

III

Настільна лампа окреслює на столі жовте коло. Переді мною пачка синіх зошитів. Поруч – пляшечка з червоним чорнилом. Я переглядаю зошит, підкреслюю помилки, вкладаю промокальний папір і беру наступний зошит.

Потім встаю з-за столу. І це життя? Ось ця монотонна зміна днів і годин? Як мало, по суті, вона заповнює мій мозок. Занадто багато часу залишається для роздумів. Я сподівався, що одноманітність заспокоїть мене. Але від неї тільки тривожніше. Як нескінченно тягнуться тут вечори!

Я проходжу через сіни. У напівтемряві пирхають і постукують копитами корови. Поруч, збираючись доїти, зігнулися на низеньких табуретках служниці. Кожна сидить наче в окремій клітці, стінами для якої служать темні плямисті тіла тварин. У теплих випарах корівника

блимають слабкі вогники, тонкими цівками бризкає у відра молоко, і груди дівчат під блакитними ситцевими сукнями підстрибують у такт. Доярки піднімають голови, посміхаються, зітхають, показуючи свої здорові білі зуби. Очі їхні блищать у напівтемряві. Пахне сіном і худобою.

Постоявши трохи біля дверей, повертаюся і йду до себе. Сині зошити лежать під лампою. Вони завжди будуть так лежати. Невже і я завжди буду сидіти тут, і непомітно насунеться старість, а там і смерть? Мені хочеться спати.

Повільно пливе над дахом сараю червоний диск місяця, кидаючи на підлогу тінь від віконної рами – кривий чотирикутник із хрестом посередині; місяць піднімається вище, і хрест поступово пересувається; через годину тінь заповзе на ліжко й опуститься мені на груди.

Я лежу на великій селянській перині в синю та червону клітинки та марно намагаюсь заснути. Часом повіки мої злипаються, і я миттєво провалююся в якусь безодню, але в останню мить здригаюся від раптового страху, прокидаюся і знову чую, як б'є годинник на церковній вежі, і чекаю, чекаю, перевертаюся з боку на бік.

Закінчується тим, що я встаю, одягаюся, вилажу через вікно, витягую за собою собаку, стрибаю на землю і біжу в степ. Місяць світить, свистить у вухах повітря, і широко стелиться попереду рівнина. Темніє полотно залізниці.

Сідаю під кущем ялівцю. Трохи згодом на лінії спалахує ланцюг сигнальних вогнів. Підходить нічний поїзд. Тихим металевим дзвоном гудуть рейки. Фари локомотива, блиснувши на горизонті, женуть перед собою хвилю світла. Поїзд мчить повз мене, усі вікна освітлені, і на мить купе з ув'язненими в них валізами й людськими долями пролітають зовсім близько від мене, й ось їх уже відносить все далі й далі, знову поблискують у нічний вогкості рейки, і лише десь далеко зловісно

світять, не кліпаючи, як вогняні очі, червоні ліхтарі на останньому вагоні.

Місяць жовтіє і світить чимраз яскравіше, я біжу крізь блакитні сутінки березового гаю, з гілок на потилицю мені бризкають дощові краплі, я зашпортуюся об коріння й каміння; коли я повертаюся, вже видніється свинцевий світанок. Лампа все ще горить. Я у відчаї оглядаю кімнату. Ні, цього я не витримаю.

Якби я був років на двадцять старшим, я, може, змирився б і звик, але не зараз.

Утомлений і знесилений, безуспішно намагаюся роздягнутися. Сон валить мене з ніг. І, засинаючи, я все ще стискаю кулаки – ні я не здамся, я ще не здамся.

І знову провалююся кудись у безодню й обережно пробираюсь уперед. Повільно – сантиметр за сантиметром. Сонце горить на жовтих схилах, цвіте дрік, спека й тиша в повітрі, на горизонті аеростати й білі хмаринки – розриви зенітних снарядів. На рівні мого шолома колишуться червоні пелюстки маку.

Слабкий, ледь помітний шерех долинає крізь чагарі з протилежного боку. І знову – тихо. Я чекаю. Жучок із золотисто-зеленими крильцями повзе по стеблу ромашки. Щупальцями перебирає він зубчасті пелюстки. І знову в полудневій тиші – ледь чутний шелест. Ось понад кущами виринув край шолома. Під ним – чоло, світлі очі, твердо окреслений рот; очі уважно оглядають місцевість і повертаються до білого аркуша блокнота. Не підозрюючи небезпеки, людина робить рисунок ферми, яка знаходиться навпроти.

Я витягаю гранату. Повільно, дуже повільно. Нарешті вона біля мене. Лівою рукою зриваю кільце, беззвучно цілюся і кидаю гранату в кущі

ожини. Граната описує пласку дугу, а я зіслизаю назад у яму, щільно притискаються до землі, зариваюся обличчям у траву й відкриваю рот.

Гуркіт вибуху рве повітря, вихором кружляють осколки, лунає крик – протяжний, божевільний, повний жаху. У руці в мене приготована друга граната, і я спостерігаю з прикриття. Англієць лежить на відкритому місці, обидві гомілки в нього відірвані, кров так і струмує фонтаном. Розмотані, тягнуться за ним довгі онучі, як розпущені стрічки; він лежить на животі, руками немов гребе по траві, рот його широко розкритий, він кричить.

Англієць кидається з боку в бік і раптом помічає мене. Упираючись руками в землю, здиблений, як тюлень, він кричить мені щось і помирає, стікає кров'ю. Потім червоне обличчя його блідне і немов западає, погляд гасне, очі й рот перетворю-ються на темні провалля вмирущого людського обличчя, воно повільно схиляється до землі й падає в ромашки. Кінець.

Я відсуваюсь, хочу поповзти назад до наших окопів, але озираюся ще раз. Що це? Небіжчик ожив, він встає, збирається бігти за мною. Я витягую другу гранату й кидаю в нього. Граната падає за метр від нього, відкочується вбік, лежить – я рахую, рахую. Чому вона не вибухає? Небіжчик тепер стоїть, оголивши у страшній усмішці ясна, я кидаю ще одну гранату. Знову немає вибуху. А той уже зробив кілька кроків, він біжить на своїх обрубках, посміхається, тягне до мене руки. Я кидаю останню гранату. Вона потрапляє йому в груди, але він змахує її, я зірвався, хочу бігти, але коліна розм'якли, як масло, не слухаються, я волочу ноги нескінченно повільно, вони наче прилипли до землі, я відриваю їх, кидаюся вперед, уже чую за собою важке дихання переслідувача, руками підхоплюю ноги, які підкошуються. Але ззаду вже вчепилися мені в шию дві руки, притискаючи мене до землі, небіжчик колінами стає мені на груди, підбирає онучі, які волочаться слідом, намотує їх мені на шию. Я повертаю голову, напружую всі м'язи, кидаюся вправо, намагаючись уникнути петлі. Поштовх, душить тупий біль у горлі, небіжчик тягне мене просто до вапняної ями, він штовхає

мене вниз, я втрачаю рівновагу, але намагаюся втриматися, я ковзаю, падаю, кричу, падаю довго, нескінченно довго, кричу, б'юся, кричу.

Велетенськими шматками розколюється морок під моїми руками, які шкребуть порожнечу, щось із тріском падає біля мене, я натикаюся на камені, виступи, залізо. Нестримно рветься з моїх грудей крик, дикий, пронизливий, я не можу зупинити себе, у крик мій вплітаються якісь вигуки, хтось стискає мені руки, я когось відштовхую, хтось наступає на мене, мені вдається схопити гвинтівку, я намацую прикриття, хапаю ворога за плечі, пригинаю до землі та кричу, кричу; потім – наче гострий ніж блиснув і розрубав вузол: Біркгольц! І знову: Біркгольц! Я зірвався; прийшла допомога, я повинен пробитися за будь-яку ціну, вириваюся, біжу, дістаю удар по колінах, провалююся в м'яку яму, на світло, у яскраве трепетне світло. Біркгольц!

Біркгольц! Тільки крик мій усе ще відлунює у просторі. Але ось обірвався і він.

Біля мене стоять господар і господиня. Я лежу поперек ліжка, ноги звісилися на підлогу, наймит міцно тримає мене, я стискаю в руці палицю, немов гвинтівку; мабуть, я в крові; ні, це собака лиже мені руку.

– Учителю, – тремтячим голосом каже господиня, – що з вами?

Я нічого не розумію.

– Як я потрапив сюди? – хрипко питаю я.

– Учителю, послухайте, учителю! Прокиньтеся! Вам щось наснилося.

– Наснилося? – питаю я. – По-вашому, все це мені наснилося? – Я починаю реготати, реготати так, що мене всього трясе, так, що мені стає боляче. Я регочу, регочу безупинно.

І раптом сміх мій обривається.

– Це був англійський капітан, – шепочу я, – той самий, який тоді…

Наймит потирає подряпану руку.

– Вам щось наснилося, учителю, і ви впали з ліжка, – говорить він. – Ви нічого не чули й мало мене не вбили.

Я не розумію, про що він говорить, відчуваю нескінченну слабкість і повну знемогу. Раптом помічаю, що палиця все ще в мене в руках. Відставляю її і сідаю на ліжко. Собака притуляється до моїх ніг.

– Дайте мені склянку води, тітонько Шомакер, і лягайте спати.

Але сам я не лягаю більше, а закутуюсь у ковдру та сідаю біля столу. Світло не гашу.

Так я сиджу довго-довго, нерухомо та з відсутнім поглядом, – тільки солдати можуть так сидіти, коли вони на самоті. Поступово починаю відчувати якийсь неспокій, немов у кімнаті ще хтось є. Я відчуваю, як повільно, без найменшого зусилля з мого боку, до мене повертається здатність дивитися й бачити. Розплющую очі й бачу, що сиджу прямо навпроти дзеркала над рукомийником. З нерівного скла дивиться на мене обличчя, все в тінях, з темними западинами очей. Моє обличчя.

Я встаю, знімаю дзеркало з гака та ставлю його в кут склом до стіни.

Настає ранок. Я йду до себе в клас. Там, слухняно склавши руки, вже сидять малюки. У їхніх великих очах ще живе боязке здивування дитинства. Вони дивляться на мене так довірливо, з таким сподіванням, що в мене стискається серце.

Ось я стою перед вами, один із сотень тисяч банкрутів, чиї віру та сили зруйнувала війна. Стою і відчуваю, наскільки ви енергійніші, наскільки міцнішими нитками пов'язані з життям. Ось стою я перед вами, ваш учитель і наставник. Чого мені вчити вас? Розповісти вам, що через двадцять років ви перетворитеся на калік зі спустошеними душами, що всі ваші бажання будуть безжально витравлені, поки з вас робитимуть стадо сірих посередностей? Розповісти вам, що вся освіта, вся культура, вся наука – не що інше, як жорстоке знущання, поки люди в ім'я Господа Бога й гуманності випускають одне на одного отруйні гази, залізо, порох і вогонь? Чого ж мені вчити вас, маленькі створіння, вас, які тільки й залишилися чистими в ці жахливі роки?

Чого я можу навчити вас? Показати вам, як зривають кільце з ручної гранати та кидають її в людину? Показати вам, як заколюють людину багнетом, вбивають прикладом або саперною лопатою? Показати, як скеровують дуло гвинтівки на таке незбагненне чудо, як груди, які дихають, легені, які пульсують, серце, що б'ється? Розповісти, що таке правець, розкритий спинний мозок, зірваний череп? Описати вам, як виглядає розбризканий мозок, розтрощені кістки, нутрощі, які вилазять назовні? Зобразити, як стогнуть, коли куля влучає у живіт, як хриплять прострілені легені та який свист виривається з горла в поранених у голову? Крім цього я нічого не знаю! Крім цього, я нічого не навчився!

Або підвести вас до зелено-сірої географічної карти, провести по ній пальцем і сказати, що тут було вбито любов? Пояснити вам, що книги, які ви тримаєте в руках, – це сіті, якими виловлюють ваші довірливі душі, щоб запроторити їх у густі зарості фраз, у колючий дріт фальшивих понять?

Ось я стою перед вами, заплямований, винний, і не вчити, а молити вас хотілося б мені: залишайтеся такими, які ви є, і не дозволяйте роздувати тепле сяйво вашого дитинства в гостре полум'я ненависті! Ваше чоло ще овіяне диханням непорочності – не мені вчити вас! За мною ще женуться криваві тіні минулого – хіба смію я хоча б

наблизитися до вас? Чи не повинен сам я спочатку знову стати людиною?

Я відчуваю, як увесь стискаюся, перетворююся на камінь, готовий розсипатися в пісок. Повільно опускаюся на стілець і ясно усвідомлюю: я більше не можу тут залишатися. Намагаюся зібратися з думками, але марно. Лише через кілька хвилин заціпеніння минає. Я встаю.

– Діти, – насилу кажу я, – діти, ви можете йти. Сьогодні занять не буде.

Малюки дивляться на мене: не розуміють, що це за жарти.

– Так, так, діти, це правда. Ідіть бавитися. Ви можете сьогодні цілий день гратися в лісі. Біжіть у ліс або бавтеся вдома зі своїми собаками й котами. До школи прийдете тільки завтра.

І діти з шумом кидають свої пенали в ранці й тісняться до виходу, щебечуть і не тямлять себе від радості.

Я йду до себе, пакую валізу й вирушаю до сусіднього села попрощатися з Віллі. Він сидить біля вікна без куртки та вчиться грати на скрипці п'єсу "Все оновлює чудесний травень". На столі – щедрий сніданок.

– Це сьогодні третій, – із задоволенням повідомляє Віллі. – Я помітив, що можу їсти про запас, як верблюд.

Кажу йому, що збираюся сьогодні ввечері виїхати. Віллі не з тих, хто багато розпитує.

– Знаєш, Ернсте, що я тобі скажу, – замислено вимовляє він, – нудно тут, це правда, але поки так годують, – він показує на накритий стіл, – мене з цієї стайні Песталоцці й десятком коней не витягнеш.

Він лізе під диван і дістає звідти ящик із пивом.

– Струм високої напруги, – посміхається він, тримаючи етикетку на світлі.

Я довго дивлюся на Віллі.

– Ех, брате, хотів би я бути таким, як ти! – кажу я.

– Ну ще б пак! – він посміхається і з тріском відкорковує пляшку.

Коли я виходжу з дому, щоб іти на вокзал, з сусіднього двору вибігають кілька дівчаток із вимазаними обличчями й бантиками в косичках. Вони щойно поховали в саду крота й помолилися за нього. Вони вітаються зі мною кніксеном і потискають на прощання руки:

– До побачення, пане вчителю.

ЧАСТИНА VI

I

– Ернсте, мені треба поговорити з тобою, – звертається до мене батько.

Легко уявити собі, що він скаже далі. Уже кілька днів він ходить навколо мене із заклопотаним обличчям і робить багатозначні натяки. Але досі мені вдавалося ухилятися від розмови – я мало буваю вдома.

Ми йдемо в мою кімнату. Батько вмощується на диван і уважно розглядає оббивку.

– Нас турбує твоє майбутнє, Ернсте.

Я знімаю з книжкової полиці ящик сигар і пропоную йому закурити. Обличчя в нього трохи проясняється: сигари хорошої марки, мені дав їх Карл, а Карл букового листя не курить.

– Ти справді відмовився від місця вчителя? – запитує батько.

Я киваю.

– Чому ти це зробив?

Я знизую плечима. Як йому пояснити? Ми з ним абсолютно різні люди й досі знаходили спільну мову тільки завдяки тому, що між нами взагалі не було жодних стосунків.

– Що ж буде далі? – продовжує він допитуватися.

– Щось та й буде, – кажу я, – яка різниця, що саме.

Він перелякано дивиться на мене й починає говорити про хорошу, гідну поваги професію, про просування вперед на обраному терені, про місце в житті. Я слухаю його з почуттям розчулення та нудьги та думаю: як дивно, що ось ця людина – мій батько, який колись розпоряджався моїм життям. Але захистити мене від жахів війни він не міг, він навіть не міг би допомогти мені в казармі, де будь-який унтер-офіцер був сильнішим за нього. Мені довелося самому все долати, і було абсолютно байдуже, є в мене батько чи ні.

Коли батько скінчив говорити, я налив йому чарку коньяку.

– Бачиш, батьку, – кажу я, сідаючи поруч із ним на диван, – можливо, ти й маєш рацію. Але я навчився жити в печері, виритій під землею, і задовольнятися скоринкою хліба з порожньою юшкою. Мені вистачало, щоб не стріляли, і я вже був задоволений. Який-небудь напіврозвалений барак здавався мені палацом, а мішок, набитий соломою, – райським

ложем. Зрозумій мене! Одне те, що я живий і навколо немає стрілянини, мене поки що цілком задовольняє. На скромний шматок хліба я якось зароблю, а для всього іншого – ціле життя попереду.

– Так, але ж це не життя, – заперечує батько, – це позбавлене сенсу існування.

– Як на чий погляд, – кажу я. – А по-моєму, не життя, це якщо в підсумку тільки й можеш сказати, що ти тридцять років поспіль, день у день, заходив в одну й ту саму класну кімнату або в одну й ту саму контору.

З подивом вислухавши мене, батько каже:

– Однак я, наприклад, двадцять років ходжу на картонну фабрику й досягнув, як бачиш, того, що став самостійним майстром.

– А я нічого не хочу досягати, батьку, я просто хочу жити.

– І я прожив своє життя правильно й чесно, – каже він не без гордості, – недарма ж мене обрали в правління союзу ремісників.

– Тішся, що життя твоє пройшло так спокійно, – відповідаю я.

– Але ти ж повинен робити хоч щось, – наполягає батько.

– Зараз я можу піти на службу до одного мого фронтового товариша, він запропонував мені працювати в нього, – кажу я, щоб заспокоїти батька. – На життя зароблю.

Він докірливо хитає головою:

– І задля цього ти відмовляєшся від прекрасного місця?

– Мені вже не раз доводилося від чогось відмовлятися, батьку.

Він сумно пахкає сигарою:

– А в старості ти б мав право на пенсію.

– Ех, – кажу я, – хто з нас, солдатів, доживе до шістдесяти років? У наших кістках засіло стільки всякої гидоти, що це неодмінно дасть себе відчути рано чи пізно. Ми точно повмираємо раніше. При всьому бажанні ніяк не можу собі уявити, що доживу до шістдесятирічного віку. Я занадто часто бачив, як помирають у двадцять років.

У задумі, покурюючи сигару, дивлюся на батька. Я розумію, що він – мій батько, але зараз переді мною просто приємна літня людина, обережна й педантична, і її погляди не важать для мене нічого. Я легко можу уявити собі його на фронті: за ним завжди потрібно було б наглядати, і унтер-офіцером він, звичайно, ніколи б не став.

Після обіду я заходжу до Людвіґа. Він сидить за купою всіляких брошур і книг. Мені хочеться поговорити з ним про те, що мене гнітить, мені здається, що він допоможе мені знайти якийсь шлях. Але сьогодні він сам якийсь неспокійний, схвильований. Ми говоримо трохи про різні дрібниці.

– Я збираюся зараз до лікаря, – каже Людвіґ.

– Невже досі дизентерія? – запитую я.

– Та ні. Через інше.

– Через що, Людвіґу? – здивовано питаю я.

Він мовчить. Губи в нього тремтять.

– Не знаю, – вимовляє він нарешті.

– Я проведу тебе, можна? Мені все одно нічого робити.

Він шукає кашкет:

– Гаразд. Ходімо.

Дорогою Людвіґ крадькома поглядає на мене. Він якось незвично пригнічений і мовчазний. Звертаємо на Лінденштрасе і підходимо до будинку, перед яким у маленькому безнадійно сумному палісаднику стирчать кілька кущів. На дверях, на білій емалевій дощечці, читаю: "Доктор Фрідріх Шульц – шкірні, сечостатеві та венеричні хвороби". Зупиняюся вражений.

– Що сталося, Людвіґу?

Він дивиться на мене незрячими очима:

– Поки що нічого, Ернсте. Був якийсь нарив, пройшов, а тепер знову.

– Дрібниці, – кажу я з полегшенням. – У мене які тільки фурункули не вискакують: завбільшки з дитячу голівку. Це все від сурогатів, якими нас напихали.

Ми дзвонимо. Відчиняє сестра – вся в білому. Ми заходимо до приймальні страшенно збентежені й червоні до вух. Слава тобі Господи, там нікого немає. На столі пачка журналів. Це "Ді Вохе". Починаємо перегортати. Номери досить старі. Вони повертають нас до Брест-Литовського миру.

З'являється лікар. Окуляри його поблискують. Двері в кабінет напіввідчинені. Видно металеве, обтягнуте шкірою крісло, від його практичного й похмурого вигляду стає ніяково.

У лікарів є смішна риса: поводитися з пацієнтами, як із маленькими дітьми. У стоматологів це взагалі частина професії, але, мабуть, і тут це практикується.

– Ну, пане Бреєр, – починає цей змій в окулярах, – доведеться нам із вами познайомитися ближче.

Людвіґ стоїть як неживий. У нього перехоплює подих:

– Так це…

Лікар співчутливо киває:

– Так, аналіз крові готовий. Результат позитивний. Ну, а тепер ми візьмемося за цих маленьких негідників.

– Позитивний, – затинається Людвіґ. – Так, значить…

– Так, – каже лікар, – доведеться пройти невеликий курс лікування.

– То це означає, що в мене сифіліс?

– Так.

Велика муха із дзижчанням пролітає по кімнаті та б'ється об шибку. Час зупинився. Повітря між цими стінами стає болісно липким. Світ змінив своє обличчя. Жахливе побоювання перетворилося на жахливу впевненість.

– Можливо, це помилка? – питає Людвіґ. – А якщо повторно здати аналіз?

Лікар хитає головою:

– Краще відразу взятися за лікування. У вас рецидив.

Людвіґ ковтає слину:

– Це лікується?

Лікар пожвавлюється. Обличчя його просто розквітає надією:

– Звичайно. Насамперед ми протягом півроку будемо колоти ось такі ампули, а тоді подивимося. Можливо, нічого більше й не знадобиться. Сифіліс тепер лікується.

Сифіліс – яке огидне слово, схоже на довгу чорну змію.

– На фронті підхопили? – запитує лікар.

Людвіґ киває.

– А чому відразу не почали лікування?

– Я не знав, що хворий. Нам ніколи про такі речі не говорили. Відразу не помітив, думав – дрібниці. Потім все само собою пройшло.

Лікар хитає головою.

– Ось він, зворотний бік медалі, – недбало цідить він.

З яким задоволенням я дав би йому стільцем по голові. Він не має зеленого поняття про те, що означає отримати триденну відпустку до Брюсселя і, вирвавшись із окопів, блювотиння, бруду та крові, приїхати вечірнім поїздом до міста з вулицями, ліхтарями, світлом, магазинами й жінками; до міста, де є справжні готелі з білими ваннами, в яких можна хлюпатися, можна змити з себе весь бруд; до міста з тихою музикою, кав'ярнями на терасах і прохолодним міцним вином, звідки знати йому про чари, які причаїлися серед блакитного серпанку сутінків у ледь помітну мить між двома страхітливими моментами; це схоже на блакить у прориві хмар, на несамовитий зойк життя поміж двома моментами смерті. Хто знає, чи не повиснеш ти завтра з розтрощеними кістками на колючому дроті, здихаючи з тваринним ревінням. Тож хочеться випити ще ковток міцного вина, вдихнути ще раз це повітря, поглянути на цей нереальним світ переливчастих кольорів, мрій, жінок, хвилюючого шепоту, слів, від яких кров здіймається чорним фонтаном, від яких роки бруду, тваринної злості й безнадії тануть, переходять у солодкий мелодійний вихор спогадів і надій.

Завтра знову смерть затанцює навколо тебе, завтра знову почуєш виття снарядів, вибухи ручних гранат, постріли вогнеметів, кров і смерть; але сьогодні так хочеться ще хоч раз відчути ніжну шкіру, яка пахне й вабить, як саме життя, вабить невловимо. Неясні тіні на потилиці збивають з пантелику, м'які руки, все ламається й виблискує, спалахує та клекоче, небо горить. Хто ж у такі хвилини буде думати, що в цьому шепоті, у цьому спокусливому поклику, в цьому ароматі, в цій шкірі зачаїлося ще й інше, підступне, приховане, воно підкрадається і вичікує, – сифіліс; хто знає це, хто про це хоче знати, хто взагалі думає далі сьогоднішнього дня. Завтра все може закінчитися. Клята війна, вона навчила нас брати й бачити лише те, що відбувається тут і зараз.

– Що ж тепер робити? – запитує Людвіґ.

– Якомога швидше почати лікування.

– Тоді давайте зараз і почнемо, – уже спокійно каже Людвіґ. Він проходить за лікарем у кабінет.

Я залишаюся у приймальні та рву на клаптики кілька номерів газети "Ді Вохе", у яких все так і рясніє парадами, перемогами й пишномовними промовами пасторів, які прославляють війну.

Людвіґ повертається. Я шепочу йому:

– Піди до іншого лікаря. Цей напевно нічого не розуміє. Він якийсь ідіот.

Людвіґ утомлено махає рукою, і ми мовчки спускаємося зі сходів. Унизу він раптом каже, відвернувшись від мене:

– Ну, Ернсте, тепер прощавай.

Я піднімаю очі. Він стоїть, притулившись до поручнів, і міцно стискає кулаки в кишенях.

– Що з тобою? – злякано запитую я.

– Я мушу піти геть, – відповідає він.

– То дай принаймні руку, – кажу я, здивовано дивлячись на нього.

Тремтячими губами він бурмоче:

– Тобі, напевно, гидко тепер доторкнутися до мене. Розгублений, жалюгідний, худий, він стоїть біля перил у тій же позі, в якій зазвичай стояв, притулившись до стінки окопу, і обличчя в нього таке ж сумне, і очі так само опущені.

– Ех, Людвіґу, Людвіґу, що вони таке з нами роблять? Мені огидно доторкнутися до тебе? Ти дурень, телепень ти, ось я торкаюся до тебе, я сотні разів доторкнуся до тебе. – Слова вириваються у мене з грудей якимись ривками, я сам плачу, чорт забирай, я, старий осел, – і, обійнявши Людвіґа за плечі, притискаю його до себе й відчуваю, як він тремтить. – Людвіґу, все це дурниці, може, і в мене те саме, ну заспокойся, ця змія в окулярах напевно все вилікує.

А Людвіґ усе тремтить і тремтить, і я міцно притискаю його до себе.

II

Сьогодні після обіду в місті заплановані демонстрації. Уже кілька місяців постійно зростають ціни, і злидні зараз більші, ніж були під час війни. Зарплатні не вистачає на найнеобхідніше, але навіть із грошима не завжди можна купити те, що потрібно. Зате дансингів і ресторанів стає дедалі більше й усюди процвітають спекуляція і шахрайство.

Вулицями проходять окремі групи страйкарів-робітників. То тут, то там збирається більший натовп. Ходять чутки, ніби війська стягнуті до казарм. Але солдатів поки ніде не видно.

Чути крики: "Геть!" і "Хай живе!" На перехресті виступає оратор. І раптом усе змовкає.

Повільно наближаються колони демонстрантів у вицвілих солдатських шинелях. Ідуть по четверо в ряд. Попереду – ве-дикі білі плакати з написами: "Де ж подяка вітчизни?" та "Інваліди війни голодують!"

Плакати несуть однорукі. Вони йдуть, постійно озираючись, пильнують, щоб не відстали інші демонстранти, які не можуть пересуватися так швидко.

За однорукими йдуть сліпі з вівчарками на коротких ремінцях. На нашийниках собак – червоні хрести. Зосереджено сунуть собаки поряд із господарями. Якщо колона зупиняється, собаки миттєво сідають і сліпі теж застигають на місці. Іноді біжать по вулиці собаки, махають хвостами та здіймають гавкіт, кидаються до вівчарок-поводирів, щоб побавитися з ними. Але ті лише відвертають голови, ніяк не реагуючи на обнюхування і гавкіт. І хоча вівчарки йдуть, насторожившись вуха, а очі їхні пильні, рухаються вони так, ніби навіки зареклися бігати й бавитися, ніби вони розуміють своє призначення. Вони відрізняються від своїх побратимів, як сестри милосердя від веселих продавчинь. Приблудні собаки недовго заграють з поводирями; після кількох невдалих спроб вони поспішно зникають, ніби рятуються втечею. Тільки якийсь величезний вуличний пес залишається стояти, широко розставивши лапи, і гавкає завзято й жалібно, поки процесія не минає його.

Як дивно: сліпі, які втратили зір на війні, рухаються не так, як сліпонароджені, – стрімкіше й водночас обережніше, ці люди ще не мають впевненості, яка здобувається за довгі роки життя в цілковитій темряві. У них ще живі спогади про колір неба, землі й сутінок. Вони поводяться ще як зрячі, і коли хтось звертається до них, мимоволі повертають голову, ніби хочуть поглянути на мовця. У деяких на очах чорні пов'язки, але більшість пов'язок не носить, немов без них очі опиняються ближче до світла й кольорів. За опущеними головами сліпих горить блідий захід сонця. У вітринах магазинів спалахують перші вогні. А ці люди відчувають у себе на шкірі м'яке та ніжне вечірнє повітря. У важких чоботях повільно бредуть вони крізь вічну темряву, яка хмарою огорнула їх, і думки їхні вперто й понуро грузнуть у сміховинно малих сумах, які для них повинні, але не можуть перетворитися на хліб, дах над головою та життя. Повільно виникають у потьмянілих клітинах їхнього мозку примари голоду й убозтва.

Безпорадні, повні глухого страху, відчувають сліпі їхнє наближення, але не бачать їх і не можуть зробити нічого, крім як згуртуватись і повільно крокувати по вулицях, піднімаючи з темряви до світла

мертвотно-бліді обличчя, з німим благанням спрямовані до тих, хто ще може бачити: коли ж ви побачите?

За сліпими йдуть одноокі, поранені в голову, пропливають покалічені обличчя без носів і щелеп, перекошені, спотворені роти, суцільні червоні рубці з отворами на місці носа й рота. А над усім цим жахіттям світяться тихі та сумні людські очі з німим запитанням у них.

Далі рухаються довгі ряди калік з ампутованими ногами. Багато з них уже носять протези, якось квапливо та навскіс викидаючи їх поперед себе, стукаючи ними по бруківці з таким звуком, ніби всі вони штучні – зроблені із заліза й на шарнірах.

За ними йдуть контужені. їхні руки, їхні голови, їхній одяг, усі їхні тіла трусяться, немов вони все ще тремтять від страху. Вони не здатні вгамувати це тремтіння, воля їхня знищена, їхні м'язи та нерви повстали проти мозку, в очах – отупіння й безсилля.

Одноокі й однорукі везуть інвалідів у плетених візках, накритих цератовими фартухами, тепер ці люди можуть жити тільки в кріслах на коліщатах. У цій же колоні кілька людей штовхають плаский ручний візок, схожий на ті, якими користуються столяри для перевезення ліжок і трун. На візку людський обрубок. Ніг немає зовсім. Це тільки верхня половина тіла сильного й великого чоловіка.

У нього масивна потилиця і широке приємне обличчя з густими вусами. Такі обличчя бувають у пакувальників меблів. Біля каліки висить плакат, на якому хтось, імовірно він сам, вивів кривими літерами: "І я б хотів ходити, браття!" Погляд у нього зосереджений і суворий. Іноді, спираючись на руки, він трохи підводиться на своєму візку, щоб змінити позу.

Колона повільно тягнеться вулицями. Там, де вона з'являється, відразу все затихає. На розі Гакенштрасе колоні доводиться досить

довго чекати: тут будується новий ресторан із дансингом, і вся вулиця заповнена купами піску, тачками з цементом і деревом. Між лісами, над майбутнім входом, уже світяться червоні вогні вивіски: "Асторія. Дансинг і бар". Візок із безногим зупиняється якраз навпроти й чекає, поки не приберуть з дороги кілька залізних брусів. Темні хвилі багряно-червоних відблисків від вивіски падають на фігуру каліки та зловісною фарбою заливають його мовчазно підняте обличчя; воно немов набрякає дикою пристрастю й ось-ось розірветься в страшному зойку.

Процесія рухається далі, і над візком знову з'являється обличчя пакувальника меблів, бліде від довгого лежання в госпіталі та від тьмяного вечірнього світла; зараз він вдячно посміхається товаришеві, який запхав йому до рота цигарку. Тихо рухаються колони вулицями – ні криків, ні обурення; вони йдуть просити, а не вимагати; вони знають: хто позбавлений можливості стріляти, тому не варто очікувати особливо багато. Вони підуть до ратуші, там постоять, якийсь секретар скаже їм кілька слів; потім вони розійдуться і кожен повернеться додому, у своє тісне житло, до своїх блідих дітей і безпросвітних злиднів; повернеться без будь-яких надій – невільником долі, яку йому підготували інші.

Що ближче до вечора, то неспокійніше стає в місті. Ми з Альбертом блукаємо вулицями. На кожному розі – групки людей. Ходять різні чутки. Кажуть, що десь була сутичка між військом і демонстрацією робітників.

Раптом із боку церкви св. Марії лунає кілька пострілів: спочатку поодинокі, потім відразу – залп. Ми з Альбертом перезираємося і негайно, не кажучи ні слова, кидаємося туди, звідки долинають постріли.

Назустріч нам трапляється чимраз більше народу.

– Діставайте зброю! Ця сволота стріляє! – кричать у натовпі.

Ми йдемо швидше. Проштовхуємося крізь натовп і біжимо; жорстоке, небезпечне передчуття тягне нас туди. Ми задихаємося. Тріскотіння посилюється.

– Людвіґу! – кричу я.

Він пробігає повз нас. Губи його щільно стиснуті, вилиці випинаються, очі холодні, погляд напружений – у нього знову таке обличчя, як було в окопах. І в Альберта таке саме. І в мене. Рушничні постріли притягують нас, як страшний тривожний сигнал.

Натовп попереду з криком відходить назад. Ми прориваємося вперед. Жінки, прикриваючи фартухами обличчя, кидаються в різні боки. Натовп реве. Виносять пораненого.

Ми підбігаємо до ринкової площі. Перед будівлею ратуші стоять війська райхсверу. Тьмяно поблискують сталеві шоломи. Біля під'їзду встановлений кулемет. Він заряджений. На площі порожньо, на вулицях біля неї стоїть народ. Іти далі – божевілля. Кулемет панує над площею.

Але от із натовпу відділяється людина й виходить уперед. За ним, в ущелинах вулиць, клекоче, вирує і тулиться до будинків чорна щільна маса.

Чоловік уже далеко. На середині площі він виходить із тіні в смугу місячного світла. Чіткий і різкий голос зупиняє його:

– Назад!

Чоловік піднімає руки. Місяць світить так яскраво, що, коли чоловік починає говорити, в темному отворі рота виблискує білий оскал зубів.

– Друзі!

Усі замовкають.

о

Його голос звучить самотньо між церквою, масивом ратуші й тінню, він майорить над площею – самотній голуб.

– Кидайте зброю, друзі! Невже ви будете стріляти у ваших братів? Кидайте зброю і йдіть до нас!

Ніколи ще місяць не світив так яскраво. Солдатські шинелі біля під'їзду ратуші – ніби з крейди. Мерехтять віконні скла. Освітлена половина дзвіниці – дзеркало із зеленого шовку. У місячному світлі кам'яні лицарі на воротах у шоломах із забралами відокремлюються від темної стіни.

– Назад! Буду стріляти! – лунає все той же владний холодний голос. Я озираюся на Людвіґа й Альберта. Це голос командира нашої роти! Це голос Гееля! Я застигаю в нестерпній напрузі, ніби я присутній на страті. Я знаю: Геель ні перед чим не зупиниться – він накаже стріляти.

Темна людська маса ворушиться в тіні будинків, вона колишеться і перемовляється. Минає ціла вічність. Від ратуші відокремлюються два солдати з рушницями і йдуть на самотню людину, яка стоїть посеред площі. Здається, ніби вони рухаються страшенно повільно, вони ніби топчуться на місці в сірій трясовині – блискучі ляльки з рушницями напоготові. Чоловік спокійно чекає їхнього наближення. Коли вони підходять впритул, він знову починає:

– Друзі!

Вони хапають його під руки й тягнуть. Чоловік не захищається. Вони так швидко тягнуть його, що він мало не падає. Ззаду лунають крики, маса починає рухатися, повільно, безладно висувається на площу.

Чіткий голос командує:

– Швидше ведіть його! Відкриваю вогонь!

Лунає застережний залп. Чоловік раптово вивертається з рук солдатів, але він не рятується втечею, а біжить напереріз, просто на кулемет:

– Не стріляйте, братці!

Ще нічого не сталося, але побачивши, що беззбройний чоловік кинувся вперед, натовп суне за ним. Ось він уже у вузькому проході біля церкви. Наступної миті над площею лунає команда, з гуркотом рветься: "так-так-так" із кулемета, кілька разів повторене луною від будинків, і кулі зі свистом та дзвоном падають на бруківку.

Ми блискавично кидаємося за виступ будинку. На мить мене охоплює паралізуючий, підлий страх – зовсім інший, ніж на фронті. І негайно ж він переходить у лють. Я бачив, як самотній чоловік на площі захитався і впав обличчям уперед. Обережно виглядаю з-за рогу. Якраз у цей час він намагається встати, але це йому не вдається. Повільно підгинаються руки, закидається назад голова, і, наче від безмежної втоми, витягується на площі людське тіло. Клубок, який стискав моє горло, раптом зникає.

– Ні! – вивертається у мене. – Ні!

І крик мій пронизливо повисає між стінами будинків.

Раптом я відчуваю, як мене хтось відштовхує. Людвіґ Бре-єр виходить на площу та йде до темної брили смерті.

– Людвіґу! – кричу я.

Але Людвіґ продовжує іти вперед. Я з жахом дивлюся йому вслід.

– Назад! – знову лунає команда зі сходів перед ратушею.

Людвіґ на мить зупиняється.

– Стріляйте, стріляйте, обер-лейтенанте Геель! – кричить він у бік ратуші і, підійшовши до лежачого на землі, нагинається над ним.

Ми бачимо, як зі сходів ратуші спускається офіцер. Не знаю, як саме, але ми тієї ж миті опиняємося біля Людвіґа й чекаємо наближення до нас людини з ціпком у руках, цей ціпок – єдина його зброя. Чоловік ні хвилини не вагається, хоча нас тепер троє і за бажання ми легко могли б його схопити, – солдати, побоюючись влучити в нього, не наважилися б відкрити вогонь.

Людвіґ випростовується:

– Вітаю вас, обер-лейтенанте Геель, цей чоловік мертвий.

Цівка крові витікає з-під солдатської куртки вбитого у вибоїни бруківки. Права рука визирає з рукава, тонка й жовта, кров збирається в калюжу, чорним дзеркалом виблискує у місячному світлі.

– Бреєре! – вигукує Геель.

– Ви знаєте, хто це? – питає Людвіґ.

Геель дивиться на нього й хитає головою.

– Макс Вайль!

– Я хотів урятувати його, – помовчавши, майже задумливо каже Геель.

– Він мертвий, – відповідає Людвіґ.

Геель знизує плечима.

– Він був нашим товаришем, – продовжує Людвіґ.

Геель мовчить.

Людвіґ холодно дивиться на нього:

– Чиста робота!

Геель немов прокидається.

– Це все не має значення, – спокійно говорить він, – важлива лише мета: спокій і порядок.

– Мета! – презирливо кидає Людвіґ. – Відколи це ви шукаєте виправдання для ваших дій? Мета! Ви просто знайшли собі заняття, от і все. Відведіть ваших солдатів. Треба припинити стрілянину.

Геель робить нетерплячий рух:

– Мої солдати залишаться. Якщо вони сьогодні відступлять, завтра проти них вийде в десять разів більше людей. Ви самі це добре знаєте. Через п'ять хвилин я заблокую сусідні вулиці. До того часу ви можете винести тіло вбитого.

– Беріть його! – звертається до нас Людвіґ. Потім ще раз повертається до Геєля: – Якщо ви зараз відступите, вас ніхто не

чіпатиме. Якщо ви залишитеся, будуть нові жертви. З вашої вини. Вам це ясно?

– Мені це ясно, – холодно відповідає Геель.

Хвилину ми ще стоїмо один проти одного. Геель оглядає нас

усіх по черзі. Напружений, дивний момент. Ніби щось розбилося.

Ми піднімаємо мертве, покірне тіло Макса Вайля і відносимо його геть. Вулиці знову заповнені народом. Коли ми наближаємося, натовп розступається, утворюючи широкий прохід. Лунають крики:

– Зграя Носке! Кривава поліція! Вбивці!

Зі спини Макса Вайля тече кров.

Ми заносимо його до найближчого будинку. Це "Голландія". Там уже працюють санітари, перев'язуючи двох поранених, які лежать просто на блискучому від воску паркеті. Жінка в забризканому кров'ю фартусі стогне і рветься додому. Санітарам нелегко втримати її, поки принесуть ноші та прийде лікар. Вона поранена в живіт. Поруч із нею лежить чоловік, який ще не встиг позбутися старої солдатської куртки. У нього прострелені обидва коліна. Дружина його, опустившись біля нього на підлогу, голосить:

– Але ж він нічого не зробив! Він просто йшов повз натовп! Я щойно принесла йому обід, – вона показує на сіру емальовану каструлю з ручкою, – обід принесла.

Дами, що танцювали в "Голландії", забилися в куток. Управитель розгублено бігає туди-сюди, питаючи в усіх, чи не можна перевести поранених в інше місце. Йому доведеться закрити заклад, якщо в місті дізнаються про цю історію. Ніхто не піде сюди танцювати. Антон Демут,

не знімаючи своєї позолоченої лівреї, приніс пляшку коньяку й підніс її до рота пораненого. Управитель із жахом дивиться на Антона й робить йому знаки. Той не звертає уваги.

– Як ти думаєш, мені не відріжуть ноги? – питає поранений. – Я шофер, розумієш?

Приносять ноші. На вулиці знову тріщать постріли. Ми підхоплюємося. Крики, зойки, дзвін розбитого скла. Ми вибігаємо на вулицю.

– Виривай бруківку! – кричить хтось, всаджуючи кирку під камені.

З вікон летять матраци, стільці, дитячий візок. З площі стріляють. З дахів лунають постріли у відповідь.

– Г асіть ліхтарі!

З натовпу хтось вискакує і запускає цеглиною в ліхтар. Відразу стає темно.

– Козоле! – кричить Альберт.

З ним Валентин. Усі прибігли на постріли, які притягнули нас, немов швидкий потік, якому неможливо опиратися.

– Вперед, Ернсте, Людвіґу, Альберте! – реве Козоле.-

Ці тварюки стріляють у жінок!

Ми залягли в брамі якогось будинку. Пролітають кулі, люди кричать, нас підхоплює натовп, накриває з головою, знищує, в нас клекоче ненависть, кров бризкає на бруківку, ми знову солдати, минуле

наздогнало нас, війна з гуркотом і люттю вирує над нами, між нами, у нас усередині. Кінець усьому – військову дружбу розстрішляли з кулемета, солдати стріляють у солдатів, друг стріляє в друга, це – кінець.

III

Адольф Бетке продав свій будинок і переїхав до міста.

Після того, як дружина повернулася до нього, все спочатку йшло добре. Адольф займався своїми справами, дружина – своїми, і здавалося, що життя налагоджується, входить у звичну колію.

Але в селі пліткували й нашіптували. Варто було дружині Адольфа вийти на вулицю, як навздогін їй летіли масні жарти; зустрічні хлопці хамовито сміялися їй в обличчя; жінки, проходячи повз неї, виразним жестом підбирали спідниці. Вона нічого не розповідала Адольфові, а сама мучилася і з кожним днем бліднула дедалі більше.

Адольфу теж доводилося несолодко. Не встигав він переступити поріг шинку, як розмови вщухали; зайде до кого-небудь у гості, і його зустрічає збентежене мовчання господарів. Дехто наважувався навіть на двозначні питання. Якщо Адольф випивав де-небудь у компанії, відразу ж починалися ідіотські натяки, і частенько за його спиною лунав глузливий регіт. Він не знав, як йому боротися. Він не розумів, чому людей у селі повинно хвилювати те, що стосується тільки його одного? Навіть пастор не хотів зрозуміти його й під час зустрічі осудливо поглядав на Адольфа поверх своїх золотих окулярів. Важко було все це терпіти, але Адольф мовчав, нічого не говорив дружині.

Так і жили вони одне біля одного, поки одного разу, недільного вечора, зграя переслідувачів не знахабніла до того, що в присутності Адольфа його дружині крикнули якусь непристойність.

Адольф спалахнув. Але дружина поклала йому руку на плече.

– Не треба, Адольфе, – сказала вона, – вони так часто це роблять, що я вже не чую їх.

– Часто?

Тепер йому стало зрозумілим її постійне мовчання. Він кинувся за хлопцем, який кричав, але той сховався за спини товаришів.

Бетке пішли додому й мовчки лягли в ліжко. Адольф лежав, нерухомо втупившись у простір перед собою. Раптом до слуху його долинуло тихеньке, приглушене схлипування: дружина плакала, затуливши обличчя ковдрою. Не раз, мабуть, вона так лежала та плакала, коли він спав.

– Заспокойся, Маріє, – тихо сказав він, – ну їх, хай собі говорять.

Але вона продовжувала плакати.

Адольф відчував себе безпорадним і самотнім. За вікнами вороже згустилася темрява й дерева перешіптувалися, як старі пліткарки. Він обережно обняв дружину за плечі. Вона підвела до нього заплакане обличчя:

– Адольфе, знаєш, я краще піду. Вони тоді перестануть.

Вона встала, свічка ще горіла; величезна, на всю кімнату, тінь хитнулася, ковзнула по стінах, і в порівнянні з нею жінка здавалася маленькою і безпорадною. Присівши на край ліжка, вона простягнула руку по панчохи та блузку. Наче безшелесна доля, прорвавшись через вікна з мороку, тінь теж простягнула величезну руку та з гримасами, кривлянням та пременюванням повторювала всі рухи жінки; здавалося, вона ось-ось кинеться на свою здобич і з виттям потягне її в пітьму.

Адольф схопився і запнув білі марлеві штори на вікнах, так ніби вони могли захистити низеньку кімнату від мороку ночі, яка зазирала крізь ці чотирикутні чорні прогалини жадібними совиними очима.

Жінка, натягнувши панчохи, взялася за бюстгальтер. Адольф підійшов до неї:

– Облиш, Маріє!

Вона глянула на нього й опустила руки. Бюстгальтер упав на підлогу. Туга була в очах жінки, туга загнаної істоти, туга побитої тварини – уся безмежна туга тих, хто не може захистити себе. Адольф обійняв дружину, він відчув її всю – м'яку, теплу. І як тільки можна кидати в неї камінням? Хіба вони помирилися не з доброї волі? Чому ж її так безжально переслідують? Він притягнув її до себе, і вона припала до нього, обійняла руками його шию і поклала голову йому на груди. Так стояли вони, тремтячи від холоду, в самих нічних сорочках, пригорнувшись одне до одного, і кожен хотів зігрітися теплом іншого. Потім вони сіли на край ліжка, згорбившись, зрідка озиваючись одне до одного словом, і коли їхні тіні знову захиталися на стіні, бо гніт на свічці нахилився набік і вогник почав, кліпаючи, згасати, Адольф ласкавим рухом притягнув дружину до себе в ліжко, і це означало: ми залишимося разом, ми спробуємо знову налагодити наше життя. І він сказав:

– Ми поїдемо звідси, Маріє.

Це був єдиний вихід.

– Так, так, Адольфе, давай поїдемо!

Вона кинулася до нього й тільки тепер голосно розридалася. Міцно обіймаючи її, він безупинно повторював:

– Завтра ж пошукаємо покупця, завтра ж.

І серед круговерті надій і люті, гіркоти й відчаю раптом спалахнула в ньому пристрасть, і жар її змусив жінку замовкнути, схлипування ставали дедалі тихішими, як у дитини, і нарешті завмерли, перейшовши в знемогу й мирне дихання.

Свічка згасла, тіні зникли, дружина заснула, але Адольф довго ще лежав без сну та думав. Пізно вночі дружина прокинулася і відчула на собі панчохи, які вона одягла, коли хотіла йти. Вона зняла їх і, розправивши, поклала на стілець біля ліжка.

Через два дні Адольф Ветке продав будинок і майстерню. Незабаром він знайшов квартиру в місті. Завантажили меблі. Собаку довелося залишити. Але найважче було розлучатися з садом. Нелегко далося Адольфу прощання. Він не знав, що чекає його попереду. Проте дружина була покірна й тиха.

У їхньому міському помешканні волого й тісно. Сходи брудні, на них стоїть запах пральні, повітря густе від сусідської ненависті та непровітрених кімнат. Роботи в Адольфа мало, і занадто багато часу залишається для всіляких думок. Обом їм важко, як і раніше, немов усе те, від чого вони тікали, наздогнало їх і тут.

Адольф годинами просиджує на кухні й намагається зрозуміти, чому вони не можуть зажити по-іншому. Коли вечорами вони сидять одне навпроти одного, газета прочитана, а вечерю прибрано зі столу, їх обступає все та сама виснажлива й сумовита порожнеча. Адольф відчуває, що задихається від вічного вслухання, від нескінченних роздумів. Дружина береться за якусь роботу, старанно чистить плиту. І коли він каже: "Іди сюди, Маріє", вона відкладає ганчірку й підходить, він садовить її до себе на коліна і, жалюгідний у своїй самотності, шепоче: "Ми якось здолаємо це", вона киває, так само мовчки, а йому хочеться бачити її веселою. Він не розуміє, що це залежить не тільки від неї, але й від нього, що за чотири роки розлуки вони відвикли одне від одного й тепер між ними – гнітюча порожнеча. "Так скажи ж, нарешті, що-небудь!" – дратується Адольф. Вона лякається і покірно починає

щось говорити. Але про що їй говорити? Що особливого відбувається тут, у цьому помешканні або в неї на кухні? І якщо між двома близькими людьми доходить до того, що вони повинні обов'язково про що-небудь розмовляти, то, скільки б вони не говорили, вони ніколи ні до чого не домовляться. Говорити добре, коли за словами щастя, коли слова ллються легко й вільно. А коли людина нещаслива, чи можуть допомогти їй такі непевні та ненадійні речі, як слова? Від них тільки важче.

Адольф стежить за кожним рухом дружини й уявляє собі іншу – молоду, веселу жінку, яка жила в його спогадах і яку він не може забути. У ньому спалахує злість, і він роздратовано кидає їй:

– Мабуть, ти досі про нього думаєш?

І від того, що вона дивиться на нього широко розплющеними очима, а він усвідомлює свою несправедливість, він свердлить чимраз глибше:

– Так воно і є. Ти ж раніше такою не була! Навіщо ти повернулася до мене? Могла в нього залишитися!

Кожне слово болить йому самому, але кого це може зупинити! Він продовжує говорити, і жінка, забившись у куток біля крана, куди не досягає світло, плаче й плаче, як заблукала дитина.

Ех, усі ми діти, які заблукали, дурні діти, і довкола нашого дому завжди панує ніч.

Йому стає не під силу терпіти далі, він іде з дому й безцільно бродить вулицями, зупиняється біля вітрин магазинів, але не бачить нічого, і біжить туди, де світло. Дзеленчать трамваї, проїжджають автомобілі, перехожі штовхають його, і в жовтому світлі ліхтарів стоять повії. Вони похитують здоровенними стегнами, сміються і жартують одна з одної.

– Ти весела? – запитує він одну та йде з ними, задоволений уже тим, що чує і бачить таке, що може відволікти його від самого себе.

Потім він знову вештається без мети, додому йти не хоче, і разом із тим додому його тягне. Він переходить із шинку до шинку й напивається до нестями.

У такому стані я зустрів його одного разу, і він усе мені розповів. Я дивлюся на нього: він сидить у якомусь заціпенінні, очі каламутні, слова насилу видавлює з себе та постійно п'є. Я дивлюся на Адольфа Ветке, найбільш винахідливого, найбільш витривалого солдата, найвірнішого друга, який багатьом допоміг і багатьох урятував. Мені він був захисником і порадником, матір'ю і братом, там, на фронті, коли спалахували світлові ракети й нерви не витримували атак і смерті. Пліч-о-пліч спали ми з ним у мокрих окопах, і він кутав мене, коли я занедужував; він усе вмів, він завжди все знав, а тут заплутався в колючому дроті і роздирає собі обличчя і руки, та й очі в нього вже помутніли.

– Ех, Ернсте, – говорить він голосом, повним безнадії, – краще б нам не повертатися з фронту, там принаймні ми були разом.

Я не відповідаю, я дивлюся на свій рукав, на запрані бурі плями. Це кров Макса Вайля, убитого за наказом Гееля. Ось до чого ми дійшли. Знову війна, але дружби вже більше немає.

IV

Тьяден святкує своє весілля з ковбасною крамницею. Торгівля кінським м'ясом розрослася, стала золотим дном, і разом із її розширенням росла також прихильність Тьядена до Маріхен.

Вранці наречений із нареченою у чорній лакованій кареті, оббитій зсередини білим шовком, вирушають до мерії й до церкви; карета,

звичайно, запряжена четвіркою коней, як воно й личить комерсантові, який нажив статки на кінському м'ясі. Свідками запрошені Віллі та Козоле. Віллі для цієї урочистості купив собі пару білих полотняних рукавичок. Для цього йому довелося докласти чималих зусиль. Карл дістав для нього цілих шість карток, а потім ще два дні тривали пошуки рукавичок, – у жодному магазині не виявилося потрібного розміру. Але, треба визнати, що ці зусилля не були даремними. Білі, як вапно, рукавиці, які Віллі нарешті роздобув, дуже пожвавлюють його заново пофарбований фрак. Тьяден також у фраку, Маріхен – у шлюбній сукні зі шлейфом і в миртовому віночку.

Перед самим від'їздом до мерії стається заминка. Козоле, побачивши Тьядена у фраку, починає реготати так, що на нього нападають коліки. Варто йому подивитися в той бік, де відстовбурчені вуха Тьядена світяться над високим крохмальним комірцем, як він, ще не оговтавшись від першого нападу, знову вибухає реготом. Заспокоїти його не вдається і це небезпечно, адже він і в церкві може так розреготатися, що зіпсує всю урочистість. То-му в останній момент мені доводиться замінити Козоле.

Ковбасна крамниця урочисто прикрашена. Біля входу – квіти в горщиках і молоді берізки; навіть на дверях до бійні – гірлянди з ялинових гілок; Віллі, під гучне схвалення оточення, прикріплює до них щит із написом: "Ласкаво просимо!"

Само собою зрозуміло, що до столу не подається ні шматочка конини. На тарелях парує першосортна свинина, а посеред столу стоїть величезна теляча печеня, нарізана скибочками.

Після того, як з'їдають телячу печеню, Тьяден знімає фрак і комірець. Це дає можливість Козоле енергійніше взятися за їжу, бо досі він не міг повернути голови, боячись вдавитися зо сміху. Ми наслідуємо приклад Тьядена, і за столом відразу стає затишніше.

Після обіду тесть Тьядена зачитує документ, у якому зять оголошується співвласником крамниці. Ми вітаємо Тьядена; Віллі в білих рукавичках урочисто підносить наш весільний подарунок: мідний піднос і дванадцять гранчаків. Як додаток до сервізу – три пляшки коньяку із запасів Карла.

Увечері ненадовго з'являється Людвіґ. Зваживши на наполегливе прохання Тьядена, він одягнув військову форму – Тья-ден хоче показати своїм, що серед його друзів є справжній лейтенант. Але Людвіґ незабаром іде геть. Ми ж сидимо доти, доки на столі нічого не залишається, крім кісток і порожніх пляшок.

Коли ми нарешті виходимо на вулицю, уже північ. Альберт пропонує ще зайти в кафе Грегера.

– Там уже давно замкнено, – говорить Віллі.

– Можна пройти з двору, – наполягає Альберт. – Карл знає там всі ходи й виходи.

Ні в кого з нас немає особливого бажання йти. Але Альберт так умовляє, що ми поступаємося. Мене дивує Альберт – зазвичай він завжди перший закликає розходитися додому.

З вулиці здається, що в Грегера темно й тихо, проте, увійшовши з двору, ми бачимо, що забава йде повним ходом. Цей ресторан – улюблене місце зустрічі спекулянтів; тут майже щодня гуляють до ранку.

Частина приміщення відведена під маленькі ложі, зашторені червоними плюшевими портьєрами. Велика частина портьєр запнута. Через портьєри чутно верески та сміх. Віллі посміхається на весь рот:

– Персональний бордель Грегера!

Ми займаємо столик у глибині ресторану. Заклад переповнений. Праворуч – столи повій. Там, де справи процвітають, люди радіють життю. Дванадцять жінок, які сидять тут за столиками, – це не так уже й багато. Втім, у них є і конкурентки. Карл показує нам на фрау Нікель, пишну чорняву особу. Чоловік її – дрібний спекулянт, і без неї він пропав би з голоду. Її допомога полягає в тому, що вона годинку або й довше веде з його клієнтами попередні переговори в себе вдома, без свідків.

За всіма столиками – рух, перешіптування, нашіптування, штовханина. Чоловіків у англійських костюмах і нових капелюхах кличуть у куточок хлопці в куртках без комірців і краваток, із кишень таємничо витягуються пакетики зі зразками товарів, усе це оглядається і обмацується, відкидається і знову пропонується, на столах з'являються записники, олівці починають рухатися, час від часу хтось кидається до телефону або надвір, і у повітрі аж гуде: вагони, кілограми, масло, оселедці, сало, ампули, долари, гульдени, акції та цифри, цифри, цифри.

Поряд із нами ведеться гаряча суперечка про якийсь вагон вугілля. Але Карл тільки зневажливо махає рукою.

– Усе це, – говорить він, – зиски на папері. Один щось почув, другий передає почуте ще комусь, третій зацікавлює четвертого, всі метушаться і напускають на себе поважний вигляд, але за всім цим майже завжди – порожнє місце. Уся ця публіка – лише посередники, яким хочеться урвати трохи комісійних. Справжній король спекуляції діє через одного, щонайбільше – через двох осіб, добре йому відомих. Он той товстун, який сидить проти нас, закупив вчора у Польщі два вагони яєць. Зараз вони нібито відправлені до Голландії, а в дорозі будуть переоформлені та прибудуть назад як свіжі голландські яйця, і він продасть їх утричі дорожче. Ті, що сидять перед нами, – торгують кокаїном. Заробляють колосальні гроші. Зліва – Ді-деріхс. Він торгує тільки салом. Теж вигідно.

– Через цих тварюк нам доводиться тугіше затягувати пояси, – бурчить Віллі.

– Що з ними, що без них – один чорт, – заперечує Карл. – Минулого тижня з державного складу продали десять бочок зіпсованого масла, бо воно згіркло від довгого стояння. Те саме і з зерном. Бартшер недавно за копійки купив кілька вагонів державного зерна; в розваленому сараї воно намокло та сплісняві ло.

– Повтори, будь ласка, прізвище, – зацікавився Альберт.

– Бартшер. Юліус Бартшер.

– Часто він тут буває? – питає Альберт.

– Здається, досить часто, – говорить Карл. – А навіщо він тобі? Хочеш вести з ним справи?

Альберт заперечливо хитає головою.

– А грошей у нього багато?

– Кури не клюють, – шанобливо відповідає Карл.

– Дивіться, он Артур! – зі сміхом вигукує Віллі.

З дверей, що виходять у двір, випливає канарково-жовтий плащ. Кілька людей встають і кидаються до Леддергозе. Він відсуває їх убік, декому зверхньо киває і проходить між столиками, немов генерал. Я з подивом дивлюся на незнайомий нам жорсткий, неприємний вираз його обличчя; виразу цього навіть посмішка не пом'якшує.

Він вітається з нами майже зверхньо.

– Сідай, Артуре, – посміхається Віллі.

Леддергозе вагається, але не може встояти перед спокусою показати нам, яка важлива він тут, у своїй сфері, персона.

– Гаразд, але тільки на одну хвилинку, – говорить він і сідає на стілець Альберта.

Альберт тим часом ходить по шинку, розшукуючи когось. Я хотів піти слідом за ним, але передумав, вирішивши, що він шукає туалет. Леддергозе замовляє горілку й починає переговори: десять тисяч пар чобіт військового зразка, двадцять вагонів сировини; у його співрозмовника пальці так і виблискують діамантами. Час від часу Леддергозе зиркає на нас, перевіряючи, чи прислухаємося ми до^їхньої розмови.

Альберт іде уздовж лож. Йому наговорили таке, у що він не може повірити, але попри це весь день не має йому спокою. Зазирнувши через щілинку в передостанню ложу, він зупиняється: його немов обухом по голові вдарили. Захитавшись, він відсмикує портьєру.

На столі келихи з шампанським, квіти, скатертина наполовину зсунута на підлогу. За столом, у кріслі, згорнувшись клубочком, сидить світловолоса дівчина. Сукня зіслизнула до ніг, волосся розпатлане, і груди все ще оголені. Дівчина сидить спиною до Альберта, наспівує модну пісеньку і, дивлячись у кишенькове люстерко, поправляє зачіску.

– Люсі! – хрипко вимовляє Альберт.

Здригнувшись, вона швидко обертається і дивиться на Альберта, наче на привид. Вона намагається посміхнутися, але обличчя її кам'яніє, коли вона зауважує погляд Альберта, спрямований на її голі груди. Брехати вже немає сенсу. Від страху вона тулиться до спинки крісла.

– Альберте, я не винна. Це все він, – затинається вона й раптом швидко-швидко починає говорити: – Він напоїв мене, Альберте, я цього зовсім не хотіла, він усе підливав мені, я вже нічого не розуміла, клянусь тобі.

Альберт мовчить.

– Що тут відбувається? – лунає голос за його спиною.

Бартшер повернувся з туалету та стоїть біля портьєри, похитуючись з боку в бік. Дим своєї сигари він пускає просто в обличчя Альбертові:

– Захотілося трохи пожартувати? Ану, марш звідси! Давай!

Якусь мить Альберт, наче оглушений, стоїть перед ним.

З неймовірною чіткістю віддруковуються у його мозку округлий живіт, картатий візерунок костюма, золотий ланцюжок від годинника й широке, червоне обличчя супротивника.

Цієї миті Віллі, випадково глянувши в той бік, схоплюється і, перекинувши на шляху двох-трьох людей, мчить через весь зал. Але пізно. Альберт уже витягнув револьвер і стріляє. Ми всі кидаємося туди.

Бартшер спробував загородитися стільцем, але встиг підняти його тільки на рівень очей. А куля Альберта потрапляє на два сантиметри вище, у чоло. Він майже не цілився, – він завжди вважався найкращим стрільцем у роті й завжди стріляє зі свого револьвера тільки напевно. Бартшер падає. Ноги в нього сіпаються. Постріл виявився смертельним. Дівчина верещить.

– Геть! – кричить Віллі, стримуючи публіку. Ми хапаємо Альберта, який стоїть нерухомо й не спускає очей із дівчини, тягнемо його за руки й біжимо через двір, на вулицю, повертаємо за ріг, а потім ще раз за ріг,

аж поки не опиняємося на не-освітленій площі, де стоять два меблевих фургони. Віллі біжить слідом за нами.

– Ти негайно повинен сховатися. Цієї ж ночі, – захекавшись, говорить він.

Альберт дивиться на нього, ніби щойно прокинувся. Потім вивільняється з наших рук.

– Пусти, Віллі, – насилу вимовляє він, – я знаю, що мені тепер робити.

– Ти здурів! – кричить на нього Козоле.

Альберт злегка похитнувся. Ми підтримуємо його. Він знову відсторонює нас.

– Ні, Фердинанде, – тихо каже він, наче смертельно втомився, – хто робить перший крок, повинен зробити й другий.

І повернувшись, Альберт повільно йде від нас.

Віллі біжить за ним, умовляє його. Але Альберт тільки хитає головою і, дійшовши до Мюлленштрасе, повертає за ріг. Віллі йде слідом за ним.

о

– Його треба силою відвести кудись, він може піти в поліцію! – хвилюється Козоле.

– Все це, по-моєму, ні до чого, Фердинанде, – сумно каже Карл. – Я знаю Альберта.

– Але ж той однаково не воскресне! – кричить Фердинанд. – Яка від цього користь? Альберт повинен сховатися!

Ми мовчки стоїмо в очікуванні Віллі.

– І як тільки він міг це зробити? – через хвилину говорить Козоле.

– Він дуже любив цю дівчину, – кажу я.

Віллі повертається один. Козоле підскакує до нього:

– Сховався?

Віллі відвертається:

– Пішов у поліцію. Нічого не можна було зробити. Трохи в мене не вистрілив, коли я хотів відвести його.

– Ах, чорт! – Козоле кладе голову на голоблі фургона. Віллі кидається на траву. Ми з Карлом притуляємося до стінок фургона.

Козоле, Фердинанд Козоле, схлипує, як мале дитя.

V

Гримнув постріл, упав камінь, чиясь темна рука лягла між нами. Ми тікали від невідомої тіні, але ми кружляли на місці, і тінь наздогнала нас.

Ми кидалися з місця на місце й шукали, ми запекло та покірно йшли на все, ми ховалися і піддавалися нападу, ми блукали та йшли далі, і завжди, що б ми не робили, ми відчували за собою тінь, від якої ми рятувалися. Ми думали, що вона женеться за нами, і не знали, що

тягнемо її за собою, що там, де ми, безмовно присутня і вона, що вона була не за нами, а всередині кожного з нас.

Ми хотіли споруджувати будівлі, ми сумували за садами й терасами, ми хотіли бачити море і відчувати вітер. Але ми забули, що будинки потребують фундаментів. Ми скидалися на покинуті, пориті вирвами поля Франції: на них та сама тиша, що й на ріллі навколо, але вони зберігають у собі ще багато мін, які так і не вибухнули, і плуг там доти буде крити в собі небезпеку, доки всі міни не викопають і не заберуть геть.

Ми все ще солдати, хоч і не знали цього. Якби юність Аль-берта протікала мирно, без надлому, у нього було б багато такого, що довірливо й тепло росло б разом із ним, підтримувало та охороняло його. Прийшовши з війни, він нічого не знайшов: усе було розбите, нічого не залишилося у нього в житті, і вся його загнана в далекий куток юність, усі його пригнічені бажання, жага ласки й туга за теплом батьківщини – все сліпо потяглося до однієї істоти, яку, здавалося йому, він покохав. І коли все було зруйноване, він зумів тільки вистрелити, бо більше нічого він не навчився. Якби він не був стільки років солдатом, він знайшов би багато інших шляхів. А так – у нього навіть не здригнулася рука, – він давно звик влучно потрапляти в ціль. В Альберті, в цьому мрійливому юнакові, в Альберті, в цьому боязкому закоханому, все ще жив Альберт-солдат.

Пригнічена горем стара жінка ніяк не може повірити в те, що трапилося.

– І як тільки міг він це зробити? Він завжди був такою тихою дитиною, – стрічки на капелюсі старенької дами тремтять, хустинка тремтить, чорне пальто тремтить, уся жінка – це суцільний клубок страждання.

– Можливо, це сталося тому, що він ріс без батька. Йому було всього чотири роки, коли помер батько. Але ж він завжди був таким спокійним, добрим хлопчиком.

– Він і зараз такий же, фрау Троске, – кажу я.

Вона чіпляється за мої слова й починає розповідати про дитинство Альберта. Вона повинна говорити, вона не витримає так більше, сусіди приходили, знайомі, навіть двоє вчителів заходили, ніхто не може зрозуміти, як це сталося.

– Їм би слід було тримати язик за зубами, – кажу я, – усі вони винні.

Вона дивиться на мене очима, сповненими нерозуміння, і знову розповідає, як Альберт починав ходити, як він ніколи не пустував, – не те що інші діти, він, можна сказати, був навіть дуже сумирним як для хлопчика. І тепер ось таке! Як тільки він міг це зробити?

З подивом дивлюся я на неї. Вона нічого не знає про Альберта. Так само, як і моя мати про мене. Матері, здається, можуть тільки любити – у цьому все їхнє розуміння своїх дітей.

– Не забувайте, фрау Троске, – обережно кажу я, – що Альберт був на війні.

– Так, – відповідає вона, – так… так…

Але вона й далі не розуміє, до чого це тут.

– Цей Бартшер, кажуть, був дуже поганою людиною? – помовчавши, тихо питає вона.

– Негідник, – підтверджую я без пояснень: мені це не важко.

Не перестаючи плакати, вона киває:

– Я так і думала. Інакше й бути не могло. Альберт у житті мухи не образив. Ганс – той завжди обдирав їм крильця, але Альберт – ніколи. Що тепер із ним зроблять?

– Дуже суворе покарання йому не загрожує, – заспокоюю я її, – він був у сильному збудженні, а це майже самооборона.

– Слава Богу, – зітхає вона, – а то кравець, який живе над нами, каже, що його стратять.

– Кравець ваш, напевно, з глузду з'їхав, – відповідаю я.

– Він сказав, що Альберт – убивця, – ридання не дають їй говорити. – Який же він убивця? Не був він убивцею ніколи. Ніколи.

– З цим вашим кравцем я якось поговорю, – розлючено кажу я.

– Я навіть боюся тепер виходити з дому, – схлипує вона, – він завжди стоїть біля під'їзду.

– Я проведу вас, тітонько Троске.

Ми підходимо до її будинку.

– Ось він знову стоїть там, – боязко шепоче старенька, показуючи на під'їзд.

Я випростовуюся. Якщо він зараз пискне, я його на порошок зітру, нехай мене потім навіть на десять років посадять. Але коли ми підходимо, він і дві жінки, які шепочуться з ним, зникають кудись.

Ми піднімаємося сходами. Мати Альберта показує мені фото Ганса й Альберта, коли вони були підлітками. При цьому вона знову починає плакати, але відразу перестає, ніби чимось присоромлена. Люди похилого віку в цьому плані як діти: сльози в них завжди напоготові, але висихають вони теж дуже швидко. У коридорі вона запитує мене:

– А їжі в нього там хоч достатньо, як ви думаєте?

– Звичайно, достатньо. Карл Брьоґер точно про це подбає. Він може дістати все, що потрібно.

– У мене ще залишилося кілька млинців. Альберт їх дуже любить. Як ви думаєте, дозволять мені передати їх?

– Спробуйте, – відповідаю я. – І якщо вам вдасться побачити Альберта, скажіть йому тільки одне: Альберте, я знаю, що ти невинний. Більше нічого.

Вона киває.

– Можливо, я недостатньо піклувалася про нього. Але ж Ганс залишився без ніг.

Я заспокоюю її.

– Бідний мій хлопчик. Сидить там тепер сам.

Прощаючись, простягаю старенькій руку:

– Аз кравцем я зараз поговорю. Він вас більше турбувати не буде.

Кравець усе ще стоїть біля під'їзду. Пласка дурна фізіономія обивателя. Він витріщив на мене злі примружені очі; по морді видно:

щойно я повернуся спиною, він одразу ж почне розпускати плітки. Я смикаю його за полу піджака.

– Слухайте, ви, козел паршивий, якщо ви ще хоч слово скажете он тій старенькій, – я показую нагору, – я поріжу вас на шматки, зарубайте це собі на носі, шмато немита, старий пліткарю, – при цьому я трясу його, як мішок із ганчір'ям, штовхаю його так, що він вдаряється попереком об ручку дверей, – я ще прийду, я зламаю тобі всі кістки, вошиве кодло, засрана прасувальна дошко, скотино проклята!

Для більшої переконливості я даю йому ляпаси справа та зліва по здоровенній пиці.

Я уже встигаю відійти на чималу відстань, коли він вибухає вереском:

– Я на вас у суд подам! Це вам обійдеться в добру сотню марок.

Я повертаюся і йду назад. Він зникає.

Ґеорґ Рає, брудний, змучений безсонням, сидить у Людвіґа.

Він прочитав про історію з Альбертом у газетах і негайно ж прибіг.

– Ми повинні визволити його звідти, – говорить він.

Людвіґ піднімає очі.

– Якби нам шестеро нормальних хлопців і автомобіль, – продовжує Рає, – ми б упоралися. Найсприятливіший момент – коли його поведуть до зали суду. Прорвемо ланцюг конвою, піднімемо метушню, і двоє з нас біжать з Альбертом до машини.

Людвіґ уважно слухає його, хвилину мовчить, а потім, похитуючи головою, заперечує:

– Ні, Ґеорґу, ми тільки зашкодимо Альберту, якщо втеча не вдасться. Так принаймні в нього є надія виплутатися. Та справа не тільки в цьому. Я сам, ні хвилини не вагаючись, взявся б організовувати втечу. Але Альберт не захоче тікати.

– Тоді його треба витягти силою, – помовчавши, заявляє Рає, – його потрібно звільнити, чого б це не коштувало.

Людвіґ мовчить.

– Я теж думаю, Ґеорґу, що все це нічого не дасть, – кажу я. – Навіть якщо ми його визволимо, він однаково повернеться назад. Він мало не вистрелив у Віллі, коли той хотів його сховати.

Рає опускає голову на руки. Людвіґ якось весь посірів і змарнів.

– Схоже, хлопці, що ми всі пропащі люди, – безнадійно каже він.

Ніхто не відповідає. Мертвою вагою повисли між стінами мовчання і тривога.

Рає йде, а я ще довго сиджу в Людвіґа. Він підпер голову руками.

– Усі наші зусилля марні, Ернсте. Ми люди пропащі, а життя йде вперед, немов війни й не було. Мине небагато часу, і наша зміна на шкільних лавах буде жадібно, з палаючими очима, слухати розповіді про війну, хлопчики рватимуться геть від шкільної нудьги і шкодуватимуть, що вони не були учасниками героїчних подвигів. Уже зараз вони біжать у загони добровольців; молокососи, яким ледь виповнилося по сімнадцять років, скоюють політичні вбивства. Я так втомився, Ернсте.

– Людвіґу. – Я сідаю поруч із ним і кладу руку на його вузькі плечі.

На обличчі в нього невтішна усмішка. Він тихо каже:

– Колись, ще до війни, я був закоханий в одну школярку. Кілька тижнів тому я зустрів цю дівчину. Мені здалося, що вона стала ще вродливішою. У ній раптом наче ожило для мене все наше минуле. Ми стали часто зустрічатися, і раптом я відчув… – Людвіґ кладе голову на стіл. Коли він піднімає її, очі його повні болю. – Усе це не для мене тепер, Ернсте. Адже я хворий.

Він підводиться й відчиняє вікно. Надворі темна ніч і безліч зірок. Пригнічений, я, не відриваючись, дивлюся в одну точку. Людвіґ довго вглядається вдалину. Потім повертається до мене:

– А пам'ятаєш, Ернсте, як ми з книгою Айхендорфа цілими ночами блукали по лісі?

– Так, Людвіґу, – жваво відгукуюся я, радий, що думки його перейшли на інше, – це було пізнього літа. А пам'ятаєш, як ми зловили їжака?

Обличчя Людвіґа розгладжується:

– А потім ми мріяли про різні пригоди. Пам'ятаєш, поштові карети, мисливські ріжки, зірки. Ми хотіли втекти до Італії.

– Так, але поштова карета, яка мала забрати нас, не приїхала, а на поїзд у нас не було грошей.

Обличчя Людвіґа веселішає, воно виглядає майже таємничим, світиться радістю.

– А потім ми читали "Вертера", – говорить він.

– І пили вино, – підхоплюю я.

Він усміхається:

– І ще читали "Зеленого Генріха". Пам'ятаєш, як ми сперечалися про Юдиф?

Я киваю:

– Але потім ти найбільше любив Гьольдерліна.

Людвіґ якось дивно заспокоюється. Він розмовляє тихо й розважливо.

– Яких ми тільки планів не будували, якими благородними людьми хотіли ми стати! А стали просто жалюгідними псами, Ернсте.

– Так, – відповідаю я задумливо, – куди все це поділося? Ми стоїмо поруч, спершись об підвіконня, і дивимося у вікно.

Вітер заплутався у вишневих деревах. Вони тихо шумлять. Зірка падає. Б'є північ.

– Треба йти спати, Ернсте. – Людвіґ простягає мені руку. – На добраніч!

– На добраніч, Людвіґу!

Пізно вночі раптом лунає сильний стукіт у двері. Я зірвався з переляку:

– Хто там?

– Це я – Карл. Відчини!

Я зриваюся на рівні ноги.

Карл забігає до кімнати:

– Людвіґ.

Я хапаю його за плечі:

– Що з Людвіґом?

– Мертвий.

Кімната закрутилася у мене перед очима. Я сідаю на ліжко.

– Лікаря!

Карл гупає стільцем об підлогу, так що стілець розлітається на друзки.

– Він помер, Ернсте. Порізав собі вени.

Не пам'ятаю, як я одягнувся. Не пам'ятаю, як потрапив туди. Раптом переді мною опинилася кімната, яскраве світло, кров, нестерпне поблискування кварцу й гальки, а перед ними в кріслі – нескінченно втомлена, тонка, згорблена постать, страхітливо бліде, загострене обличчя і напівзаплющені згаслі очі.

Я не розумію, що відбувається. Тут його мати, тут Карл, якийсь шум, хтось голосно про щось говорить; так, так, я зрозумів, мені треба

залишитися тут, вони хочуть когось привести, я мовчки киваю, опускаюся на диван, двері гупають, я не в змозі поворухнутися, не в змозі вимовити ні слова, я раптом опиняюся сам на сам із Людвіґом і дивлюся на нього.

Останнім Людвіґа бачив Карл. Людвіґ був якось незвично тихий і майже радісний. Коли Карл пішов, Людвіґ навів лад серед своїх нечисленних речей і якийсь час писав. Потім присунув крісло до вікна й поставив на стіл миску з теплою водою. Він замкнув двері на ключ, сів у крісло і, опустивши руки в воду, розрізав собі жили. Біль відчувався слабо. Він дивився, як витікає кров – картина, яку він часто собі уявляв: із жил його виливається вся ця ненависна, отруєна кров.

Усі предмети у кімнаті раптом набули надзвичайно виразних контурів. Він бачив кожну книжку, кожен цвях, кожен відблиск на каменях колекції, бачив строкатість, фарби, він відчував – це кімната Людвіґа. Вона проникла в нього, вона увійшла в його дихання, вона зрослася з ним. Потім почала відсуватися. Затягнулася туманом. Промайнули видіння юності. Айхендорф, ліси, туга за батьківщиною. Примирення, спокій, відсутність усякого страждання. За лісами з'явився колючий дріт, білі хмарки шрапнелі, вибухи важких снарядів. Але тепер страху не було. Вибухи – немов заглушений дзвін. Дзвін посилився, проте ліс не зник. Дзвін ставав дедалі голоснішим. Цей звук гудів у нього в голові, аж здавалося, що голова ось-ось розколеться. Потім у нього потемніло в очах. Дзвони почали затихати, і вечір увійшов у вікно, підпливли хмари, стелячись біля самих ніг. Він завжди мріяв побачити коли-небудь фламінго – тепер він знав: це фламінго з рожево-сірими широкими крилами, багато їх – цілий клин. Чи не так летіли колись дикі гуси, клином летіли на червоний диск місяця, червоний, як мак у Фландрії? Пейзаж усе розширювався, ліси опускалися нижче, блиснули сріблом річки й острови, рожево-сірі крила піднімалися все вище, і все світлішав і розширювався горизонт. А ось і море. Але раптом, гаряче розпираючи горло, рвонувся вгору чорний крик, остання думка вихлюпнула навздогін свідомості, яка витікала геть – страх, бажання порятунку, бажання перев'язати руки! Він спробував устати, швидко

підняти руку. Похитнувся. Тіло здригнулося в останньому зусиллі, але він уже був занадто слабкий. В очах щось кружляло й кружляло, потім попливло геть, і величезний птах дуже тихо та повільно опускався все нижче й нарешті безшумно стулив над ним свої темні крила.

Чиясь рука відсторонює мене. Знову прийшли люди, вони нахиляються до Людвіґа; я відпихаю першого, хто наважується торкнутися до нього, ніхто не сміє цього робити. Але тут я раптом бачу обличчя Людвіґа, холодне, ясне, незнайоме, суворе, чуже – я не впізнаю його і, хитаючись, відходжу геть.

Не пригадую, як я прийшов додому. У голові порожнеча, безсило лежать руки на спинці стільця. Людвіґу, я більше так не можу. Я теж більше не можу. Що мені тут робити? Ми всі тут чужі. Відірвані від коренів, виснажені, нескінченно втомлені. Чому ти пішов сам?

Я встаю. Руки – як у вогні. Очі горять. Відчуваю, що мене лихоманить. Думки плутаються. Я не знаю, що роблю.

– Візьміть же й мене, – шепочу я, – мене теж!

У мене зуб на зуб не попадає від лихоманки. Руки вологі. Насилу роблю кілька кроків. Перед очима пливуть великі чорні кола.

І раптом я застигаю на місці. Відчинилися двері? Стукнуло вікно? Усе моє тіло тремтить. У відчинені двері я бачу в передпокої на освітленій місяцем стіні, біля скрипки, мою стару солдатську куртку. Навшпиньках, щоб вона не помітила мене, обережно виходжу, підкрадаюся до цієї сірої куртки, яка все розбила – нашу юність, наше життя, зриваю її з вішака, хочу жбурнути геть, але несподівано натягую на себе, вдягаю її, відчуваю, як вона крізь шкіру опановує мене, тремчу від нестерпного холоду, серце шалено б'ється. Зненацька щось із дзвоном рве тишу, я здригаюся, обертаюся і з жахом притискаюся до стіни.

У дверях, тьмяно освітлена, стоїть тінь. Вона колишеться і зникає, вона наближається і киває, набуває людських кшталтів, обличчя з темними проваллями очниць, із зяючою широкою щілиною на місці рота, беззвучно шепоче щось. Стривай, може, це він?

– Вальтер, – шепочу я, – Вальтер Вілленброк, убитий у серпні сімнадцятого року під Пашенделє. Що це? Божевілля? Марення? Гарячка?

Але за першою тінню уже з'являється друга – бліда, потворна, зігнута – Фрідріх Томберґ, йому розтрощило спину осколком під Суассоном, коли він сидів на сходинках бліндажа. І ось тут вже цілий рій тіней із мертвими очима; сірі та примарні, вони тісняться тут, вони повернулися, вони наповнюють мою кімнату. Ось Франц Кеммеріх, вісімнадцятирічний юнак, який помер через три дні після ампутації, і Станіслав Качинський – він волочить ноги, і голова в нього опущена, а з неї ллється темна тоненька цівка. І Герхардт Фельдкамп, якого міною розірвало під Іпром, і Пауль Боймер, убитий у жовтні тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, і Генріх Весслінґ, Антон Гайнцманн, Гайє Вестгуз, Отто Маттес, Франц Ваґнер – тіні, тіні, ціла хода, нескінченні ряди. Вони вриваються, вони підіймаються на підвіконня, сідають на книги, заповнюють усю кімнату.

Але раптом жах і заціпеніння, що опанували мене, відступили, бо повільно виростає ще потужніша тінь. Вона вповзає у відчинені двері, спираючись на руки, вона оживає, обростає кістками, набуває людської подоби, наче біла крейда, світяться на чорному обличчі зуби. Ось в очницях блиснули очі, – здибленний, як тюлень, повзе до мене він, англійський капітан, за ним із шурхотом тягнуться його онучі. М'яко відштовхнувшись, він робить стрибок і, розчепіривши покручені пальці, простягає до мене руки.

– Людвіґу, Людвіґу! – кричу я. – Допоможи, Людвіґу!

Я хапаю книги та жбурляю їх у ці витягнуті руки.

– Гранату, Людвіґу! – зі стогоном кричу я і шпурляю акваріум у двері, він, брязкаючи, розбивається, але тінь лише вищиряє зуби й підбирається чимраз ближче; за акваріумом летить колекція метеликів, скрипка, я хапаю стілець і замахуюся, хочу вдарити ним у цей вищирений рот, і все кричу: "Аюдвіґу! Людвіґу!" Кидаюся на цю прокляту тінь, вискакую за двері й біжу, мені навздогін долинають перелякані крики – дедалі виразніше, ближче важке дихання, тінь женеться за мною, я стрімголов злітаю зі сходів. Тінь важко скочується за мною, я вибігаю на вулицю, я відчуваю на потилиці переривчастий подих, я мчу, будинки хитаються. "Допоможіть! Допоможіть!" Площі, дерева, чиїсь кігті вп'ялися мені в плече, тінь наздогнала мене, я реву, вию, зашпортуюся, якісь мундири, кулаки, тупіт, блискавки та глухий грім м'яких сокир, що б'ють мене по голові, поки я не звалююся додолу.

ЧАСТИНА VII

I

Минули роки? Чи тільки дні? Немов туман, немов віддалена гроза хмарою повисло на горизонті минуле. Я довго був хворий, і щоразу, коли свідомість поверталася до мене, я незмінно бачив над собою стурбоване обличчя матері. А потім прийшла велика втома та стерла, згладила все. Це сон наяву – коли немає ніяких думок, коли тільки знеможено віддаєшся слабкій пульсації крові та сонячному теплу.

Галявини світяться в блиску пізнього літа. Лежиш на лузі, голова потонула у високій траві, травинки хиляться з боку в бік, вони вміщають у собі весь світ, нічого більше не існує, крім легкого їх похитування в ритмі вітру. Там, де росте лише трава, вітер шарудить у ній, тихо побризкуючи, наче коса десь удалині, а якщо серед трави росте щавель, звук вітру темнішає і глибшає. Треба довго лежати та слухати, поки вловиш його.

Але потім тиша таки оживає. Крихітні мушки з червоними цятками на чорних крильцях густо обсипали стебла щавлю і погойдуються разом із ними. Джмелі, як маленькі аероплани, гудуть над конюшиною. Сонечко самотньо й наполегливо підіймається на самий кінчик високої травинки.

Мураха добирається до моєї куртки та зникає в тунелі рукава. Вона тягне за собою суху билинку, набагато більшу за себе. Відчуваю легке лоскотання на шкірі й не знаю, мураха це чи билина тягнуть тендітну смужку життя по моїй руці, викликаючи легке тремтіння. Але раптом у рукав дмухнув вітерець, і я відчуваю: найніжніші любовні доторки мають видатися грубими в порівнянні з цим відчуттям подиху на шкірі.

Прилітають, погойдуючись, метелики, настільки віддані вітрові, що здається, ніби вони пливуть на ньому, як білі й золоті вітрила в ніжному повітрі. Вони опускаються на квіти й раптом, розплющивши очі, я бачу двох метеликів, які нерухомо сидять у мене на грудях, – один немов жовта пелюстка з червоними цятками, а другий розпростер оксамитові темно-брунатні крильця з павиними фіолетовими очима. Орден літа! Дихаю дуже тихо й повільно, і все ж дихання моє ворушить їхні крильця, але метелики не відлітають. Світле небо пливе над смарагдом трав, і бабка з сухим потріскуванням прозорих крилець зупиняється прямо над моїми черевиками.

У повітрі майорить срібна павутина – блискучі нитки бабиного літа. Вони повисають на стеблах і листочках, вітер приносить їх до мене, вони опускаються на руки, на одяг, лягають на обличчя, на очі, вкривають мене всього. Моє тіло, яке щойно належало мені, перетворюється на галявину. Обриси тіла зливаються із землею, воно вже не живе окремим життям, воно розчинилося в сонячному світлі, його більше немає.

Крізь взуття, крізь пори одягу проникає дихання трав, подих землі, волоссям моїм бавиться рухоме небо – вітер. І кров б'ється об стінки моєї шкіри, вона піднімається назустріч прибульцям, кінчики нервів випрямляються і тремтять, ось я відчуваю вже лапки метеликів у себе

на грудях, і хід мурашки луною повторюється в судинах. Потім хвиля піднімається вище, останній опір тане, і я лише пагорб без імені, луг, земля.

Безшумно завершують своє коло соки землі – вгору, вниз, а разом із ними проходить коло й моя кров; вони несуть її на собі, вона стала їх частиною. У теплих сутінках землі тече вона, зливаючись із голосами кристалів і кварців, вона – в таємничому звукові важких крапель, які стікають до коріння квітів і трав, а краплі ці, збираючись у тонкі нитки струмочків, шукають своїх шляхів до джерел. І разом із ними вона, моя кров, вивирається із землі, вона – в струмках і річках, у блиску берегів, у морському просторі та вологому сріблі випарів, які сонце знову піднімає до хмар; вона кружляє і кружляє, несучи мою плоть, розмиваючи її в землі і в підземних потоках, повільно та безболісно зникає моє тіло, – його вже немає, залишилися самі тканини й оболонки, воно перетворилося на дзюрчання підземних джерел, на шепіт трав, на віяння вітру, на бурхливе листя, на беззвучно дзвінке небо. Луг підступає ближче, квіти проростають крізь мене, їхні віночки погойдуються зверху, я поглинений, забутий, я лину в потоці під маками й жовтим лататтям, а над ними майорять метелики й бабки.

Ледве-ледве помітний рух, затаєне здригання. Що це? Останнє тремтіння перед кінцем? Чи це колишуться маки й трави? Чи тільки струмочки дзюрчать між корінням дерев?

Але рух посилюється. Він стає рівномірнішим, переходить у дихання, у биття пульсу; хвиля за хвилею повертається назад – назад із річок, дерев, листя й землі. Колообіг починається знову, але він уже не спустошує мене; навпаки, він приносить із собою щось, що наповнює мене й залишається в мені, він стає тріпотінням, відчуттям, почуттям, руками, тілом. Порожні оболонки наливаються життям; хитко, легко й окрилено наповнююся я від землі. Я розплющую очі.

Де я? Що зі мною? Я спав? Я ще відчуваю загадковий зв'язок із природою, прислухаюся і не наважуюся поворухнутися. Але зв'язок не

рветься, в мені зростає відчуття щастя, легкості, польоту, променисте почуття, я лежу на лузі, метелики відлітають все далі й далі, колишеться щавель, сонечко піднялося на вершину своєї травинки, сріблясте павутина обліпила мій одяг, окриленість не покидає мене, вона підступила до серця, вона в очах, я ворушу руками. Яке щастя! Я піднімаю коліна, сідаю, обличчя моє вологе, і тут тільки я помічаю, що плачу, нестримно плачу, наче щось безповоротно проминуло.

Деякий час я ще нерухомо лежу, відпочиваю. Потім встаю та прямую до цвинтаря. Я ще не був там. Від дня смерті Людвіґа мені сьогодні вперше дозволено вийти одному. Старенька бабця показує мені дорогу до могили Людвіґа. Могила обнесена буковою огорожею й обсаджена барвінком. Земля ще пухка, і на свіжому горбку в'яне кілька вінків. Золоті написи на стрічках стерлися, і слова вже неможливо розібрати.

Мені було моторошно, коли я йшов сюди. Але тут дуже тихо й зовсім не страшно. Вітерець над могилами, за хрестами – золоте вересневе небо, і в платановій алеї співає дрізд.

Ох, Людвіґу, я сьогодні вперше маю щось схоже на відчуття домівки й миру, а ти більше не тут. Я ще не наважуюся повірити в це почуття і думаю, що це тільки втома та слабкість. Але, якщо раптом це виросте в безмежну самовідданість, може, нам потрібно лише чекати й мовчати, і воно прийде саме собою. Може, єдине, що в нас залишилося, – це наша плоть і земля, і нам потрібно тільки одне: прислухаючись, слідувати за ними.

Ох, Людвігу, ми всі шукали й шукали, ми блукали й зривалися, ми ставили собі безліч цілей і, прагнучи до них, спотикалися об самих себе, ми не знайшли, що шукали, і це зламало тебе; а тепер – невже одне лише дихання вітру над травами або спів дрозда перед заходом сонця, проникнувши в саме серце, можуть повернути нас до самих себе? Невже в хмарі на обрії або в зеленому листі дерев більше сили, ніж у всіх наших бажаннях і прагненнях?

Не знаю, Людвігу, не знаю. Мені поки важко в це повірити, бо я давно вже живу без будь-яких надій. Але ж ми ніколи не знали, що таке самовідданість. Ми не знали її сили. Ми знали тільки насильство.

Проте якщо раптом це виявиться правильним шляхом, Людвігу, то що мені робити тут без тебе?

З-за дерев повільно насувається вечір. Він знову несе з собою тривогу й сум. Я не можу відвести погляду від могили.

Чиїсь кроки скриплять по гравію. Піднімаю очі. Це Ґеорґ Рає. Він заклопотано дивиться на мене та вмовляє піти додому.

– Я давно не бачив тебе, Ґеорґу, – кажу я. – Де ти був увесь цей час?

Він якось непевно махає рукою:

– Намагався знайти якусь професію, спробував кілька.

– Ти пішов із армії?

– Так, – коротко відрізає він.

Дві жінки в жалобі йдуть платановою алеєю. У руках у них маленькі зелені лійки. Зупинившись біля старої могили, жінки поливають квіти. Солодко віє ароматом жовтушника й резеди.

Рає підводить очі:

– Я думав, Ернсте, що знайду там залишки солдатської дружби. Але знайшов лише сліпе почуття стадності, карикатурний привид війни. Ці люди уявили, що врятують батьківщину, приховавши два-три десятки гвинтівок; жебраки-офіцери не знайшли собі іншого заняття, ніж

приборкувати різні заворушення; вічні найманці, що втратили зв'язок із життям і просто лякаються думки про повернення в мирне життя; останній, найтвердіший шлак війни – ось що таке ця армія. У цій масі – два-три ідеалісти та купка спраглих пригод хлопців. І всі вони загнані, розчаровані, зневірені, сповнені підозрюють до всіх навколо себе. Ну, а до того ж…

Він мовчить якусь мить, витріщивши очі попереду себе. Я крадькома дивлюся на нього. Нервове, засмикане обличчя, під очима залягли глибокі тіні. Рає робить над собою зусилля і продовжує:

– Зрештою, чому б мені й не сказати тобі про це, Ернсте? Не сказати того, про що я чимало думав? Одного разу нам довелося виступити. Нам сказали, що це проти комуністів. Одначе, коли я побачив убитих робітників, більшість із яких не встигли ще зняти свої старі солдатські куртки й чоботи, коли я побачив наших колишніх фронтових товаришів, у мені щось надломилося. На фронті я одного разу знищив з аероплана добру половину роти англійців і не докоряю собі за це – війна є війна. Але ці вбиті тут, у Німеччині, полягли від куль своїх же колишніх товаришів, – це кінець, Ернсте!

Я згадую про Вайля та Гееля і мовчки киваю у відповідь.

Над нами заспівав зяблик. Сонце сідає, згущуючи золото своїх променів. Рає кусає фільтр сигарети:

– А потім у нас раптом зникло двоє солдатів. Вони нібито збиралися розголосити місцезнаходження одного зі складів зброї. І ось їхні ж товариші, не розібравшись, чи правда це, вбили їх уночі, в лісі, прикладами. Це називалося "таємне судилище".

Один із убитих був у мене на фронті унтер-офіцером. Чудовий хлопець! Після цієї історії я все послав до біса. – Рає озирається. – Ось що з цього всього вийшло, Ернсте. А як усе починалося, згадай, як ми йшли

воювати, згадай, що це був за порив, що за буря! – він кидає сигарету на землю. – Чорт забирай, куди все це поділося?

Трохи згодом він тихо додає:

– Хотілося б мені знати, Ернсте, як могло все це так закінчитися?

Ми встаємо та йдемо платановою алеєю до виходу. Сонячні зайчики поблискують у листі й на наших обличчях. Усе це раптом здається мені чимось нереальним: і наша розмова з Ґеорґом, і м'яке тепле повітря пізнього літа, і дрозди, і холодний подих спогадів.

– Що ж ти тепер робиш, Ґеорґу? – запитую я.

Ґеорґ ціпком збиває на ходу вовнисті голівки будяків.

– Знаєш, Ернсте, я до всього придивлявся – до різних професій, до ідеалів, до політики, і я переконався, що це все не для мене. Що можна там знайти? Усюди спекуляція, взаємна недовіра, цілковита байдужість і безмежний егоїзм.

Мене трохи втомила хода, і ми сідаємо на лавку.

Поблискують зелені міські вежі, над дахами куриться легкий туман, з труб срібною цівкою піднімається дим і йде в небо. Ґеорґ показує вниз:

– Вони сидять там у своїх конторах, магазинах, кабінетах, наче павуки, і кожен тільки й чекає хвилини, коли можна буде висмоктати кров сусіда. І що тільки не тяжіє над усіма: сім'я, різні товариства та об'єднання, весь апарат влади, закони, держава! Павутина над павутиною! Звичайно, це теж можна назвати життям і пишатися тим, що проповзав сорок років під всією цією благодаттю. Але фронт навчив мене, що час – це не мірило для життя. Чого ж я буду сорок років повільно спускатися зі сходинки на сходинку? Я так довго ставив на

карту все й постійно ризикував життям. Тож не можу я тепер боротися за копійки в очікуванні дрібних успіхів.

– Ґеорґу, останній рік ти провів уже не в окопах, – кажу я, – а для льотчиків, без сумніву, війна була не такою, як для нас. Ми місяцями не бачили ворога, ми були гарматним м'ясом. Для нас не існувало ставок; існувало одне – очікування; ми могли лише чекати, поки куля не знайде нас.

– Я не про війну говорю, Ернсте, я говорю про нашу молодість і про дружбу.

– Так, нічого цього більше немає, – погоджуюся я.

– Ми жили раніше ніби в оранжереї, – замислено говорить Ґеорґ. – Тепер ми старі. Але добре, коли в усьому з'являється ясність. Я ні про що не шкодую. Я тільки підбиваю підсумки. Усі шляхи для мене закриті. Залишається тільки жалюгідне животіння. А я животіти не хочу. Я не хочу ніяких кайданів.

– Ох, Ґеорґу, – вигукую я, – те, що ти говориш, це кінець! Але і для нас у чомусь існує початок! Сьогодні я це ясно відчув. Людвіґ знав, де його шукати, та він був хворий.

Ґеорґ обіймає мене за плечі:

– Так, так, Ернсте, постарайся бути корисним.

Я присуваюся до нього ближче:

– У твоїх устах це звучить бридко та приторно, Ґеорґу. Я не сумніваюся, що є середовище, де існує справжня дружба, але ми просто ще не знаємо про нього.

Мені дуже хотілося б розповісти Ґеорґові про те, що я щойно пережив на лузі. Проте я не можу сказати це словами.

Ми мовчки сидимо один біля одного.

– Що ж ти тепер збираєшся робити, Ґеорґу? – помовчавши, знову питаю я.

Він замислено посміхається:

– Я, Ернсте? Я ж тільки через непорозуміння залишився живим. Це робить мене трішки смішним.

Я відштовхую його руку та злякано дивлюся на нього. Але він заспокоює мене:

– Насамперед я хочу трохи поїздити.

Ґеорґ бавиться ціпком і довго дивиться вдалину:

– Ти пам'ятаєш, що сказав якось Ґізекке? Там, у лікарні? Йому хотілося побувати у Флері. Знову під Флері, розумієш? Йому здавалося, що це вилікує його.

Я киваю.

– Він і далі в лікарні. Карл недавно був у нього.

Піднявся легкий вітер. Ми дивимось на місто й на довгі ряди тополь, під якими ми колись будували намети та грали в індіанців. Ґеорґ завжди був ватажком, і я любив його, як можуть любити тільки хлопчаки, які нічого не знають про любов.

Погляди наші зустрічаються.

– Брате мій Убивча Рука, – посміхаючись, тихо говорить він.

– Віннету, – відповідаю я так само тихо.

II

З наближенням дня, на який призначено слухання справи, я дедалі частіше думаю про Альберта. І ось одного разу я раптом чітко бачу перед собою глиняну стіну, бійницю, гвинтівку з оптичним прицілом і притуленим до неї зосередженим і настороженим обличчям – обличчям Бруно Мюкенгаупта, найкращого снайпера батальйону, який жодного разу не схибив.

Я зриваюся на рівні ноги – я мушу знати, що з ним, як він дає собі раду.

Високий багатоквартирний будинок. Мокрі сходи. Сьогодні субота, і всюди стоять відра, жінки з щітками й підіткнутими спідницями миють підлогу.

Різкий дзвінок, занадто гучний для цих дверей. Відкривають не відразу. Питаю Бруно. Жінка запрошує увійти. Мюкенга-упт сидить на підлозі без піджака й бавиться зі своєю донькою, дівчинкою років п'яти з великим блакитним бантом у світло-русявому волоссі. На килимі – річка зі срібного паперу й паперові кораблики на ній. У деякі накладена вата – це пароплави: у них поважно сидять маленькі лялечки. Бруно з насолодою покурює невелику порцелянову люльку, на ній зображений солдат, який стріляє, прицілившись із коліна; малюнок обведений віршиком: "Нагостри око, набий руку й віддай батьківщині свою науку!"

– О, дивися хто прийшов! Ернст! – вигукує Бруно й легенько плескає дівчинку по дупці, а потім піднімається з килима й залишає її бавитися

самостійно. Ми йдемо у вітальню. Диван і крісла оббиті червоним плюшем, на спинках – плетені гачком серветки, а підлогу так натерли, що я навіть послизнувся. Усе виблискує чистотою, усе стоїть на своїх місцях; на комоді – незліченна кількість черепашок, статуеток, фотографій, а між ними, у самому центрі, на червоному оксамиті під склом – орден Бруно.

Ми згадуємо колишні часи.

– А в тебе зберігся список мішеней, у які ти влучив?

– І ти ще питаєш! – мало не ображається Бруно. – Та він у мене зберігається в найпочеснішому місці.

Мюкенгаупт дістає з комода зошит і з насолодою перегортає сторінки:

– Літо для мене було, звичайно, найсприятливішим сезоном – темніє пізно. Ось, дивися. Червень. 18-го – чотири попадання в голову; 19-го – три; 20-го – одне; 21-го – два; 22-го – одне; 23-го – жодного, не пощастило. Тоді ці собаки щось відчули і стали обережнішими. Зате ось тут, подивися: 26-го (у цей день заступила нова зміна, яка ще не підозрювала про існування Бруно) – дев'ять влучень у голову! Ну! Що скажеш? – він дивиться на мене сяючими очима.

– І все за якісь дві години! Не знаю, як мені це вдалося; може, тому, що я стріляв знизу та влучав у підборіддя, але аж смішно було дивитися; вони вилазили з окопів, як козли, аж по груди. А тепер дивися сюди: 29 червня, 22 година 2 хвилини – влучання в голову. Я не жартую, Ернсте; ти сам бачиш, у мене були свідки. Ось тобі, тут так і написано: "Підтверджую. Віце-фельдфебель Шліе"; 10 година вечора – майже в темряві. Класно, правда? Ох, брате, були часи!

– Справді супер, – погоджуюся я. – Але скажи, Бруно, тепер тобі ніколи не буває шкода цих людей?

– Що? – розгублено запитує Бруно.

Я повторюю своє питання.

– Тоді ми кипіли в цьому казані, Бруно. Ну, а зараз? Адже все змінилося.

Бруно відсуває свій стілець:

– Ти що, став більшовиком? Та це був наш обов'язок, ми виконували наказ! От вигадав.

Ображено загортає він свій дорогоцінний зошит у папір і ховає його в ящик комода.

Я заспокоюю його хорошою сигарою. Він затягується на знак примирення і розповідає про свій клуб стрільців, члени якого збираються щосуботи.

– Нещодавно ми влаштували бал. Високий клас, скажу я тобі! А незабаром у нас буде конкурсна гра в кеглі. Приходь неодмінно, Ернсте. Пиво в нашому ресторані чудове, я рідко пив таке ще десь. І на десять пфенінгів дешевше, ніж усюди. А це немало, якщо посидіти цілий вечір, правда? А як там затишно! І разом із тим шикарно! Ось, – Бруно показує позолочений ланцюжок, – я проголошений королем стрільців! Бруно Перший! Як тобі?

Заходить його донька. У неї зламався пароплав. Бруно ретельно виправляє його та гладить дівчинку по голівці. Блакитний бант шарудить у нього під рукою.

Потім Бруно підводить мене до буфета, який, як і комод, заставлений нескінченною кількістю всіляких дрібничок. Це все він виграв на ярмарках, стріляючи в тирі. Три постріли коштують там кілька пфенінгів, а хто зіб'є певну кількість кілець, має право на приз. Цілими днями Бруно не можна було витягнути з тиру. Він настріляв собі купу плюшевих ведмедиків, кришталевих вазочок, келихів, пивних кухлів, кавників, попільничок і навіть два солом'яних крісла.

– Дійшло до того, що мене вже ні до одного тиру не хотіли підпускати, – він самовдоволено регоче. – Уся ця банда боялася, що я доведу їх до банкрутства. Я ж їм не хто-небудь!

Я бреду по темній вулиці. З під'їздів струмує світло й біжить вода, – миють сходи. Провівши мене, Бруно, напевно, далі бавиться зі своєю донькою. Потім дружина покличе їх вечеряти. А далі він піде пити пиво до шинку. У неділю зробить сімейну прогулянку. Він добропорядний чоловік, хороший батько, шанований бюргер. Нічого не заперечиш.

А Альберт? А ми всі?

Уже за годину до початку судового розгляду справи Альберта ми зібралися в приміщенні суду. Нарешті викликають свідків. Ми заходимо в зал, і серця наші шалено калатають. Блідий Альберт сидить на лаві підсудних, притулившись до спинки, і втупився у простір перед собою. Очима ми хотіли б сказати йому: "Сміливіше, Альберте, ми не кинемо тебе напризволяще!" Але Альберт навіть не дивиться в наш бік.

Зачитують наші імена. Потім ми повинні вийти за двері. Ми зауважуємо в перших рядах, відведених для публіки, Тьядена й Валентина. Вони підморгують нам.

Поодинці впускають свідків. Віллі затримується особливо довго. Потім черга доходить до мене. Швидкий погляд на Валентина: він ледь помітно похитує головою. Отже, Альберт усе ще відмовляється давати

свідчення. Так я і думав. Він сидить із відсутнім виразом обличчя. Поруч захисник. Віллі червоний як рак. Пильно, ніби гончий пес, стежить він за кожним рухом прокурора. Між ними, очевидно, вже відбулася сутичка.

Я складаю присягу. Потім починається допит. Мене запитують, чи не говорив нам Альберт раніше, що він збирається всадити в Бартшера кулю? Я відповідаю: ні. Голова суду заявляє, що багатьом свідкам запам'ятався дивний спокій Альберта.

– Він завжди такий, – кажу я.

– Поміркований? – втручається у нашу розмову прокурор.

– Спокійний, – відповідаю я.

Голова суду нахиляється вперед:

– Навіть за подібних обставин?

– Звичайно, – кажу я. – Він і не за таких обставин зберігав спокій.

– За яких же саме? – запитує прокурор, швидко піднімаючи палець.

– Під артилерійним обстрілом.

Палець ховається. Віллі задоволено гмикає. Прокурор кидає на нього лютий погляд.

– Отже, він був спокійним? – перепитує голова.

– Таким же спокійним, як зараз, – злостиво кажу я. – Хіба ви не бачите, що попри зовнішній спокій у ньому все кипить і вирує. Адже він

був солдатом! Він навчився у критичні моменти не метушитися і не здіймати в розпачі руки до неба. По-іншому він би не вижив.

Захисник щось записує. Голова суду якусь мить дивиться на мене.

– Але чому треба було відразу стріляти? – запитує він. – Не бачу нічого страшного в тому, що дівчина раз пішла в кафе з іншим знайомим.

– А для нього це було страшніше від кулі в живіт, – кажу я.

– Чому?

– Тому що в нього нічого не було на світі, крім цієї дівчини.

– Але ж у нього є мати, – втручається прокурор.

– З матір'ю він не одружиться, – заперечую я.

– А чому неодмінно слід одружуватися? – питає голова суду. – Хіба для одруження він не занадто молодий?

– Його не вважали занадто молодим, коли посилали на фронт, – відповідаю я. – А одружитися він хотів тому, що після війни не міг знайти себе, тому що боявся самого себе і своїх спогадів, тому що шукав опори. Цією опорою і була для нього дівчина.

Голова суду звертається до Альберта:

– Підсудний, чи не бажаєте ви нарешті висловитися? Чи правда те, що говорить свідок?

Альберт вагається. Ми з Віллі пожираємо його очима.

– Так, – неохоче говорить він.

– Чи не скажете ви нам також, навіщо ви носили з собою револьвер?

Альберт мовчить.

– Він завжди носить револьвер із собою, – кажу я.

– Завжди? – перепитує голова.

– Звичайно, – кажу я, – так само як носовичок і годинник.

Голова суду дивиться на мене з подивом:

– Револьвер і носовичок ніби не одне й те саме?

– Правильно, – кажу я. – Без носовичка він легко міг обійтися. До речі, носовичка в нього часто не було.

– А револьвер?

– Врятував йому кілька разів життя, – перебиваю я. – Ось уже три роки, як він із ним не розлучається. Це вже фронтова звичка.

– Але тепер револьвер йому не потрібен. Адже зараз – мир.

Я знизую плечима:

– До нашої свідомості це ще не дійшло.

Голова суду знову звертається до Альберта:

– Підсудний, чи не бажаєте ви нарешті очистити своє сумління? Ви не шкодуєте про свій вчинок?

– Ні, – глухо відповідає Альберт.

Настає тиша. Присяжні насторожуються. Прокурор усім корпусом подається вперед. У Віллі такий вигляд, ніби він зараз кинеться на Альберта. Я теж із відчаєм дивлюся на нього.

– Але ж ви вбили людину! – чітко карбуючи кожне слово, каже голова суду.

– Я вбив уже чимало людей, – байдуже каже Альберт.

Прокурор схоплюється з місця. Присяжний, який сидить біля дверей, перестає гризти нігті.

– Повторіть, будь ласка, що ви зробили? – тремтячим голосом запитує голова суду.

– На війні, – швидко втручаюся я.

– Ну, це зовсім інша справа, – розчаровано тягне прокурор.

Альберт піднімає голову:

– Чому?

Прокурор встає:

– Ви ще наважуєтеся порівнювати ваш злочин зі справою захисту вітчизни?

– Ні, – заперечує Альберт. – Люди, яких я там убивав, не заподіяли мені ніякого зла.

– Це нечувано! – вигукує прокурор і звертається до голови: – Я змушений просити…

Але голова суду стримує його.

– До чого б ми дійшли, якби всі солдати думали, як ви? – питає він.

– Правильно, – втручаюсь я, – але за це ми не відповідаємо. Якби його, – показую я на Альберта, – не навчили стріляти в людей, він би й зараз цього не зробив.

Прокурор червоніє, як індик:

– Але це неприпустимо, щоб свідки, коли їх не питають, самі…

Голова суду заспокоює його:

– Я думаю, що в цьому випадку ми можемо відступити від правила.

Мене на деякий час відпускають, і на допит викликають дівчину. Альберт здригається і стискає зуби. На дівчині чорна шовкова сукня, помітно, що вона побувала в перукаря. Вона поводиться вкрай самовпевнено. Видно, почувається центральною фігурою.

Суддя запитує її про стосунки з Альбертом і Бартшером. Альберта вона описує як людину неврівноважену, а Бартшера, навпаки, як дуже милого. Вона, мовляв, ніколи й не думала про шлюб із Альбертом, а з Бартшером була, можна сказати, майже заручена.

– Пан Троске занадто молодий, щоб одружитися, – каже вона, похитуючи стегнами.

В Альберта котиться піт із чола, але він не ворушиться. Віллі стискає кулаки. Ми ледве стримуємося.

Голова суду запитує, якими були її стосунки з Альбертом.

– Цілком невинними, – говорить вона, – ми були просто знайомі.

– У вечір убивства підсудний перебував у стані збудження?

– Звичайно, – не замислюючись, відповідає вона. Мабуть, це їй лестить.

– Чому ж?

– Ну, знаєте, – вона посміхається і трохи випинає груди. – Він був у мене сильно закоханий.

Віллі глухо стогне. Прокурор пильно дивиться на нього крізь пенсне.

– Шльондра! – лунає раптом на весь зал.

Публіка загуділа.

– Хто це крикнув? – запитує голова суду.

Тьяден гордо встає.

Його засуджують на п'ятдесят марок штрафу за порушення порядку.

– Недорого, – говорить він і витягає гаманець. – Платити зараз?

У відповідь на це він отримує ще п'ятдесят марок штрафу. Йому наказують покинути зал.

Дівчина стала поводитися значно скромніше.

– Що ж відбувалося у вечір убивства між вами і Бартше-ром? – продовжує допит голова суду.

– Нічого особливого, – невпевнено каже вона. – Ми просто сиділи й розмовляли.

Суддя звертається до Альберта:

– Чи маєте ви що сказати з цього приводу?

Я свердлю Альберта очима. Але він тихо вимовляє:

– Ні.

– Отже, покази свідка відповідають дійсності?

Альберт гірко посміхається, обличчя його стало сірим. Дівчина нерухомо втупилася у розп'яття, яке висить над кріслом голови суду.

– Можливо, що вони й відповідають дійсності, але я чую все це сьогодні вперше. У такому випадку я помилявся.

Дівчина полегшено зітхає. Але передчасно, бо тут Віллі не витримує.

– Брехня! – кричить він. – Вона підло бреше! Вона займалася розпустою з цим негідником. Вона вискочила з ложі майже гола.

Шум і сум'яття. Прокурор обурюється. Голова суду робить Віллі зауваження. Але його вже ніяка сила не може втримати, навіть повний відчаю погляд Альберта.

– Хоч би ти на коліна зараз переді мною кинувся, а я все одно скажу це привселюдно! – кричить він Альберту. – Вона займалася розпустою, так, так, а коли Альберт опинився з нею віч-на-віч, вона йому наговорила, ніби Бартшер напоїв її, тоді Альберт не стримався і вистрілив. Він сам мені все це розповів дорогою в поліцію!

Захисник квапливо записує, дівчина в розпачі верещить:

– Це правда, він напоїв, напоїв!

Прокурор розмахує руками:

– Честь суду вимагає...

Віллі повертається до нього, немов розлючений бик:

– Сидіть тихо, ви, параграфна глиста! Чи ви думаєте, що, дивлячись на вашу мавпячу мантію, ми будемо мовчати? Спро-буйте-но викинути нас звідси! Що ви взагалі знаєте про нас? Цей хлопчик був тихим і лагідним – запитайте у його матері! А тепер він стріляє так само легко та просто, як колись кидав камінці. Каяття! Каяття! Як йому відчувати каяття за те, що він лише вбив людину, яка зруйнувала його життя? Єдина його помилка – він стріляв не в того, в кого слід було! Дівку цю треба було застрелити! Невже ви думаєте, що чотири роки кровопролиття можна стерти, наче губкою, одним туманним словом "мир"? Ми й самі прекрасно знаємо, що не можна так, коли заманеться, стріляти у своїх особистих ворогів, але якщо вже нами опанує лють і все всередині переверне догори дном... Перш ніж судити, добре подумайте, звідки все це в нас береться!

У залі здіймається несамовитий рейвах. Голова суду марно намагається відновити порядок.

Ми стоїмо, тісно збившись у купку. Віллі виглядає страхітливо. Козоле стиснув кулаки, і цієї миті нас нічим не заспокоїш – ми дуже небезпечні. Жоден поліцейський у залі не наважується близько підійти до нас. Я підскакую до лави присяжних.

– Ідеться про нашого товариша, про фронтовика! – кричу я. – Не засуджуйте його! Він сам не хотів стати таким байдужим до життя і смерті, якими війна зробила нас усіх, ніхто з нас не хотів цього, але на війні ми втратили всі масштаби дозволеного й недозволеного, і ніхто не прийшов нам на допомогу! Патріотизм, обов'язок, батьківщина, – все це ми постійно повторювали собі, щоб вистояти перед жахами фронту, щоб виправдати їх! Але це були абстрактні поняття, занадто багато крові лилося там, вона змила їх цілковито!

Віллі раптом опиняється поруч зі мною.

– Усього лише рік тому ось цей хлопець, – він показує на Альберта, – разом із двома товаришами лежав у кулеметному гнізді, єдиному на всій ділянці фронту, яке ще трималося, і раптом – атака. Але ці троє не розгубилися. Вони вичікували, цілилися і не стріляли завчасно, вони встановлювали приціл точно, на рівні живота, і коли супротивник уже думав, що ділянка очищена, і кидався уперед, тільки тоді ці троє відкривали вогонь. І так було весь час, поки не надійшло підкріплення. Атаку було відбито. Ми підрахували тих, кого вбив їхній кулемет. Одних точних попадань у живіт виявилося двадцять сім, всі були вбиті наповал. Я не кажу про такі поранення, як у ноги, в пах, у шлунок, у легені, у голову. Цей ось хлопець, – він знову показує на Альберта, – зі своїми двома товаришами настріляв людей на цілий лазарет, хоча більшість із поранених у живіт не довелося вже нікуди відправляти. За це він був нагороджений Залізним хрестом першого ступеня і отримав подяку від полковника. Розумієте ви тепер, чому не вашим цивільним судам і не за вашими законами слід судити його? Не вам, не вам його

судити! Він солдат, він наш брат, і ми виносимо йому виправдальний вирок!

Прокуророві нарешті вдається вставити слово.

– Це жахливе здичавіння, – задихається він і кричить поліцейському, щоб той узяв Віллі під варту.

Новий скандал. Віллі примушує весь зал тремтіти. Я знову вибухаю:

– Здичавіння? А хто винен у ньому? Ви! На лаву підсудних треба посадити вас, ви повинні постати перед нашим правосуддям. Вашою війною ви перетворили нас на дикунів! Киньте ж за ґрати всіх нас разом! Це буде найправильніше. Скажіть, що ви зробили для нас, коли ми повернулися з фронту? Нічого! Абсолютно нічого! Ви сперечалися один із одним про те, хто переміг, встановлювали пам'ятники невідомим воїнам, говорили про героїзм і ухилялися від відповідальності! Ви повинні були допомогти нам! А що ви зробили? Ви кинули нас напризволяще у найважчий для нас час, коли ми, повернувшись, намагалися пристосуватися до мирного життя! Ви повинні були проповідувати з усіх амвонів, напучувати нас, коли нас звільняли з армії, ви повинні були невпинно повторювати: "Ми всі зробили жахливу помилку! Так давайте ж разом заново шукати, як жити далі! Будьте сильними! Вам ще важче, ніж іншим, бо, йдучи, ви не залишили нічого, до чого могли би повернутися! Будьте терплячими!" Ви повинні були заново розкрити перед нами життя! Ви повинні були заново вчити нас жити! Але вам було байдуже, що з нами станеться! Ви послали нас до біса! Ви повинні були навчити нас знову вірити в добро, порядок, майбутнє і любов! А замість цього ви знову почали лицемірити, займатися цькуванням і пускати в хід ваші знамениті статті закону! Одного з наших ви вже знищили, тепер на черзі другий!

Ми скаженіємо. Уся лють, усе озлоблення, усе наше розчарування скипають відразу й переливаються через край. У залі стоїть неймовірний

шум. Минає багато часу, перш ніж відновлюється відносний порядок. Усім нам за неприпустиму поведінку в залі суду призначають одноденний арешт і негайно ж виводять. Ми легко могли б усунути з дороги поліцейського, але нам це не потрібно. Ми хочемо у в'язницю разом із Альбертом. Ми впритул проходимо повз нього, ми хочемо йому показати, що ми всі – з ним.

Згодом ми дізнаємося, що він засуджений на три роки в'язниці та що вирок він прийняв мовчки.

III

Георґ Рає зумів роздобути паспорт іноземця і переїхати з ним через кордон. Одна думка невідступно переслідує його: ще раз стати обличчям до обличчя зі своїм минулим. Він проїжджає міста й села, виходить на великих і малих станціях і ввечері дістається мети.

Ніде не затримуючись, він вирушає за місто, звідки починається підйом у гори. Він минає вулицю за вулицею; назустріч йому трапляються робітники, які повертаються з фабрик. Діти бавляться у колах світла під ліхтарями. Декілька автомобілів проїздять повз нього. Потім стає тихо.

Сонце давно зайшло, але ще досить світло. Та й очі Рає звикли до темряви. Він сходить із дороги і йде через поле. Незабаром він спотикається об щось* Іржавий дріт причепився до штанів і вирвав шматок тканини. Він нахиляється, щоб відчепити колючку. Це дротяні загородження, які тягнуться вздовж розстріляного окопу. Рає випростовується. Перед ним – голі поля битв.

У мерехтливому світлі сутінків вони схожі на збаламучене, а потім раптово застигле море, на закам'янілу бурю. Рає відчуває гнильні запахи крові, пороху й землі, нудотний дух смерті, який усе ще владно панує в цих місцях.

Він мимоволі втягує голову, плечі підняті, руки повисли, ослабли в суглобах кисті; це хода вже не міського жителя, це знову скрадливі, обережні кроки звіра, насторожена пильність солдата.

Він зупиняється і оглядає місцевість. Годину тому вона здавалася йому незнайомою, а тепер він уже впізнає її, кожну висоту, кожну складку гір, кожну ущелину. Він ніколи не йшов звідси: дні й місяці спалахують у вогні спогадів, як папір, вони згоряють і випаровуються, як дим, – тут знову лейтенант Ґеорґ Рає сторожко ходить у нічній варті, і ніщо більше не відокремлює вчора від сьогодні. Навколо безмовність ночі, тільки вітер шурхотить іноді в траві; але у вухах Ґеорґа знову рев битви, звуки вибухів, світлові ракети повисають гігантськими дуговими лампами над усім цим спустошенням, кипить чорне розпечене небо, і від горизонту до горизонту гуде, здіймається фонтанами і клекоче в сірчаних кратерах земля.

Рає скрегоче зубами. Він не фантазер, але він не може захистити себе: спогади накрили його, як буря, – тут, на цій землі, ще немає миру, немає навіть тієї видимості миру, яка настала всюди, тут усе ще триває боротьба, війна; тут продовжує лютувати хоч і примарний, але смерч, і стовпи його крутяться й губляться у хмарах.

Земля запопала Ґеорґа, вона немов хапає його руками, жовта щільна глина обліпила черевики; і це утруднює ходу, наче мерці, глухо нарікаючи у своїх могилах, тягнуть до себе живих.

Він біжить по темних, подзьобаних вирвами полях. Вітер посилюється, небом мчать хмари, і час від часу місяць тьмяним світлом осяває місцевість. Рає зупиняється, туга стискає серце, він кидається на землю, непорушно припадає до неї. Він знає – небезпеки немає, але щоразу, коли місяць випливає, він злякано стрибає у вирву. Він свідомо підкоряється закону цієї землі, по якій можна ходити, випроставшись на весь зріст.

Місяць перетворився на величезну світлову ракету. У її жовтуватому світлі чорніють обгорілі пеньки знайомого лісу. За руїнами ферми тягнеться яр, у якому ніколи не було ворога. Рає, згорбившись, сидить в окопі. Ось залишки ременя, два-три казанки, ложка, іржаві ручні гранати, патронташ, а поруч – мокре сіро-зелене сукно, геть зотліле, й останки якогось солдата, уже наполовину розчинені в глині.

Він лягає на землю обличчям донизу – і безмовність раптом починає говорити. Там, під землею, щось глухо клекоче, дихає уривчасто, гуде і знову клекоче, стукає і дзвенить. Він хапається пальцями за землю і притискається до неї головою, йому чуються голоси й вигуки, йому хотілося б запитати, поговорити, закричати, він прислухається і чекає відповіді, відповіді на загадку свого життя.

Але тільки вітер завиває дедалі сильніше, низько й чимраз швидше біжать хмари, і по полях тінь женеться за тінню. Рає встає і бреде далі, бреде довго, поки перед ним ряд за рядом не виростають чорні кущі, вишикувані в довгі колони, як рота, батальйон, полк, армія.

І раптом йому все стає ясно. Перед цими хрестами руйнується будівля гучних фраз і високих понять. Тільки тут ще живе війна, її вже немає в побляклих спогадах тих, хто вирвався з її лещат! Тут лежать загиблі місяці й роки непрожитих життів, вони – як примарний туман над могилами; тут кричать ці не-прожиті життя, вони не знаходять собі спокою, в лункому мовчанні волають до небес. Страшним звинуваченням дихає ця ніч, саме повітря, в якому ще вирує сила й воля цілого покоління молоді, покоління, яке померло раніше, ніж почало жити.

Тремтіння охоплює Ґеорґа. Яскраво спалахує в ньому свідомість його героїчного самообману: ось вона, жадібна паща, що поглинула вірність, мужність і життя цілого покоління.

Він задихається.

– Браття! – кричить він у ніч і вітер. – Браття! Нас зрадили! Вставайте, брати! Ще раз! Вперед! У похід проти зради!

Він стоїть перед могильними хрестами, місяць випливає з-за хмар, він бачить, як блищать хрести, вони відокремлюються від землі, вони встають з розпростертими руками, ось уже чути кроки. Він крокує на місці, викидає руку догори:

– Вперед, брати!

І опускає руку в кишеню, і знову піднімає. Утомлений, самотній постріл, підхоплений і віднесений поривом вітру. Похитнувшись, опускається Ґеорґ на коліна, спирається на руки і, зібравши останні сили, повертається обличчям до хрестів. Він бачить, як вони рушають з місця, стукають і рухаються, вони йдуть повільно, і шлях їхній далекий, дуже, дуже далекий; але він веде вперед, вони прийдуть до своєї мети й дадуть останній бій, бій за життя; вони крокують мовчки – темна армія, якій належить пройти найдовший шлях, шлях до людського серця, мине багато років, поки вони пройдуть його, але що для них час? Вони рушили в дорогу, вони почали похід, вони йдуть, ідуть.

Голова його повільно опускається, навколо нього темніє, він падає обличчям уперед, він крокує разом з усіма. Як блудний син, який після довгих поневірянь повернувся додому, лежить він на землі, розкинувши руки; очі вже нерухомі, коліна підігнулися. Тіло здригається ще раз, великий сон покриває все і вся, і тільки вітер проноситься над пустельним темним простором; він віє і віє над хмарами, в небі, над нескінченними рівнинами, окопами, вирвами, хрестами й могилами.

ЗАВЕРШЕННЯ

І

Земля пахне березнем і фіалками. З-під вологого листя підсніж-ники піднімають свої білі голівки. Ліловий серпанок стелиться над зораними полями.

Ми бредемо лісовою просікою. Віллі та Козоле попереду, я з Валентином – за ними. Уперше за довгий час ми знову разом. Ми рідко тепер зустрічаємося.

Карл на цілий день дав нам свій новий автомобіль. Але сам він із нами не поїхав', бо дуже зайнятий. Ось уже кілька місяців, як він заробляє купу грошей; адже марка падає, а це йому вигідно. Шофер привіз нас за місто.

– Чим ти тепер займаєшся, Валентине? – запитую я.

– Їжджу по ярмарках зі своїми гойдалками, – відповідає він.

Здивовано дивлюся на нього:

– Відколи?

– Та вже досить давно. Моя колишня партнерка – пригадуєш її? – незабаром після тієї нашої зустрічі залишила мене. Тепер вона танцює в барі. Фокстроти й танго. На це зараз більший попит. Ну а я, зашкарублий солдат, не надаюся для такої справи. Недостатньо, бачиш, шикарний.

– А своїми гойдалками ти хоч трохи заробляєш?

– Та де там! – відмахується він. – Щоб жити замало, щоб умерти забагато, як-то кажуть! І ці вічні переїзди! Ось завтра знову на колеса. їду в Крефельд. Собаче життя, Ернсте! Докотилися. А Юппа куди занесло, не знаєш?

Я знизую плечима:

– Поїхав. Так само, як і Адольф. І жодної звістки від них.

– А як Артур?

– Цей скоро буде мільйонером, – відповідаю я.

– Знається на справі, – похмуро каже Валентин.

Козоле зупиняється і розправляє широкі плечі:

– А погуляти, братці, зовсім непогано! Якби ще не бути при цьому безробітним.

– А ти не сподіваєшся скоро отримати роботу? – запитує Віллі.

Фердинанд скептично похитує головою:

– Це не так просто. Мене занесли в чорний список. Бачите, я недостатньо сумирний. Добре хоч, що здоровий. А поки що позичаю у Тьядена. Йому непогано живеться.

Виходимо на галявину й робимо привал. Віллі дістає коробку сигарет, якими забезпечив його Карл. Обличчя Валентина проясняється. Ми сідаємо й закурюємо.

У гілках дерев щось тихо потріскує. Щебечуть синиці. Сонце вже світить і гріє щосили. Віллі широко позіхає і, підстеливши пальто, вкладається. Козоле споруджує собі з моху щось на зразок узголів'я і теж лягає. Валентин сидить, притулившись до товстого бука.

Я дивлюся на ці рідні обличчя, і на мить так дивно роздвоюється свідомість. Ось ми знову, як бувало, сидимо разом. Небагато нас залишилося. Але хіба ми не пов'язані один із одним по-справжньому?

Козоле раптом насторожується. Здалеку долинають голоси. Зовсім молоді. Імовірно, це члени організації "Перелітні птахи". Прикрашені різнокольоровими стрічками, вийшли вони в цей сріблясто-туманний день у свій перший похід. Колись, до війни, і ми ходили у такі походи – Людвіґ Бреєр, Ґеорґ Рає і я.

Притулившись до дерева, поринаю у спогади про далекі часи: вечори біля вогнищ, народні пісні, гітара та сповнені урочистості ночі біля наметів. Це була наша юність. В останні роки перед війною організація "Перелітні птахи" була оточена романтикою мрій про нове прекрасне майбутнє, але романтика ця, яка на початку ще трохи гріла нас в окопах, у 1917 році остаточно розсипалася на порох, знищена жахіттями війни.

Голоси наближаються. Спираючись на руки, піднімаю голову: хочу поглянути на "Перелітних птахів". Дивно – якихось кілька років тому ми самі з піснями бродили лісами й полями, а зараз здається, немов ця молодь – уже нове покоління, наша зміна, і вона повинна підняти прапор, який ми мимоволі випустили з наших рук.

Чути вигуки. Цілий хор голосів. Потім виділяється один голос, але слів розібрати ще не вдається. Тріщать гілки, і глухо гуде земля під тупотом безлічі ніг. Знову вигук. Далі – тупіт, тріск, тиша. Потім лунає ясна й чітка команда:

– Кавалерія заходить справа! Групами, ліве плече вперед, кроком руш!

Козоле підхоплюється на рівні ноги. Я за ним. Ми переглядаємось. Що це означає?

Ось з'являються люди, вони вибігають із-за кущів, мчать до узлісся, кидаються на землю.

– Приціл: чотириста! – командує той самий тріскучий голос. – Вогонь!

Стук і тріск. Довгий ряд хлопчиків, яким десь по п'ятнадцять-сімнадцять років. Розсипавшись ланцюгом, вони лежать на узліссі. Вбрані у спортивні куртки, підперезані шкіряними ременями, наче в портупеях. Усі одягнені однаково: сірі куртки, онучі, кашкети зі значками. Одяг підкреслено схожий на уніформу. Озброєння – палиці зі залізними наконечниками, як для ходіння по горах. Цими палицями хлопчики стукають по деревах, імітуючи рушничну стрільбу.

З-під кашкетів військового зразка виглядають по-дитячому червонощокі обличчя. Очі уважно та збуджено стежать за наближенням кавалерії з правого флангу. Вони не бачать ні ніжного дива фіалок, які вибиваються з-під бурого листя, ні лілового серпанку, який стелеться над полями, ні пухнастого хутра зайця, що скаче по борозні. Точніше, не так – зайця вони бачать: ось вони цілять у нього своїми палицями й сильнішим стає стукіт по стовбурах. За хлопцями стоїть кремезний чоловік із округлим черевцем; на товстуні така сама куртка й обмотки, як у хлопців. Він енергійно віддає команди:

– Стріляти спокійніше. Приціл: двісті!

У руках у нього польовий бінокль: він веде спостереження за ворогом.

– Господи! – кажу я, все ще під сильним враженням.

Козоле нарешті приходить до тями від подиву.

– Та що це за ідіотство! – вибухає він.

Але обурення Козоле ніхто не розуміє. Командир, до якого приєднуються ще двоє юнаків, аж кипить від злості. М'яке весняне повітря гуде від міцних виразів:

– Замовкніть, дезертири! Вороги вітчизни! Боягузи! Зрадники! Сволота!

Хлопчики старанно підтакують. Один із них, махаючи худим кулачком, кричить писклявим голосом:

– Доведеться провчити їх!

– Боягузи! – кричить інший.

– Пацифісти! – приєднується третій.

– Цих більшовиків треба знищити, інакше Німеччині ніколи не бачити волі, – скоромовкою вимовляє четвертий явно завчену фразу.

– Правильно! – командир схвально поплескує його по плечу й виступає вперед. – Женіть їх геть, хлопці!

Тут прокидається Віллі. Досі він спав. Він зберіг цю стару солдатську звичку: варто йому лягти, як він умить засинає.

Він устає. Командир відразу зупиняється. Віллі великими від здивування очима озирається і раптом вибухає гучним реготом.

– Що тут відбувається? Костюмований бал? – запитує він.

Потім здогадується, у чому справа.

– Так, так, правильно, – бурчить він, звертаючись до командира, – нам тільки вас не вистачало! Давно не бачились. Усе зрозуміло, батьківщина понад усе, ви одні патріоти, а всі інші – зрадники, правда? Але тільки ось що дивно: у такому випадку три чверті німецької армії мали бути зрадниками. Ану, забирайтеся подалі звідси, ляльки перевдягнені! Чи не могли ви, чорт вас забирай, дати пацанам ще два-три роки пожити без цієї науки?

Командир віддає своїй армії наказ до відступу. Але ліс уже для нас отруєний. Ми йдемо назад, у напрямку до села. Позаду нас хор молодих голосів ритмічно й уривчасто повторює:

– Нашому фронту – ура! Нашому фронту – ура! Нашому фронту – ура!

– Нашому фронту – ура? – Віллі хапається за голову. – Сказати б це якомусь старому фронтовику!

– Так, – засмучено говорить Козоле. – Так знову все й починається.

Дорогою до села ми заходимо в маленький шинок. Кілька столиків уже виставлено в сад. Хоча Валентин через годину вже повинен бути в парку, де стоять його гойдалки, ми все ж таки нашвидку сідаємо до столика, щоб хоч трохи ще побути разом. Хто знає, коли доведеться знову зустрітися?

Бліде призахідне сонце ніжно забарвлює небо. Мимоволі повертаюся думкою до щойно пережитої сцени в лісі.

– Боже мій, Віллі, – звертаюся я до нього, – адже всі ми живі й щойно вирвалися з лабет війни, а вже знаходяться люди, які знову беруться за подібні речі! Як же це так?

– Такі люди завжди будуть, – задумливо, з незвичною для нього серйозністю відповідає Віллі. – Але й таких, як ми, теж чимало. Більшість

думає, як ми з вами. Більшість, будьте впевнені. Відтоді, як це сталося (ви знаєте, про що я: про Люд-віґа та про Альберта), я дуже багато думав і дійшов висновку, що кожна людина може щось зробити, навіть якщо в неї замість голови – гарбуз. Наступного тижня закінчуються канікули, і я повинен повернутися в село, до школи. І дуже тішуся з цього. Я хочу пояснити моїм хлопчакам, що таке їхня вітчизна насправді. їхня батьківщина, а не та чи інша політична партія. А батьківщина – це дерева, рілля, земля, а не крикливі гасла.

Я довго думав про це. Нам час, друзі, поставити перед собою якесь завдання. Ми – дорослі люди. Своє завдання я вибрав. І щойно сказав про нього. Воно невелике, це правда. Але мені цього достатньо. Я ж не Гете!

Я киваю і довго дивлюся на Віллі. Потім ми виходимо.

Шофер чекає на нас. Машина тихо їде крізь сутінки, які повільно опускаються на землю.

Ми під'їжджаємо до міста; ось уже спалахують його перші вогні, і раптом до порипування шин домішується протяжний, хрипкий, гортанний звук, – на вечірньому небі трикутником тягнеться на схід зграя диких гусей.

Ми дивимося один на одного. Козоле хоче щось сказати, але вирішує промовчати. Усі ми згадуємо одне й те саме.

Ось і місто, і вулиці, і шум. Валентин прощається. Потім Віллі. Далі – Козоле.

II

Я провів цілий день у лісі. Утомлений, дістався до невеликого заїжджого двору й замовив собі на ніч кімнату. Постіль уже постелили,

але спати ще не хочеться. Я сідаю до вікна та вслухаюся в шерехи весняної ночі.

Тіні струмують між деревами, ліс стогне, наче там лежать поранені. Я спокійно та впевнено вдивляюсь у сутінки, – я більше не боюся минулого. Дивлюся в його згаслі очі, не відводячи погляду. Я навіть іду йому назустріч, я відсилаю свої думки назад – у бліндажі та вирви. Але повертаючись, вони несуть із собою не страх і відчай, а силу та волю.

Я чекав, що вдарить буря і врятує мене, потягне за собою, а все сталося тихо й непомітно. Але таки сталося. У той самий час, коли я впав у відчай і вважав, що все пропало, воно нечутно зріло в мені самому. Я думав, що прощання – це завжди кінець. Нині ж я знаю: рости – теж означає прощатися. І рости теж нерідко означає – залишати. А кінця не існує.

Частина мого життя була віддана справі руйнування, віддана ненависті, ворожнечі, вбивству. Але я залишився живий. В одному цьому вже завдання і шлях. Я хочу вдосконалюватися і бути до всього готовим. Я хочу, щоб руки мої трудилися і думка не засинала. Мені не треба багато. Я хочу завжди йти вперед, навіть якщо іноді з'являється бажання зупинитися. Треба багато чого відновити й виправити, треба, не шкодуючи сил, розкопати те, що було засипано уламками в ті роки, коли стріляли гармати й кулемети. Не всім судилося бути піонерами, потрібні й слабші руки, потрібні й малі сили. Серед них я буду шукати своє місце. Тоді мертві замовкнуть, і минуле не переслідуватиме мене, а допомагатиме.

Як просто все це! Але скільки часу знадобилося, щоб дійти до цього. І я, можливо, так би й блукав на підступах і поліг би жертвою дротяних петель і підривних капсул, якби ракетою не здійнялася перед нами смерть Людвіґа, вказавши нам шлях. Ми впали у відчай, коли побачили, що могутній потік нашої спільної волі до максимально простого, відвойованого у смерті життя, не може змести геть віджилі форми, половинчасті істини й порожнє марнославство, не знаходить нового

русла для себе, а загруз у трясовині забуття, розлився у болотах гучних фраз, у пастках умовностей, турбот і буденних занять. Нині я знаю, що все в житті, очевидно, тільки підготовка, праця поодинці, яка ведеться безліччю окремих клітинок, окремих каналів, і подібно до того, як клітини й судини дерева вбирають у себе соки, передаючи їх вище і вище, так, може, в потужному злитті поодиноких зусиль народяться колись і дзвінкий шелест листя під сонцем, і верхівки дерев, і свобода. Я хочу почати.

Це буде не тим звершенням, про яке ми мріяли в юності та якого чекали, повернувшись після довгих років фронту. Це буде такий же шлях, як і інші, місцями кам'янистий, місцями вирівняний, з вибоїнами, деревами й ріллею, – шлях праці. Я буду один. Можливо, на якусь частину шляху я знайду супутника, але навряд чи на весь. Мабуть, ще часто доведеться мені знімати свій ранець, коли втомляться плечі, і ще часто я буду вагатися на перехрестях і кордонах, і не раз доведеться щось залишати, не раз – спотикатися і падати. Але я піднімуся, я лежатиму, я піду вперед і не повернуся назад. Може, я ніколи не буду щасливий, може, війна знищила цю можливість, і я всюди буду трохи чужим і ніде не відчую себе вдома, але ніколи, я думаю, я не відчую себе безнадійно нещасним, бо завжди буде щось, що підтримає мене, – хоча б мої ж руки, або зелене дерево, або подих землі.

Соками наливаються дерева, з ледь уловимим лусканням тріскають бруньки, і сутінки сповнюються звуками, – це шепіт дозрівання. У моїй кімнаті ніч і місяць. Життя увійшло в кімнату. Усі меблі потріскують, стіл рипить, шафа поскрипує. Колись вони росли в лісі, їх рубали, пиляли, стругали та склеювали, перетворювали на речі для людей, на стільці й ліжка; але кожної весни, вночі, коли все наливається життєвими соками, у них щось бродить, вони пробуджуються, ніби стають навшпиньки, вони перестають існувати як начиння, як стільці, як речі, – вони знову в потоці життя, в них дихає вічно жива природа. Під моїми ногами риплять і рухаються мостини, під руками тріщить дерево підвіконня, а за вікном, на краю дороги, навіть стара, розщеплена липа набухає великими бурими бруньками; ще день-два, і вона, ця липа, покриється

таким же шовковистим зеленим листям, як і широко розкинуті гілки молодого платана, який вкриває її своєю тінню.